

ISSN 1727-060X (Print)

ISSN 2664-3162 (Online)

2002 жылдың қазан айынан бастап екі айда бір рет шығады

Ekim 2002'den itibaren iki ayda bir yayımlanır

АХМЕТ ЯСАУИ
УНИВЕРСИТЕТИ

TÜRKOLOGIA - TÜRKOLOJİ ТҮРКОЛОГИЯ - TURCOLOGY

№ 2 (100), 2020

Наурыз-сәуір / Mart-Nisan

Март-апрель / March-April

Журнал ҚР Инвестициялар және даму министрлігі

Байланыс, ақпараттандыру және ақпарат комитетінің мерзімді баспасөз басылымы
және ақпараттық агенттігінде тіркелген.

Куәлік № 55-97-Ж 18.ІІ.2005 ж.

Dergi, Kazakistan Cumhuriyeti Yatırımlar ve Kalkınma Bakanlığı İletişim, Enformasyon
ve Bilgi Komitesi'nin süreli yayın ve haber ajansında
55-97-J 18.02.2005 numaraya kayıtlıdır.

Журнал зарегистрирован Комитетом связи, информатизации и информации
Министерства по инвестициям и развитию РК свидетельство о постановке на учет
периодического печатного издания и информационного агентства
№ 5597-Ж 18. II. 2005 г.

The journal is registered in the periodical and news agency of the Information and
Communication Committee of the Ministry of Investment and Development of the RK
with No:5597-Zh 18.II.2005

Түркістан/Turkestan/Türkistan/Türkistan
2020

ҚҰРЫЛТАЙШЫ
Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті

БАС РЕДАКТОР
доктор, профессор Женгиз Томар

БАС РЕДАКТОРДЫҢ ОРЫНБАСАРЫ
док., проф. Бекир Шишман, ф.ғ.к. Нұрлан Мансұров

ЖАУАПТЫ ХАТШЫ
Жұпар Танауова

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ

Йылдыз Мұса	–	док., проф. (Гази университеті, Анкара)
Абдрасилов Болатбек	–	б.ғ.д., проф. (А. Ясауи университеті, Түркістан)
Челик Юксел	–	док., проф. (А. Ясауи университеті, Түркістан)
Беркимбаев Камалбек	–	п.ғ.д., проф. (А. Ясауи университеті, Түркістан)
Қожаоғлы Тимур	–	док., проф. (Мичиган университеті, Мичиган)
Екер Суер	–	док., проф. (Башкент университеті, Анкара)
Билгин Азми	–	док., проф. (Стамбул университеті, Стамбул)
Девели Хаяти	–	док., проф. (Стамбул университеті, Стамбул)

РЕДАКЦИЯЛЫҚ КЕҢЕС

Абуов Әмірекұл	–	филос.ғ.д., проф. (А. Ясауи университеті, Түркістан)
Садыков Ташполот	–	ф.ғ.д., проф. (Бішкек гуманитарлық университеті, Бішкек)
Бутанаев Виктор	–	т.ғ.д., проф. (Хакасия мем. университеті, Абакан)
Егоров Николай	–	ф.ғ.д., проф. (Тіл білімі институты, Чебоксары)
Ергөбек Құлбек	–	ф.ғ.д., проф. (А. Ясауи университеті, Түркістан)
Идельбаев Мирас	–	ф.ғ.д., проф. (Башқұрт мемлекеттік университеті, Уфа)
Илларионов Василий	–	ф.ғ.д., проф. (Солтүстік-шығыс федеральді университеті, Якутск)
Миннегулов Хатип	–	ф.ғ.д., проф. (Казан федеральді университеті, Казан)
Муминов Әшірбек	–	т.ғ.д., проф. (Еуразия Ұлттық университеті, Астана)
Жураев Маматкул	–	ф.ғ.д., проф. (Тіл және әдебиет институты, Ташкент)
Сейхан Гүлшен	–	док., проф. (Мармара университеті, Стамбул)
Дениз Себахат	–	док., проф. (Мармара университеті, Стамбул)
М. Фатих Анды	–	док., проф. (Фатих Сұлтан Мехмет университеті, Стамбул)
Кенжетәев Досай	–	филос.ғ.д., проф. (А. Ясауи университеті, Түркістан)
Тұрсүн Хазіретәлі	–	т.ғ.д., проф. (А. Ясауи университеті, Түркістан)
Пилтен Пусат	–	док., доц. (А. Ясауи университеті, Түркістан)
Қошанова Нағима	–	ф.ғ.к., доц. (А. Ясауи университеті, Түркістан)
Әбжет Бақыт	–	ф.ғ.к., доц. (А. Ясауи университеті, Түркістан)
Әуелбеков Ержан	–	п.ғ.к., доц. (А. Ясауи университеті, Түркістан)
Алашбаев Ерлан	–	PhD (А. Ясауи университеті, Түркістан)
Жиенбаев Ерлан	–	PhD (А. Ясауи университеті, Түркістан)
Құдасов Сейсенбай	–	(Silk Way Халықаралық университеті, Шымкент)

SAHİBİ
Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi

EDİTÖR
Prof. Dr. Cengiz Tomar

EDİTÖR YARDIMCILARI
Prof. Dr. Bekir Şişman, Dr. Nurlan Mansurov

SEKRETER
Jupar Tanauova

DANIŞMA KURULU

Musa Yıldız	– Prof. Dr. (Gazi Üniversitesi, Ankara)
Bolatbek Abdrasilov	– Prof. Dr. (A.Yesevi Üniversitesi, Türkistan)
Yüksel Çelik	– Prof. Dr. (A.Yesevi Üniversitesi, Türkistan)
Kamalbek Berkimbayev	– Prof. Dr. (A.Yesevi Üniversitesi, Türkistan)
Timur Kocaoğlu	– Prof. Dr. (Michigan Üniversitesi, Michigan)
Suer Eker	– Prof. Dr. (Başkent Üniversitesi, Ankara)
Azmi Bilgin	– Prof. Dr. (İstanbul Üniversitesi, İstanbul)
Hayati Develi	– Prof. Dr. (İstanbul Üniversitesi, İstanbul)

YAYIN KURULU

Amrekul Abuov	– Prof. Dr. (A.Yesevi Üniversitesi, Türkistan)
Taşpolot Sadıkov	– Prof. Dr. (Bişkek Sosyal Bilimler Üniversitesi, Bişkek)
Viktor Butanayev	– Prof. Dr. (Hakas Devlet Üniversitesi, Abakan)
Nikolay Egorov	– Prof. Dr. (Dilbilimi Enstitüsü, Çeboksarı)
Kulbek Ergöbek	– Prof. Dr. (A.Yesevi Üniversitesi, Türkistan)
Miras İdelbayev	– Prof. Dr. (Başkurt Devlet Üniversitesi, Ufa)
Vasilij İllariyonov	– Prof. Dr. (Kuzeydoğu Federal Üniversitesi, Yakutsk)
Hatip Minnegulov	– Prof. Dr. (Kazan Federal Üniversitesi, Kazan)
Aşirbek Muminov	– Prof. Dr. (Avrasya Milli Üniversitesi, Astana)
Mamatkul Jurayev	– Prof. Dr. (Dil ve Edebiyat Enstitüsü, Taşkent)
Gülşen Seyhan	– Prof. Dr. (Marmara Üniversitesi, İstanbul)
Sebahat Deniz	– Prof. Dr. (Marmara Üniversitesi, İstanbul)
M. Fatih Andı	– Prof. Dr. (Fatih Sultan Mehmet Üniversitesi, İstanbul)
Dosay Kenjetayev	– Prof. Dr. (A.Yesevi Üniversitesi, Türkistan)
Hazretali Tursun	– Prof. Dr. (A.Yesevi Üniversitesi, Türkistan)
Pusat Pilten	– Doç. Dr. (A.Yesevi Üniversitesi, Türkistan)
Bakıt Abjet	– Doç. Dr. (A.Yesevi Üniversitesi, Türkistan)
Nagima Koşanova	– Doç. Dr. (A.Yesevi Üniversitesi, Türkistan)
Erjan Auelbekov	– Doç. Dr. (A.Yesevi Üniversitesi, Türkistan)
Erlan Alaşbayev	– Dr. (A.Yesevi Üniversitesi, Türkistan)
Erlan Jiyeubayev	– Dr. (A.Yesevi Üniversitesi, Türkistan)
Seysenbay Kudasov	– (Silk Way Uluslararası Üniversitesi, Şımkent)

OWNER
Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University

EDITOR-IN-CHIEF
Prof. Cengiz Tomar

ASSOCIATED EDITOR
Prof. Bekir Sisman, Dr. Nurlan Mansurov

EXECUTIVE SECRETARY
Zhupar Tanauova

ADVISORY BOARD

Musa Yıldız	– Prof. (Gazi University, Ankara)
Bolatbek Abdrasilov	– Prof. (A. Yassawi University, Turkestan)
Yüksel Çelik	– Prof. (A. Yassawi University, Turkestan)
Kamalbek Berkimbayev	– Prof. (A. Yassawi University, Turkestan)
Timur Kozhaoglu	– Prof. (Michigan University, Michigan)
Suer Eker	– Prof. (Başkent University, Ankara)
Azmi Bilgin	– Prof. (İstanbul University, İstanbul)
Hayati Develi	– Prof. (İstanbul University, İstanbul)

EDITORIAL BOARD

Amrekul Abuov	– Prof. (A. Yassawi University, Turkestan)
Tashpolot Sadykov	– Prof. (Bishkek Humanitarian University, Bishkek)
Viktor Butanayev	– Prof. (Khakassia State University, Abakan)
Nikolay Egorov	– Prof. (Institute of Linguistics, Cheboksary)
Kulbek Ergobek	– Prof. (A. Yassawi University, Turkestan)
Miras Idelbayev	– Prof. (Bashkir State University, Ufa)
Vasiliy Illariyonov	– Prof. (North-Eastern Federal University, Yakutsk)
Hatip Minnegulov	– Prof. (Kazan Federal University, Kazan)
Ashirbek Muminov	– Prof. (Eurasia National University, Astana)
Mamatkul Zhurayev	– Prof. (Institute of Language and Literature Tashkent)
Gulshen Seyhan	– Prof. (Marmara University, İstanbul)
Sebahat Deniz	– Prof. (Marmara University, İstanbul)
M. Fatih Andı	– Prof. (Fatih Sultan Mehmet University, İstanbul)
Dosay Kenzhetayev	– Prof. (A. Yassawi University, Turkestan)
Hazretali Tursun	– Prof. (A. Yassawi University, Turkestan)
Pusat Pilten	– Assoc. prof. (A. Yassawi University, Turkestan)
Bakyt Abzhet	– Assoc. prof. (A. Yassawi University, Turkestan)
Nagima Koshanova	– Assoc. prof. (A. Yassawi University, Turkestan)
Erzhan Auelbekov	– Assoc. prof. (A. Yassawi University, Turkestan)
Erlan Alashbayev	– Dr. (A. Yassawi University, Turkestan)
Yerlan Zhienbayev	– Dr. (A. Yassawi University, Turkestan)
Seysenbay Kudasov	– (Silk Way International University, Shymkent)

УЧРЕДИТЕЛЬ
Международный казахско-турецкий университет им. Ходжи Ахмеда Ясави

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР
докт., проф. Женгиз Томар

ЗАМЕСТИТЕЛЬ ГЛАВНОГО РЕДАКТОРА
док., проф. Бекир Шишман, к.ф.н. Нурлан Мансуров

ОТВЕТСТВЕННЫЙ СЕКРЕТАРЬ
Жупар Танауова

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

Муса Йылдыз	– док., проф. (Университет Гази, Анкара)
Болатбек Абдрасилов	– д.б.н., проф. (Университет им. А.Ясави, Туркестан)
Юксел Челик	– док., проф. (Университет им. А.Ясави, Туркестан)
Камалбек Беркимбаев	– д.п.н., проф. (Университет им. А.Ясави, Туркестан)
Тимур Кожаяоглы	– док., проф. (Университет Мичигана, Мичиган)
Суер Екер	– док., проф. (Университет Башкент, Анкара)
Азми Билгин	– док., проф. (Стамбульский университет, Стамбул)
Хаяти Девели	– док., проф. (Стамбульский университет, Стамбул)

РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ

Амрекул Абуов	– д.филос.н., проф. (Университет им. А.Ясави, Туркестан)
Ташполот Садыков	– д.ф.н., проф. (Бишкекский гуманитарный университет, Бишкек)
Виктор Бутанаев	– д.и.н., проф. (Государственный университет Хакасии, Абакан)
Николай Егоров	– д.ф.н., проф. (Институт языкознания, Чебоксары)
Кулбек Ергобек	– д.ф.н., проф. (Университет им. А.Ясави, Туркестан)
Мирас Идельбаев	– д.ф.н., проф. (Башкирский государственный университет, Уфа)
Василий Илларионов	– д.ф.н., проф. (Северо-восточный федеральный университет, Якутск)
Хатип Миннегулов	– д.ф.н., проф. (Казанский федеральный университет, Казань)
Аширбек Муминов	– д.и.н., проф. (Евразийский национальный университет, Астана)
Маматкул Жураев	– д.ф.н., проф. (Институт языка и литературы, Ташкент)
Гулшен Сейхан	– док., проф. (Университет Мармара, Стамбул)
Себахат Дениз	– док., проф. (Университет Мармара, Стамбул)
М. Фатих Анды	– док., проф. (Университет Фатих Султан Мехмета, Стамбул)
Досай Кенжетаев	– д.филос.н., проф. (Университет им. А.Ясави, Туркестан)
Хазретали Турсун	– д.и.н. (Университет им. А.Ясави, Туркестан)
Пусат Пилтен	– док., доц. (Университет им. А.Ясави, Туркестан)
Бакыт Абжет	– к.ф.н., доц. (Университет им. А.Ясави, Туркестан)
Нагима Кошанова	– к.ф.н., доц. (Университет им. А.Ясави, Туркестан)
Ержан Ауелбеков	– к.п.н., доц. (Университет им. А.Ясави, Туркестан)
Ерлан Алашбаев	– PhD (Университет им. А.Ясави, Туркестан)
Ерлан Жиенбаев	– PhD (Университет им. А.Ясави, Туркестан)
Сейсенбай Кудасов	– (Международный университет Silk Way, Шымкент)

АЛҒЫ СӨЗ

(«Түркология» журналының 100-ші саны оқырманға жол тартты)

Сонау 2002 жылдан түркі халықтары арасында жан-жақты зерттеулерді жария етіп келетін аталмыш басылым бүгінде танымалдыққа ие болып үлгерді. 2002 жылдың 9-12 қазан аралығында Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінде өткен дәстүрлі I Халықаралық Түркология конгресінде қазіргі заманғы түркология ғылымының өзекті мәселелерін жариялап отыру мақсатында «Түркология» журналын жүйелі түрде шығару туралы қарар алынған болатын. Міне, сол уақыттан бастап журнал тұрақты түрде екі айда 1 рет (жылына 6 рет) басылып келеді.

2003 жылы Халықаралық ISSN орталығында (ISSN 1727-060X), ал 2005 жылы ҚР Инвестициялар және даму министрлігі Байланыс, ақпараттандыру және ақпарат комитетінің мерзімді баспасөз басылымы және ақпараттық агенттігінде (Куәлік № 55-97-Ж 18.ІІ.2005 ж.) тіркеуден өтті.

Бүгінгі күні «Түркология» журналы Халықаралық басылымдар қатарында. Журналдың негізгі бағыты түркі халықтарының тілі, әдебиеті, тарихы, мәдениеті, діні, өнері, этнографиясы, музыкасы секілді т.б. түркология салаларын қамтиды. Бұл салалар бойынша басылым қызметкерлері отандық және шет елдік түркологтармен тығыз байланыс орнатқан. Журналда отандық және АҚШ, Әзірбайжан, Моңғолия, Өзбекстан, Қырғызстан, Қытай, Ресей, Тәжікстан, Түркия, Түркменстан, т.б. елдердің түрколог-ғалымдарының мақалалары жарияланады.

Журналдың басты ұстанымы – қазіргі түркі халықтарының арғы тарихын, көне түркі тілінің қалыптасып, дамуын, көне түркі этногенезін, түркі тілдес халықтардың шығу тегін, жалпы айтқанда, түркі халықтарын кешенді түрде зерттеуді бүгінгі заман талабына сай қарастыру. Бұл өз кезегінде қазіргі жаһандану дәуірінде, түркі халықтарының бірін-бірі терең түсінісуі үшін әрі тереңнен тамыр тартқан тарихи сабақтастықтары мен мәдени-рухани құндылықтарын танып-білуге ерекше септігін тигізеді. Сондықтан журнал түркі халықтары арасында ауқымды ғылыми-танымдық мәнге ие. Шетелдік мамандардың еркін түсініп және тәжірибе алмасуы үшін мақалалар қазақ, түрік, орыс және ағылшын тілдерінде жарияланады. Редакция ұжымы «Түркология» журналын ғылыми басылымдарға қойылатын талаптарды негізге алып, ғылыми қызметтің нәтижелерін жариялау үшін ұсынылатын басылымдар тізбесіне қосуды, Scopus, Elsevier, Web of Science, Clarivate Analytics базаларына енгізуді өзінің аса маңызды және айрықша мақсатты бағыты етіп ұстанады.

2012 жылдан бері басылымның электрондық нұсқасы Қазақстанның электрондық кітапхана қорына енгізілген. Бүгінде журналдың жарық көрген сандарының электрондық нұсқалары Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті сайтының мұрағатында сақтаулы. 2019 жылдан «Ұлттық мемлекеттік ғылыми-техникалық сараптама орталығы» акционерлік қоғамы Бірыңғай электрондық кітапханасына енгізілген.

Түркі халықтарын ортақтастыруда өзіндік рөлге ие болған, ұстамы мен мақсаты айқын «Түркология» журналының бұдан әрі қарай да ұстанған бағытынан таймай, алдағы уақыттарда халықаралық басылымдар базасы санатынан орын алып, мағынасы тереңдеп, оқырмандары көбейіп, мазмұны жағынан байып, биіктей беруін, ал журналдың редакциялық ұжымына қажымас қайрат, шығармашылық табыстар тілейміз.

Болатбек Серікбайұлы Абдрасилов
Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық
қазақ-түрік университетінің ректоры

100. Sayıyı Takdim

Sevgili Okuyucular!

Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi'nin Türk Dünyasına hitap eden en önemli kurumsal araçlarından biri olan Türkoloji Dergisi'nin 100. sayısına ulaşmış bulunmaktayız. 2002 yılında yayın hayatına başlayan Türkoloji Dergisi artık kurumsal kimliğini daha da pekiştirmiş olarak yoluna devam etmektedir.

9-12 Ekim 2002 tarihlerinde, Uluslararası Kazak-Türk Üniversitesi'nde düzenlenen I. Uluslararası Türkoloji Kongresi'nde, Türkolojinin genel ve güncel konularını içerecek bir "Türkoloji" dergisinin yayınlanması için ilk karar verildi ve artık o tarihten sonra dergimiz yayın hayatına başladı. 2002'den günümüze 100. sayısını yayınlayarak yüzlerce makalenin yayımlanmasına ve bilim âleminin hizmetine sunulmasına aracılık etti.

Bugün, "Türkoloji Dergisi" uluslararası ve hakemli bir dergi hüviyetindedir. Derginin ana içeriğini Türk halklarının dili, edebiyatı, tarihi, kültürü, dini, sanatı, etnografyası oluşturmaktadır. Bu yönüyle dergi Türkolojinin genel, özel ve güncel sorunlarına da temas ederek aslında Türk Dünyasının kültürel birlikteliğine ve birlikte var olma iddiasının hayata geçirilmesine katkı sunmaktadır. Bir yönüyle de dergimiz kültürümüz açısından yazılı bir bellek haline dönüşmüştür. Türkoloji Dergisi'nde şimdiye kadar Türkiye ve Kazakistan başta olmak üzere ABD, Azerbaycan, Çin, Kırgızistan, Moğolistan, Özbekistan, Rusya, Tacikistan, Türkmenistan, Ukrayna vb. ülkelerden Türkolog ve bilim adamlarının makaleleri yayımlandı. Bütün bunlar dergimize uluslararası bir nitelik kazandırdı.

Makaleler Türkçe, Kazakça, Rusça ve İngilizce dillerinde yayımlanmaktadır. Ayrıca bu dört dilde makale özetleri verilmek suretiyle derginin skalası geniş tutulmaya ve pek çok ülkeden çok sayıda bilim insanının hizmetine sunulmaya çalışılmaktadır. Bugün, teknolojik gelişim çağında, derginin yayınlanmış sayılarının elektronik versiyonları da Uluslararası Hoca Ahmet Yesevi Türk-Kazak Üniversitesi'nin web sitesinin arşivlenmektedir. Ayrıca 2016 yılından bu yana, derginin elektronik versiyonu Kazakistan elektronik kütüphanesine dahil edilmiş olup bundan sonraki hedef derginin daha fazla tarama indekslerine girmesini sağlamaktır.

Bir misyona ve vizyona sahip olan, ayrıca günümüzde Türk halklarının kültürel birlikteliklerinde ve birbirlerini yeniden keşfetmelerinde önemli rol oynayan "Türkoloji Dergisi", bu hedef doğrultusunda yayın hayatını sürdürmeye devam edecek ve gelecekte uluslararası yayınlar kategorisinde üst sıralardaki yerini alacaktır. Bu yolda ilerleyen dergimizin on sekiz yıldır yayınlanmasında emeği geçen editörlere, danışma, yayın ve bilim kurulu üyelerine ve en önemlisi, yazılarıyla katkı sunan yazarlarına teşekkürü bir borç biliyorum.

Prof. Dr. Cengiz TOMAR

Uluslararası Hoca Ahmet Yesevi

Türk-Kazak Üniversitesi

Rektör Vekili

Редакциядан

Түркі әлемінің шығармашылық байланысында өзіндік орны бар «Түркология» журналының 100-ші санын ұсынып отырмыз. Бұл санда Қазақстан, Түркия, Ресей және Украина ғалымдарының ғылыми мақалалары жарияланды.

Журналымыздың «Тіл тарихы және құрылымы» бөліміндегі Н. Мансұровтың «Тілдік ұғымдағы «әулие» сөзінің қолданысы» мақаласында түркі тілінің тарихында «әулие» ұғымының орны, оның қолданылу салалары мен лексикалық ұғымы қарастырылған. Ал қыпшақ түріктерінің алғашқы маңызды жазба туындысы ретінде белгілі «Codex Cumanicus» еңбегінің мазмұны Ю. Шамилоғлуның «Қыпшақ жазба ескерткіштері тілі тарихының кейбір мәселелері» атты мақаласында айтылған. Онда оба ауруының қыпшақ түріктері тілінің жойылуына әсері талқыланады.

М. Чертыкова «Хакас әлемінің тілдік бейнесіндегі «Жалқаулық және әрекет етуді қаламау» тұжырымдамалық кеңістігі» атты мақаласында хакас тілінде жұмыс істегісі келмеу тұжырымдамаларына және басқа түрік диалектілерімен жалқаулыққа қатысты түсініктерге назар аударады. С. Демирбилектің «Куанши Им Пусардағы дәйекті сөйлемдердегі лексикалық сәйкестік элементтері» деп аталатын мақаласында қытай тілінен көне ұйғыр тіліне аударылған Буркан діни мәтіндерінің бірі Куанши Им Пусардағы дәйекті сөйлемдердегі кей сөздер мен қосымшалардың байланыстары жіктеліп, сөз етіледі.

Әдебиет және фольклор бөліміндегі Ж. Өздемирдің «Түрік халық әдебиетінде сараң адам бейнесі» мақаласында халық поэзиясындағы сараң кейіпкер типінің суреттелу ерекшеліктері зерделеніп, түрік қоғамының өмір философиясымен ұштастырылып қарастырылған. Б. Әбжет пен С. Құдасовтың мақаласы «Алаша хан – Жошы ханда» Қазақстанда Ұлытау ауданында жерленген Шыңғыс ханның ұлы «Жошы хан», «Алаша хан» мазарларына байланысты ел ішінде тараған аңыздары және Алаш қозғалысының атауы талқыланады.

Е.Е. Тансү мен С. Черкезоглуның Тарих және этнография бөлімінде берілген «Жаңа дәуірдегі түрік мемлекеті: Қазан хандығы туралы» мақаласы XV ғасырда Алтын Орда мемлекеті құлағаннан кейін Қазан хандығының құрылуы, өзара қатынастар, өзіндік ішкі күрес және ыдырау процесі түсіндіріледі, бағаланады. Ю.В. Пилипчуктің «Қырым хандығы Батыс Еуропа тарихшылары, географтары және саяхатшылары көзімен» мақаласында XVIII ғасырдағы Қырым хандығына қатысты айтылған Батыс тарихшылары, саяхатшылары мен ғалымдарының көзқарастары қарастырылып, сараланады.

2020 жылы шығатын журналымыздың келесі 102-ші саны Білге Тоңкөк ескерткішінің 1300 жылдығына, 103-ші саны Абайдың 175 жылдығына және 104-ші санын Әл-Фарабидің 1150 жылдығына арнайы шығарылатынын естеріңізге саламыз. Сіздерден аталған сандарға мақалалар күтеміз.

Editörden

Türk Dünyasının edebi penceresi olan Türkoloji Dergisi 100. sayısına ulaşmış bulunmakta olup geleceğe emin adımlarla yürümektedir. Bu sayıda Türkiye’den üç, Kazakistan’dan üç, Rusya ve Ukrayna’dan birer olmak üzere toplam sekiz bilimsel makale yer almaktadır. Bu makalelerden dört adedi Dil Tarihi ve Yapısı alanında, iki adedi Edebiyat ve Folklor alanında, iki adedi ise Tarih ve Etnografya alanında yayınlanmıştır.

Dergimizin “Dil Tarihi ve Yapısı” bölümünde yer alan N. Mansurov’un “Dilde Evliya Kelimesinin Kullanımı” adlı makalesinde “evliya” kavramının Türk Dili Tarihindeki yeri ile terminolojik, dilbilimsel ve anlambilimsel açıdan kullanım alanları ve şekli üzerinde örneklerle durulmuştur. U. Shamiloglu’nun “Kıpçak Türkçesinin Yazı Dillerinin Tarihinde Bazı Meseleler” başlıklı makalesinde Kıpçak Türkçesinin yazılı ilk önemli eseri olarak bilinen *Codex Cumanicus*’un içeriğinden bahsedilmekte; “kara ölüm” olarak adlandırılan Veba’nın Kıpçak Türkçesinin kullanım sahasında yaptığı tahribat ele alınmıştır. M. Chertykova “Hakas Dünyasının Dilsel Görüntüsündeki Tembellik ve Harekete Geçme İsteksizliğinin Kavramsal Genişliği” makalesinde Hakas Dilinde yer alan işhayatındaki çalışma isteksizliği ve tembellikle ilgili kavramları diğer Türk lehçeleriyle karşılaştırarak incelemiştir. S. Demirbilek’in “*Kuanşi im Pusar*’da Ardışık Cümlelerde Sözcüksel Bağdaşıklık Unsurları” başlıklı makalesinde ise Çin dilinden Eski Uygur Türkçesine çevrilmiş Burkan dinî metinlerinden biri olan *Kuanşi im Pusar*’daki ardışık cümleler arasında anlam ilgisi kuran kimi sözcük ve bağlaçlar irdelenmiş ve bunlar sözcük türüne göre sınıflandırılmıştır.

Edebiyat ve Folklor Bölümünde yer alan makalelerden C. Özdemir’e ait olan “Âşık Edebiyatında *Muhannet* Tipi” başlıklı makalede, âşıkların şiirlerinden örnekler verilerek toplumda *muhannet* olarak adlandırılan olumsuz tipe ait özellikler verilmekte ve bu durum âşıkların toplumsal işlevleri açısından değerlendirilmektedir. Yine bu bölümde yer alan ve B. Abjet ve S. Kudasov tarafından kaleme alınan “Alaşa Han – Joşı Han” adlı makalede ise Cengiz Han ve Ulatau bölgesinde gömülü olan oğlu Joşı/Cüci Han ile Alaşa Han’ın mezarlarına dair Kazakistan’da anlatılan efsaneler ele alınmaktadır ve Alaş hareketinin isim kaynağı üzerinde durulmaktadır.

Tarih ve Etnografya bölümünde yer alan ve Y.E. Tansü ve S. Çerkezoğlu tarafından kaleme alınan “Yeni Çağda Bir Türk Devleti: Kazan Hanlığı Üzerine” başlıklı makalede 15. yy.’da Altın Ordu Devleti’nin yıkılmasından sonra Kazan Hanlığı’nın kuruluşu, Ruslarla olan münasebetleri, kendi iç mücadeleleri ve yıkılış süreci anlatılmış ve değerlendirilmiştir. Y.B. Pilipçuk’a ait olan “Batı Avrupa Tarihçileri, Coğrafyacıları ve Seyyahlarının Gözünde Kırım” başlıklı makalede XVIII. Yüzyılda batılı tarihçiler, gezginler ve bilginlerin gözüyle Kırım ele alınmakta ve değerlendirilmektedir.

2020 yılı içerisinde yer alacak olan 102. Sayımızı, dikilişinin 1300. Yıldönümünün nedeniyle “Bilge Tonyukuk”; 103. Sayımızı, doğumunun 175. yıldönümü nedeniyle “Abay” ve 104. sayımızı da doğumunun 1150. yıldönümü münasebetiyle “El-Farabi” Özel Sayıları olarak yayınlamayı planlıyoruz. Yeni ve özel sayılarımız için özellikle tematik çalışmalarınızı bekliyoruz; Türkolojinin genel ve güncel konularını içeren özgün bilimsel çalışmalarını yayımlamak üzere dergimizi tercih eden bilim insanlarına da ayrıca teşekkür ediyoruz.

Н.Б. Мансұров

ф.ғ.к., Түркология ғылыми-зерттеу институтының ғылыми қызметкері,
Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
Түркістан, Қазақстан (e-mail: nurlan.mansurov@ayu.edu.kz)

Тілдік ұғымдағы «әулие» сөзінің қолданысы

Аңдатпа

Мақалада тіл тарихында кең қолданыс тапқан «әулие» сөзінің тілдік ұғымдағы мағыналық сипаты қарастырылған. Негізге алынған материалдар тілдік деректер бойынша сараланған. Талдау барысында сөздің терминдік, діни, лингвистикалық ұғымдары қаралып, мағыналық тұрғыда қолданылуы және тарихи кезеңдердегі өзгерісі, тілімізде орын алған лексикалық ұғымы мен атқарған қызметі қарастырылған. Сондай-ақ әулие сөзінің жалпыхалықтық қолданыста айналымға енуі, әдеби нұсқасы мен дыбыстық тұрғыда сөйлеу нормасына орай қалыптасуы қамтылған. Сөздің жазба тілден орын алуы мен мағыналық сипаты айқындалған. Әрі әулие сөзінің бүгінде айтылуда белсенді (актив) сөздердің қатарына кірмесе де, тарихи жыр-дастандарда жиі кездесетін кірме сөздің бірі екендігі айтылған. Автор қандай сөз болмасын ол өзге тілге енген кезде мағыналық әрі тұлғалық жағынан өзгеріске түсіп, бейімделетінін, тілде қаншалықты белсенді айналымға еніп, жалпыхалықтық ұғымда пайдаланылғандығын ашып көрсетеді.

Кілт сөздер: әулие ұғымы, әулие атану, әулиелік қасиет, діни таным, діни ұғым.

N.B. Mansurov

Candidate of Philology, researcher Research institute Turkology, Khoja Akhmet Yassawi
International Kazakh-Turkish University, Turkestan, Kazakhstan
(e-mail: nurlan.mansurov@ayu.edu.kz)

The Use of the Word "Saint" in a Linguistic Concept

Abstract

The article examines the semantic nature of the word «saint», which is widely used in the history of language. The source materials are differentiated according to linguistic data. The analysis examines the terminological, religious, linguistic concepts of the word, its semantic use and changes in historical periods, as well as the lexical concept and language functions. It also includes the popularization of the word «saint», its formation in accordance with the literary version and the norms of phonetic speech. The place and semantic nature of the word in the written language is determined. It is concluded that the word «saint» is one of the most common in historical verses, although it is not used in modern pronunciation. The author says that the word changes and adapts semantically and personally when it enters another language. In addition, it was revealed how actively the word came into circulation and was used in a nationwide aspect.

Keywords: saint concept, become a saint, sacred concept, religious concept, religious understanding.

Әулие – халық ұғымында ерекше дарын иесі, діндар, тақуа, тұлғалық қасиетке ие адам. Әулие – жалпыхалықтық түсінікте кереметтер иесі, рухани тәрбие беруші, шариғат амалдарына берік тұлға. Ол бойын таза ұстап, көріпкелдік қасиетке ие болған, дүнияуи һәм шариғи ілімге қанық, Алла тағалаға құлшылық еткен пәк, шынайы мұсылман.

Міне осындай анықтама берілген әулие сөзінің шығу төркіні араб тіліндегі уәли сөзінің көпше түрі. Араб тілінің қағидасы бойынша іштей өзгеріске түсу арқылы жасалған көптік форма. Мағынасы тақуа, әулиелік сипатқа ие, қадірлі жан ретінде сипатталады.

Сөздің шариғи мағынасы – күнә істерден басын аулақ ұстау. Алла тағалаға шын мәнінде бойсұнып, тыйым салған дүниелерден тыйылып, Оған құлшылық жасап, кез келген амалды шынайы орындап, тақуалық танытып, иманына берік болу. Жаратушыға серік қоспай, елшісі Пайғамбарымыз Мұхаммед (с.а.у.) сүннеттерін ықыласпен орындау.

Әулие араб тіліндегі уәли сөзінің көпше түрі. – ولی (уалиун) *мн.* اولياء (әулия) 1. близкий-жақын; родной-туған; *рел.* друг божий-жаратушының досы мағынасын береді [1, с. 452].

Тіліміздегі сөздіктерде де жақын, туған; қамқор, таза (діни тұрғыда тақуа адам), тапқыр. *ар. зат.* 1. Діни ұғымда адам тағдырына ықпал жасай алатын «қасиетті» киелі кісі. 2. Қасиетті, әулие, көріпкел. 3. *ауыс.* Ең қадірлі, таңдаулы, керемет. 4. Алланың ерекше назарындағы, сүйікті құлынан бірі болған адам [2, 14 б.].

Уәли – Жаратушының сүйіспеншілік иесі атанған. Сондықтан Пайғамбарымыз (с.а.у.) хадистерінде жақын болу мағынасында жиі кездеседі, яғни Алла тағалаға жақын болу деген ұғымда. Бұл тілімізде Уәлиалла, Уәлиулла, Уәлибек, Уәлихан, т.б. есімдеріне ұласқандығын да атау керек. Мұндағы кісі есімдері де Алла тағалаға жақын болу, досы немесе жарылқаушысы, жебеушісі ұғымын аңғартады.

Қазақ халқының танымында қастерлі ұғымдарды қадір тұтып, оларды киелі санау көнеден жалғасып келеді. Сонау ертедегі халықтың аң-құсқа табынуы, түрлі табиғат құбылыстарын қадір тұтуы, киелі рухқа табынуы, т.б. дәстүрлі мәдениетін айқындайтын дүниелер салт-дәстүрге, жазуға, сонымен бірге тілге де әсерін тигізгендігін атаған жөн. Сондықтан халықтың дүние жаратылысындағы күн, ай, жұлдызға табынуы, төрт түлік малдың иелері ретінде Қамбар ата, Шопан ата, Ойсылқара, Зеңгі баба, Шекшек атадан ниет етіп, қамқорлық күтуі осындай құрметтен қалған.

Әрине, мұның барлығы - Ислам дініне дейінгі көне наным-сенімдер. Алайда күні бүгінге дейін сақталғандығын да атап өту керек. Ал Ислам діні келген кезде мұндай ұғымдар шариғи мазмұнмен толығымен түскен. Қазақ даласына енген діни тақуалық, шариғи үкімдердің сипаты, Алла тағалаға деген құлшылық нәтижесінде тазалыққа ұмтылу, Алланы еске алу үшін зікір салу, діннің ақиқаттығын таныту үшін ілім үйретушілерді әулие санап, пір тұту, т.б. қалыптасты.

Дейтұрғанмен жалпы, халқымызда киелі ұғымдарға табыну ежелден бар дедік. Табиғат құбылыстарынан өзге Тәңір, Ұмай ана, Қызыр ата, оған қоса жер иесі, су иесі, мал иесі, т.б. киелі санау көнеден жалғасып келеді. Міне мұндай қасиеттер де дін Исламмен сабақтасып кетті деуге болады. Ол жайлы да халық арасында айтылатын аңыз-әпсаналардың саны жетерлік.

Ислам діні келген тұста біз арқау еткен әулие сөзінің ұғымы ілімнің сипаты тұрғысынан толығып, бұған дейінгі ұғыммен бірге кеңірек қолданылды. Әулиелер жайлы түрлі аңыздар, қисса-дастандар жазылып таратылды. Олардың мазмұны мен мәні халықтың салты мен жөн-жоралғылары, ырымдарымен сабақтасып кетті. Тіпті кейде әулиелер жарылқаушы, қамқоршы, таңғажайып керемет иесі ретінде бейнеленіп, қарабайыр халықтың басына түскен ауыртпалықтан құтқаратын құтқарушы ретінде сомдалды. Мұндай бейнелеу барысында әулие сөзі сол даналық иелерінің есімдеріне тіркесіп қолданыс тапты. Мысалы, Қарабура әулие, Қоңыр әулие, Азанұр әулие, Шілтер әулие, т.б.

Бұдан өзге әділеттілік пен тәлім-тәрбие беруде дара танылып, сондай-ақ дінді таратып, соңынан өшпестей мұра қалдырған, сиратул мустақим (тура жол) жолында өмірін қиған асыл тұлғаларды да әулие санап, ерекше ілтипатқа бөлеген жандар аз емес. Айталық, ел арасында түрлі кереметтер иесі атанған Баба түкті Шашты Әзіз, Арыстан баб, Ысқақ баб, Шайқы Ибраһим, Иасауи ата, Бекет ата, т.б. осының қатарында. Олар жалпыхалықтың құрметіне бөленіп, қасиет тұтқан жандар. Мұндай әулиеліктерін танып, кереметтеріне тән беріп, ерекше құрметке бөленген жандардың кесенелері мен сағаналары күні бүгінге дейін жалпыхалықтың тәу ететін орнына айналған.

Жалпыхалықтық түсінікте әулие адамзат баласы үшін бір керемет жасаушы, яғни жаратушысына тән кереметтер көрсетуші ретінде құрметтеледі. Оған қоса оның қашанда халық жағында болуы, шындықты тақуалық арқылы нақтылап, әділдік танытып, мәселелердің оң шешіміне жол сілтеуі, үлкен бедел иесі атануға жетеледі. Сол

себепті кейде ел билеген патшалар әулиелерге жақын болуды қалады, оларды барынша, өзіне қызмет жасауға тартып, қолдауына ие болуды мақсат етті. Алайда әулиелер билеушілердің қаруына айналып, биліктің меншігіне тәуелді болуға қарсылық білдірді. Нәтижесінде ел билеушілер мен әулиелердің арасында түрлі келіспеушіліктер туындап, олар түрлі келеңсіздіктерге әкеп соқтырды. Кейбірінің сондай тәуелділікке бармауы, яғни келіспеуі өміріне қауіп төндіріп, зиян келтірді. Тарихта олар жайлы айтылған деректер көптеп кездеседі. Ал сондай зұлымдық жасаған ел билеушілерге қарсы бас көтеріп, қозғалыстар ұйымдастырып әрі оны басқарып белсене күрескен әулиелер саны да аз болған жоқ.

Әулие сөзі тек қана Ислам дініне ғана тиесілі емес, басқа діндерде де кездеседі. Христиан дінінде «великомученик-ұлы шейіт», яғни ұлы қасірет шегуші; «мученик-шейіт», қасірет шегуші, т.б. ретінде көрінеді. Қала берді, оларға ерекше құрмет көрсетілген, құрметтеу күні тағайындалып, оған діни мейрам ретінде қарау, соларға арнап шоқыну, сый-сияпат көрсету, т.б. жоралғылары да болған. III-IV ғасырларда ел билеушілердің жарлықтарымен әулиелердің саны тым көбейтілген деген мәліметтер бар.

Түркі халықтарының ертедегі шамандық түсінігінде де бақсыларды әулие санау, оларға бағыштап құрбандық шалу, құдіретіне сену, сыйыну, т.б. әрі Алла мен Тәңірді бір тұтқандығы жазылып та, айтылып та келеді. Мұндағы негізгі ұғым сол әулиелік қасиетті аңғартады. Сол себепті шамандық салт-сана мұсылмандық наныммен араласып кетті дейді Ш.Уалиханов [3, 170 б.].

Ислам дінінде әулие жайлы ұғымның орны өзгеше. Қасиетті Құран Кәрімнің 42 аятында әулие (көпше түрде) үлгісінде қолданылады. Онда көп ретте Алла тағаланың достары мағынасында келеді. Айталық, Юныс сүресінің 62 аятында былай делінеді:

أَلَا إِنَّ أَوْلِيَاءَ اللَّهِ لَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ

Мұны біліңдер! Расында, Алла тағаланың достарына хауіп-қатер жоқ әрі олар қайғырмайды [4, 216 б.].

Пайғамбарымыз Мұхаммедтен (с.а.у.): Алланың уәлилері кімдер? деп сұралғанда, Пайғамбарымыз: «Олар сондай адамдар, оларды көрген кезде Алла тағала еске түседі» деген. Міне адамдық қасиеті мол, болмысы әдепті, жүздерінен иман нұры шашылған, кішіпейіл, Алла тағалаға жасаған амалдары шынай жандар – әулиелер.

Бір сөзбен айтқанда, әулие әділеттілік үшін күрескен жандар. Өзінің мүддесін ғана емес, жалпы бұқара халықтың мүддесін ойлайтын

діндар адам. Сондай-ақ Жаратушының қалауын іске асыратын, оның ілімін толық игеріп, өмірін соған арнаған жандар. Олар өздерін Алла тағаланың жердегі өкілі ретінде санайды.

Ислам дүниетанымында және жалпыхалықтық ұғымда дін үшін күрескен қайраткерлерге құрмет көрсету мұсылман елдерінде бар үрдіс. Кейде оны тұқымдық, туыстық тұрғысынан да жалғасын тапқан «әулие тұту» көріністері ретінде қабылдау да орын алған. Ол дәстүр жалғастығы, киелі қасиеттің, әулиеліктің тұқым қуалаушылық, яғни ұрпақтар арасындағы рухани сабақтастықты білдіреді деп танылады.

Расында, мұндай жалғастық кездесетіні жасырын емес. Айталық, ата тегінде бар әулиеліктің кейбір белгілері келешек ұрпаққа жалғасуы бек мүмкін. Ғылымда тұқым қуалаушылыққа тән белгілер тірі ағзалардың ортақ қасиеті екендігі келтірілген. Олай болса, ұрпақтан-ұрпаққа жалғасатын кереметтер, әулиелікке тән сипаттар, т.т. болған. Ал бүгінде әулиелікті танытатын керемет иелері жоқтың қасы. Себебі қоғамда орын алған түрлі саяси, экономикалық һәм әлеуметтік мәселелер мұндай жалғастықтың жолындағы ізгіліктердің сабақтастығына кері әсерін тигізді. Өйткені әлемдік деңгейдегі байланыстар, некелік араласу, түрлі мәдениеттердің қарым-қатынасы бәрі-бәрі жақсылығы мен қоса әрқандай зиянды нәрселерді де алып келді. Нәтижесінде қасиетке ие болған жандардың бүгінгі ұрпақтары бабалар ұстанған киелі кереметтерден алшақтап, қол үзіп қалды.

Бұл бәлкім тәуелсіз елдің сыртқы елдермен, ұлттық танымы өзге, дәстүрі мен жоралғылары, жат халықтармен жақындасу, достасу, тығыз байланыс орнату дегенді меңзесе керек. Алайда кез келген нәрсенің екі жағы барын ескерсек, біз сөз еткен алшақтық осыдан көрініс табады. Ал тәуелсіздік алу арқылы жеткен жетістігіміз – өткенімізді қайта жаңғыртуға жол ашты. Тілімізбен, дінімізбен, тарих қойнауына кеткен рухани қазыналарымызбен қайта қауыштық. Соның негізінде киелі дүниелерімізді қастерлеуді қолға алдық. Ескіліктің бірі болған әулиелік қасиеттерді танып, ондай қасиет дарыған тұлғаларды анықтап, олардың қабірлерін қалпына келтірдік. Кейбірінің жатқан жерлерінде күмбездерін көтеріп, қараусыз қалған кесенелерін безендіріп, жандандырып, қастерлеп, зиярат жасауды қайта жандандырдық.

Бұл сол біз сөз еткен әулие ұғымын қайта жаңғырту, оған деген көзқарасты қайта қалпына келтіру. Себебі кешегі кеңес заманы тарих пен мәдениеттің құнды дүниелерін ескермей, мұндай әулиелік қасиеттерді қастерлемей, керісінше, оны діни аңыз-әпсаналар

қатарындағы қиялға негізделген, ойдан шығарылған қойыртпақ нәрсе деген жаңсақ пікір қалыптастырған болатын. Сонау көнеден қалыптасып, бертін келе ислам дінімен араласып, сонымен жапсарласып, тіпті кейде толығып кеткен әулие, әулиелік қасиеттер ескерілмеді. Кейіннен оларға мүлдем тыйым салынды.

Адамзат баласының өмірінде Алла тағала кейбір жандарға терең білім алуды, дінге берік, шариғат амалдарын бұлжытпай орындайтын тақуа болуын қалайды. Мұндай мүмкіндікті тиімді қабылдай білген жаратушының пендесі көпшілік қол жеткізе алмайтын нәтижелерге жетеді. Алланың шынайы құлы, тақуа болған мұндай жандар даналық иесі атанады. Олар Жаратушы тарапынан қолдауға ие болып, ерекше қасиеттерді меңгеріп, түрлі кереметтер мен ғажайыптар көрсете алады. Ел ішінде даңқтары артып, әулие атанады. Заманында әулиелер қатарында көрініп, танымалдылыққа ие болған шейхтар, ишандар, ахундар, т.б. болуы осының мысалы. Сөз жоқ, бұл санаттағы атақ-лауазымдарға жеткен асылзаттардың сенімдерінде бұзықшылық жасау, нәпсінің құлы болу, ашкөздік, өзімшілдік, кекшілдік, тәкаппарлық, т.б. жаман қылықтар мен ойлар болмаған.

Расында, Алла тағалаға шынайы құлшылық етіп, оның елшісіне шын ниетімен сенген жандар керемет қасиетке ие болады. Ислам дінінде пайғамбарларға мұғжизалар берілсе, олардың жолын ұстанушыларға ерекше қасиет дарытқан. Міне солар әулие атанған. Әйгілі Имам Әбу Ханифаның «Әл-Фихрул акбар» еңбегінде «Әулиелердің көрсеткен кереметтер хақ» деп келеді. Сөз жоқ, Ислам тарихында әулиелігімен танылған тұлғалар жетерлік. Олардың қатарында Хасан Басри, Абдулқадір Гейлани, Абдулхалқ Ғыждуани, Мәулана Жалалиддин Руми, Баязид Бистами, Баһауиддин Нақшибанди, Қожа Ахмед Иасауи бар.

Тарихи әлеуметтік мәселелердің де дінде алар орны өзгеше. Қазақ даласындағы діннің қалыптасуы әулие ұғымына өзіндік әсер етті деуге болады. Өйткені әр кезеңде сөздің халықтың қабылдауында әрқалай қалыптасып, дамыды. Айталық, IX–X ғасырларда сөз Алла тағала жайлы ілімді толық игерген, ол туралы сырларды білуші, құпияларды аша білетін, көреген сипатында танылса, кейінгі кезеңдерде ол толығып, яғни Алла тағаланы еске түсіруші, оның нұрымен нұрланған ретінде қабылданды.

Ерекше атап өтетін жайт, сопылықта әулие сөзі жүйелі айналымға енді. Олар сан жағынан да артты. Деректер бойынша әулиелер саны 356-ға жеткендігі келтіріледі. Мұның басты ұстанымы

онда рухани көсемі, көшбасшысы қалыптасқан құрылымдық жүйенің құрылғандығы. Сол себепті мұнда сопылықтың рөлі айрықша көрініс тапты. Бауырластық, пір, шәкірт тәрбиелеу кең қолға алынды. Осы кезде әулиенің қоғамдағы беделі артып, атқаратын қызметі ерекшеленді. Кей зерттеушілер сопылық пен әулиенің қатарлас дамығанын, сондай-ақ бұл құбылыстың діни танымды қалыптастыруда шешуші мәнге ие болғандығын атайды.

Сондай-ақ сопылық әулиелердің ойлары мен тұжырымдарына да маңызды орын берілгендігі кездеседі. Айталық, Зун-Нун әл-Мысри (IX ғ.) сопы өзінің ертедегі айтқан тұжырымдарында әулие теософиялық термин ретінде қалыптасты дейді. Ал ат-Тустари, әл-Жунайда және әл-Харраз сияқты авторлар әулие – діни тәжірибеде толыққан, жаратушы туралы білімді игерген адамдар. Оларға тылсым дүниенің сырлары мәлім әрі олар Жаратушымен жүздесе алады деген ой түйеді [5, 45 б.].

Демек, тарихи кезеңдерге орай әулие ұғымы қастерлі сипатқа ие болған деуге болады. Осының салдары негізінде шығармашылықта аңыз-әпсаналарда әулие сипаты кеңінен орын алған әрі киелі бейне ретінде толыққан. Бір сөзбен айтқанда, әулие жалпыхалықтың салт-дәстүрімен сабақтасып, наным-сенімдері арқасында толық орныққан. Мифологиялық, шаманистік қала берді, әруақтарды құрметтеу негізінде ислами түсініктің бір сипаты ретінде әбден кірігіп кеткен. Нәтижесінде әулие көріпкел қасиет иесі, жарылқаушы, қамқоршы, т.б. бейнеде танылған.

Міне сондықтан әулие жайлы ұғым Ислам дінімен толығып, дамыды дегенде осыларды басшылыққа аламыз. Өйткені халықтың жадындағы әулиелік сипат осыны айғақтайды. Бұл көпшіліктің санасындағы әулие танымы, яғни Алланың досы, тақуа, дінге берік, тылысым дүниедегі кереметтері мол толық адам.

Шығыс пен түркі халықтарында мифтік, діни сарында жазылған көптеген дастандар мен поэмалар бар. Онда көп ретте аңызға негізделген бейнелер сипатталады. Алайда ол бейнелердің біршамасы өте күрделі болып келеді. Айталық, кей ғалымдар Қызыр алейхи сәләмді архаикалық көзқараста қарап, тек қана ислам ықпалымен пайда болған деп түсіндіреді. Қызыр туралы әрбір халықтың ғасырлар бойы ұстанып келетін ерекше түсінік қалыптасқан. Қазақ фольклорында Қызыр баба (Қыдыр) – ел аралап жүрген ақ киімді, ақсақал кейпіндегі әулие, адамға қамқоршы, бақыт, дәулет беруші, әртүрлі қиындықтардан қорғаушы [6, 371 б.].

Әрбір еңбектің мән-мазмұны өзгеше қалыптасып, оның берер жемісі де айрықша болатынын ескерсек, әулиелік жайлы айтылған дүниелер де өз заманына сай қолданыс тапқан ұғымын ғана айшықтай алады. Ал бүгінде ол ұғымдардың сипаты ертегілер әлеміндегі мистикалық бейнелердің болмысы ретінде қабылданады. Десек те, адамзат баласының Жаратушысымен арасындағы дәнекер бола білетін жандар бар болса, олардың басты кейіпкері – әулиелер.

Ислам дінінде әулие ұғымы кең таралған. Пайғамбарымыз Мұхаммед (с.а.у.) сахабаларын, табиғиндарын, таба табиғиндарды және одан кейінгі танылған тұлғаларды да ерекше дәріптеп, сый құрмет көрсеткен. Ал Пайғамбарымыздың (с.а.у.) туыстары мен ұрпақтарына деген құрмет әлем мұсылмандарының барлығына тән. Арғы тегі хазіреті Пайғамбарымыз Мұхаммедтен (с.а.у.) тараған ұрпақтарға көрсетілетін ілтипат тіптен өзгеше. Қарапайым халық оларды ерекше әлеуметтік-мәртебелі тапқа жатқызып, «қожа» атауымен ардақтаған. Өйткені олар дінді тарату жолында барлық күш-жігерлерін салып, халықты имандылыққа шақырып, шариғаттың амалдарын меңгертіп, діннің түрлі саласында білімдерін жетілдіруге атсалысқан. Соның негізінде әулиеліктің алғашқы жолдары салынған.

Жалпы алғанда, әулиелік, олардың көріпкелдігі, кереметтері, ерекше қасиеттері жайлы деректер тарихта жетерлік орын алған. Кейбірі аңыз ретінде құрылса, кейбірі ертегі іспетті болып келеді. Тіпті ірі шығармалардың өзінде арагідік әулиелік сипаттағы көріністер кездесіп қалады. Сондықтан тақуа әрі көріпкел бейнесіндегі әулиелер жайлы жеке еңбектердің де жазылғандығы осыны растайды. Солардың бірі – «Тазкират әл-Әулия». Бұл еңбек – өмірбаяндық шежіре. Онда әулиелердің тылсым дүниемен байланыстары, кемеңгерліктері мен тақуалықтары барынша кең сөз етілген.

Әулиелердің өмір тарихы, алған білімі, салты, ұстанымы, ойлары жайлы жазылған еңбектер біршама. Олардың алғашқысы әрі ауқымдысы әйгілі ортағасырлық ғұлама, хадистанушы, тарихшы Әбу Нуайм әл-Исфahanийдің (430/1038) «Хиләтул әулия» (حلیۃ الأولیاء) еңбегі. Еңбек негізінен көзі тірісінде жәннатпен сүйіншіленген он сахабадан (*ашара мубашара*) басталып, табиғин, таба табиғин, сопы, әулиелердің өмір деректерінен құрылған. Онда 800-ге жуық әулиенің өмірбаяны хронологиялық тәртіпте, қасиеттеріне қарай рет-ретімен берілген [7].

Негізінен Әбу Нуайм әл-Исфahanи әулиенің ерекше қасиеттерін сөз етеді. Ол олармен кездескенде Алла тағаланы еске салады дейді.

Әулиелердің бойындағы қасиеттерді де жақсы келтіреді. Оның айтуынша: «Олар қиындықтар мен бақытсыздықтарға төтеп береді, аз тамақты қанағат тұтады, киген киіміне мән бермейді, дүниемен алданбайды. Өмірлерін Алла тағалаға бағыштап, Оның сеніміне адал, ғибадаттарын толығымен орындайды, қызметшінің құқығын құрметтейді, «туыстарының» арқасында тауларды тесіп, теңіздерді жарып, адамдардың қажеттіліктеріне көмектеседі, зорлықшыл, пысық және әділетті, жүздері нұрланып тұрады».

Бір айта кететін жайт, әулиеліктің тектік сипатын айырмай қарастыратын еңбектер де бар. Айталық, сопылық әдебиеттерде әулиелік мәртебесіндегі тақуа әйелдер жайы сөз етіледі. Онда сопылықта Аллаға шын жүректен қызмет етуді мақсат еткенде әйел не ер тегі тұрғысынан ерекшеленбейтіні келтіріледі [8, s. 16].

Жалпы, әлемнің бірнеше тілінде жазылған белгілі бір аймақта әрі белгілі мерзімде, яғни уақыт аралығында өмір сүрген әулиелер жайлы еңбектер көп. Айталық, үнді, мағриб өңірлерімен қоса Хижаз және Иемен, т.б. елдердегі әулиелердің өмірлері мен қасиеттерін жазып қалдырған еңбектер бар. Түрік тілінде әулиелерді сипаттайтын еңбектер шығыс пен батыс бөлігіндегі жазылғандар жеке-жеке кітап болып жарық көрген [9].

Мұндай әулиелік бейнедегі еңбектер қатарында үлкен орын алатын аударма кітаптар мен түрік тілінде арнайы жарық көрген он екі томдық энциклопедияны да ерекше атау орынды [10].

Ел мен жердің киесі бар дегенді тілге тиек етсек, онда бүгінгі қазақ жерінің де әулиелерге толы өңірлерін көреміз. Айталық, Оңтүстік пен Сыр бойындағы жер-су атаулары мен тау-тастары сырға толы мұралардың қатарында. Аңыз бен әңгімеге толы Қаратау бөктеріндегі Ысқақ баб, Құш ата, Укаш ата, Жылаған ата, т.б., Сыр бойындағы Арыстан баб, Ұзын ата, Асық ата, Жабай ата, т.б. осы айтылғандардың мысалы. Ал Маңғыстау өңірі 362 әулие өмір сүрген киелі мекен. Бүгінде олардың әрқайсысы кереметке толы көпшілік зиярат ететін қасиетті орынға айналған. Бұл елдімекендердегі әулиелер жайлы жазылған еңбектер де қазақ тілінде жарияланған туындылар ретінде жоғарыда аталған жинақтар қатарын толықтыра түседі.

Тілдік ұғымдағы әулие сөзінің қолданысы, көп ретте жазба тілдегі тарихи шығармаларда кездеседі. Алайда ауызекі сөйлеу тілінде арагідік айтылатыны бар. Мысалы, әулие болып кету, әулие санау, әулиедей ұлықтау, т.т. ұғымда. Бірақ бұл біз сөз еткен әулие мағынасында емес, негізінен ауыспалы мағынада қолданылады, яғни

ұлықтау, қастерлеп көтермелеу, даңқын асыру, мадақтау, т.б. Бұл жайлы В. В. Радловтың анықтамасын келтіруге болады: «ауліја-святой; сенің ақаң шындап ауліја болуп туро-твой отець, право, живеть как святой» [11, 77 б.].

Қазақ тіліндегі түсінік – пәк, таза, әрбір ісі кереметтерге толы, діни қайраткер саналатын адам. Өлшемдік жағынан лауазым-атақ, дәреже болмағанымен әулиеге көрсетілген құрмет пен қошамет соған лайықты.

Әулие *اولياء* (*әулийа*) сөзінің қолданысындағы дыбыстардың үйлесімі қазақ тілінің дыбыстық табиғатына сай келеді. Мұндай тілдік құбылыс дыбыс үндестігіне сәйкес. Өйткені әулие сөзінің құрамындағы дыбыстар бірінғай жіңішке дыбысталады – әу-ли-е. Араб тілінде -а дыбысы болғанымен -ә дыбысы жоқ. Алайда дыбысталуы жіңішке болуына әсер ететін дыбыстар бар. Мысалы, дыбысталуы жіңішке тә-ت, сә-ث, дәл-ذ, зәл-ذ, ләм-ل, мим-م, нун-ن т.б. бірімен келгенде дауысты дыбыстардың дыбысталуы қазақ тіліндегі жіңішке дауысты дыбыстарға сәйкес дыбысталады. Мейлі ол сөз басы болсын, мейлі ол сөз ортасы болсын жалпы сөздің дыбысталуына негізделеді де тіліміздегі жіңішке дауысты дыбыстардың бірімен айтылып, жазылады. Мысалы: *تعليم* тәлим-тәлім, *آثر* әсер-әсер, *دستور* дәстүр-дәстүр, *لذت* ләззәт-ләззәт, *مجبور* мәжбүр-мәжбүр, *مدنييت* мәдәнийәт-мәдениет т.б. [12, 29 б.].

Кезінде түрік тілінің дыбысталуын зерттеген Э.В. Севортян «көрші тұрған дауыссыздың дауыстыға әсері кейде түбірдегі дауыстының өзгеруіне себеп болады» деген [13, 123 б.].

Сондықтан араб кірме сөздерінің жуан, жіңішке дыбысталуын алғаш түп нұсқадағы, яғни араб тілінің өзінде жуан, жіңішке дыбысталуын негізге алу керек. Ал жазба тілдегі сөздер мен ауызекі сөйлеу тілінен орын алған сөздердің өзіндік орны бар. Өйткені кейде кірме сөздердің қалыптасуына мұның да әсері бар. Бұл жөнінде Р. Сыздықова XIX ғасырда ортақ діни ұғымдар (әулие, Құдай, күнә, садаға, жауап, үгіт, тамұқ, бұ дүние, т.б.) халықтың тіліне сіңіп кеткен араб-парсы сөздерімен беруді ұстанған дейді. Сондай-ақ қазақ тіліндегі мұсылманша әдебиеттен жалпы сол кездегі қазақша жазба дүниелерден айырмасы – мұнда араб-парсы сөздері ауызекі сөйлеу нормасы бойынша (дыбыстық игерілуі жағынан) қолданылғандығын айтады [14, 278 б.].

Түйіндей келгенде, әулие сөзі жалпыхалықтың тіліне әбден сіңісіп кеткен. Дыбыстық тұрғыда сөйлеу нормасы қалыптасқан, жазба

тілде орныққан, мағыналық сипаты айқындалған кірме сөздер қатарында. Сондықтан жазылуда жиі кездесетін тұсы тарихи дастандар мен жырлар болса, бүгінде айтылуда актив сөздердің бірі болмағанымен ауыспалы ұғымда ауызекі сөйлеуде кездеседі.

Тағы бір айта кететін жайт, тілімізде «әулие әнбие» тіркесі қолданылады. Мұның да берер ұғымы бір. Мұндағы әнбие араб тіліндегі нәби, яғни пайғамбар ұғымындағы сөздің көптік формасы. Екі көптік формада тіркескен сөздің беретін мағынасы – әулие.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Арабско-русский словарь. – Ташкент: «Камалак», 1994. II том. – 484 с.
2. Мансұров Н.Б. Қазақ тіліндегі діни терминдер сөздігі. – Астана, 2013. – 100 б.
3. Уалиханов Ш. Таңдамалы шығармалары. 1985. – 170 б.
4. Құран кәрім қазақша мағына және түсінігі. Сауд Арабиясы, Медине: Фаһд патшаның баспасы, 1991. – 665 б.
5. Ислам: Энциклопедический словарь. – Москва: Наука, 1991. – 315 с.
6. Бабалар сөзі: Жүз томдық. – Астана: «Фолиант», 2004. IX том. – 396 б.
7. *Hilyetü'l-evliyâ ve Tabakâti'l-asfiya*, 2015. Sayfa Sayısı 5323.
8. Şişman Bekir. *Kadın Evliyâ Menkıbeleri (Menâkıb-ı Veliyyâtü'n-Nisâ)*, Şule Yayınları, İstanbul, 2009.
9. İmam Şarani. *Tabakat'ül Kübra – Evliyalı Ansiklopedisi*. 2 Kitap, 4 Cilt. Çeviren: Abdulkadir Akçiçek. – İstanbul, 2011. Sayfa Sayısı 1615. *Orta Anadolu (Kuzey-Güney) Evliyalı* 1-2 Cilt. Takım Kitap. – İstanbul, 2004. Say. 960.
10. *Evliyalı Ansiklopedisi*, 12 cilt. Türkiye Gazetesi / Evliyalı Ansiklopedisi Serisi. – İstanbul, 1992. Say. 5376.
11. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. I том. – Санкт-Петербург. – с. 968. 12.
12. Мансұров Н.Б. XIX ғасыр поэзиясындағы араб, иран кірме сөздерінің семантикалық сипаты. – Шымкент: «Нұрдана-LTD» баспасы, 2011. – 124 б.
13. Севортян Э.В. Фонетика турецкого литературного языка. Москва. Изд. АН СССР. 1955. – с.150.
14. Сыздықова Р. Қазақ әдеби тілінің тарихы (XV-XIX ғасырлар). – Алматы: «Ел-шежіре», 2014. – 352 б.

REFERENCES

1. Arabsko-ruskii slovar. – Tashkent: «Kamalak», 1994. II tom. – 484 s.
2. Mansurov N.B. Qazaq tilindegi dini terminder sózdigi. – Astana, 2013. – 100 bet.
3. Ualihanov Sh. Tańdamaly shygarmalary. 1985. – 170 b.
4. Quran kárim qazaqsha magyna jáne túsinigi. Saud Arabiasy, Medine: Fahd patshanyń baspasy, 1991. – 665 b.
5. Islam: Ensiklopedisheskii slovar. – Moskva: Nauka, 1991. – 315 s.
6. Babalar sázi: Júz tomdyq. – Astana: «Foliant», 2004. IX tom. – 396 b.
7. *Hilyetü'l-evliyâ ve Tabakâti'l-asfiya*, 2015. Sayfa Sayısı 5323.
8. Şişman Bekir. *Kadın Evliyâ Menkıbeleri (Menâkıb-ı Veliyyâtü'n-Nisâ)*, Şule Yayınları, İstanbul, 2009.

9. İmam Şarani. *Tabakatü'l-kübra – Evliyalar Ansiklopedisi*. 2 Kitap, 4 Cilt. Çeviren: Abdulkadir Akçiçek. – İstanbul, 2011. Sayfa Sayısı 1615. *Orta Anadolu (Kuzey-Güney) Evliyalari* 1-2 Cilt. Takım Kitap. – İstanbul, 2004. Say. 960.
10. Evliyalar Ansiklopedisi, 12 cilt. Türkiye Gazetesi / Evliyalar Ansiklopedisi Serisi. – İstanbul, 1992. Say. 5376.
11. Radlov B.B. Opyt slovaria turkskix nareshi. I tom. – Sankt-Peterburg. – s. 968.
12. Mansurov N.B. XIX gasyr poeziasyndagy arab, iran kirme sózderiniń semantikalыq sipaty. – Shymkent: «Nurdana-LTD» baspasy, 2011. – 124 b.
13. Sevortian E.B. Fonetika tureskogo literaturnogo iazyka. Moskva. Izd. AN SSSR. 1955. – s. 150.
14. Syzdyqova R. Qazaq ádebi tiliniń tarixy (XV-XIX gasyrlar). – Almaty: «El-shejire», 2014. – 352 b.

Özet

Makalede, dil tarihinde yaygın olarak kullanılan “evliya” sözcüğünün anlamsal doğasını incelenmektedir. Burada kaynak malzemeler dilsel verilere göre ayrılmıştır. Analiz sırasında kelimenin terminolojik, dini, dilbilimsel kavramları, anlambilimsel kullanımı ve tarihsel dönemlerdeki değişiklikleri ile dilin sözcüksel anlamları ve işlevleri incelenmiştir. Bu çalışma ayrıca “evliya” kelimesinin popülerleşmesini, edebi versiyona ve fonetik konuşmanın normlarına uygun olarak oluşumunu içermektedir. Kelimenin yazılı dildeki yeri ve anlamsal doğası belirlenmiştir. Modern telaffuzda kullanılmamasına rağmen, «evliya» kelimesinin tarihi devirlerde en yaygın olarak kullanılan kelimelerden biri olduğu anlaşılmaktadır. Bir kelime başka bir dile geçtiğinde anlamsal ve biçimsel olarak değişmektedir. Bu çalışmada ayrıca “evliya” kelimesinin benimsenmesi sürecinde dilde nasıl aktif bir şekilde dolaşıma girdiği ve ulusal anlamda kullanıldığı ortaya konulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: evliya kavramı, evliya olmak, kutsal evliya, dini bilgi, dini kavram.

(N. Mansurov, Dilde Evliya Kelimesinin Kullanımı)

Аннотация

В статье рассматривается семантическая природа слова «святой», которое широко использовавшего в истории языка. Исходные материалы дифференцированы по лингвистическим данным. В ходе анализа рассматриваются его лексическая значения и функция, а также семантическое использование и изменения в исторических периодах и терминологические, религиозные, лингвистические концепции слова. А также входит популяризация слова «святой», его формирование в соответствии с литературной версией и нормами фонетической речи. Определено место и смысловая природа слова в письменном языке. Говорят, что слово «святой» является одним из самых распространенных в исторических стихах, хотя в современном произношении оно не используется. Автор говорит, что слово изменяется и адаптируется семантически и лично, когда оно входит в другой язык. Кроме того, было раскрыто насколько слово активно вошло в обращение и использовалось в общенациональном аспекте.

Ключевые слова: понятие святой, стать святым, священная понятие, религиозная концепция, религиозная понятия.

(Н.Б. Мансуров. Использование слова святой в лингвистической концепции)

U. Schamiloglu

Prof. Dr., Nazarbayev Üniversitesi, Nur-Sultan, Kazakistan / Professor Emeritus,
University of Wisconsin-Madison, ABD
(e-mail: uli.schamiloglu@nu.edu.kz / uschamil@wisc.edu)

Kıpçak Türkçesi Yazı Dillerinin Tarihinde Bazı Meseleler

Özet

Bu makale Orta Asya Türkçesi geleneğine bağlı olmayan Kıpçak Türkçesi yazı dillerinin tarihindeki bazı meselelere değinmektedir. *Codex Cumanicus*, Kıpçak Türkçesinde yazılan ilk önemli yadigar olup konuşulan Kuman dilinin özelliklerini tam olarak yansıtmaktadır. Memlük Kıpçakçasının Arap harfli imla sistemi “Kara ölüm” olarak adlandırılan veba salgınları döneminde değişmiş olabilirken Eski Tatarca gibi diller veba salgınının akabinde oluşmuştur. Daha sonraki dönemde gelişen Ermeni Kıpçakçası, Doğu Avrupa Kıpçak Türkçesindeki ünsüz uyumunu doğru biçimde yansıtıyor. Nihayetinde makale Kazan Tatarcası ve Kazakça’yı örnek alarak modern Kiril alfabelerinin modern Kıpçak Türkçesi dillerindeki benzerliklerini nasıl gizlediğini göstermeye çalışmaktadır.

Anahtar kelimeler: Kıpçak Türkçesi, *Codex Cumanicus*, Memlük Kıpçakçası, “Kara ölüm (veba)”, mezar yazıtları, Ermeni Kıpçakçası, Kazan Tatarcası, Kazakça, Kiril alfabesi.

U. Schamiloglu

Prof. Dr., Nazarbayev University, Nur-Sultan, Kazakhstan / Professor Emeritus,
University of Wisconsin-Madison, ABD
(e-mail: uli.schamiloglu@nu.edu.kz / uschamil@wisc.edu)

Some Issues in the History of Kipchak Turkic Written Languages

Abstract

This article examines several issues in the history of Kipchak Turkic written languages, which do not emerge from the Central Asian Turkic literary tradition. The earliest major text in Kipchak Turkic, the *Codex Cumanicus*, is a Latin-script transcription and represents the features of spoken Cuman accurately. The Arabic orthographic system of Mamluk Kipchak may have changed during the Black Death, while some languages such as Old Tatar emerged in the aftermath of the Black Death. Later, Armeno-Kipchak seems to accurately represent the consonant harmony of East European Kipchak Turkic. The article concludes by showing, in the example of Kazan Tatar and Kazakh, how modern Cyrillic-based alphabets mask similarities in phonology between modern Kipchak Turkic languages.

Keywords: Kipchak Turkic, *Codex Cumanicus*, Mamluk Kipchak, Black Death, funerary inscriptions, Armeno-Kipchak, Kazan Tatar, Kazakh, Cyrillic alphabet.

Giriş

Bu makalede Kıpçak Türkçesi yazı dillerinin tarihindeki bazı meseleler üzerinde durulacaktır. Türkçe yazı dillerinin (veya edebi dillerinin) tarihi pek çok seçkin Türkologun dikkatini çekmiştir. Malum olduğu üzere Türk dillerinin sınıflandırılması hakkında geniş bilimsel bir literatür vardır [1, 2, 3, 4, 5, 6]. Ayrıca Sovyet geleneği içinde oluşan sınıflandırmalar [7, 8] ve Türk dillerinin tarihi dönemleri hakkında da az denilemeyecek sayıda araştırma mevcuttur [9, 10, 11, 12, 13, 14]. Kıpçak Türkçesi yazı dillerinin tarihi hakkında çok daha az bilgi vardır. Orta Asya Türk dilleri ve Osmanlı Türkçesinin tarihine göre Kıpçak Türkçesi yazı dillerinin tarihinin çok daha karmaşık olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü Kıpçak Türkçesi yazı dillerinin tarihini 1000 yılı aşmış, kesintisiz olarak gelişen bir gelenek olarak görmek mümkün değildir.

Transkripsiyon metni olarak *Codex Cumanicus*

14. yüzyılın başında Alman ve İtalyan misyonerleri tarafından oluşturulan *Codex Cumanicus* gibi önemli bir ana kaynağa sahip olmamız büyük bir şanstır. Bu eser ilk olarak 19. yüzyılda Géza Kuun tarafından (o dönem Macaristan’da hâlâ yazı dili olarak kullanılan) Latin dilinde yayımlanmış [15] ve en son olarak Garkavets tarafından yeniden yayımlanmıştır [16]. Bu eser Kıpçak Türkçesi olan Kuman dilinin gramerine genel bir bakıştan sonra Hristiyan dininin inançları ve ilahilerini Kuman dilinde sunmaktadır. Bu eser Lajos Ligeti tarafından incelenmiştir [17]. Ona göre bu eser iki ayrı yazı dili geleneğine sahip olan iki ayrı grubun temsilcileri tarafından kaleme alınmıştır. Latin alfabesinde yazılmış olduğu için (imlâda farklılıklar olduğu halde) Kumanlar’ın konuştuğu dilin fonolojisini tam olarak kaydetmiştir. Ligeti’ye göre elyazısının farklı bölümlerini, farklı içeriğini ve hatta farklı ağızlarını ayırabilmekteyiz.

Ligeti, *Codex Cumanicus* hakkında kendi zamanına kadar yapılan araştırmalara genel bir bakış sunduktan sonra bu eserin ancak çok daha sonradan birleştirilmiş olan üç ayrı fasikül veya kısımdan oluştuğunu dile getirmektedir: “İtalyan kısmı”nda (aşağıda CCI olarak geçer) modern sayfa numaraları kullanılmakta ve eser 1–110 arasındaki sayfa numaralarını taşımaktadır. Bu kısımda 11 Haziran 1303 tarihi geçse de zamanımıza kadar gelen *Codex*’in nüshasındaki filigran yaklaşık 1330’a denk gelmektedir (Bu nüshanın sonraki bir kopya olduğunu tahmin edebiliriz). Hristiyan ve Müslüman takvimlerinin aylarına dayanarak onun fikrinde bu eser için en erken olabilecek tarih yaklaşık 1294’tür. İlk yapılan kopya 1303 yılına ait

olup elimizdeki nüsha, yaklaşık 1330 civarında bundan kopya edilmiştir. İkinci veya “Alman kısmı” (aşağıda CCG olarak geçer) muhtemelen 1340–1356 arasında kaleme alınmış olmakla birlikte kesin bir tarih vermek mümkün değildir [17, s. 1–7].

Kimin hangi kısımları nerede yazdığını anlattıktan sonra Ligeti eserin içeriğini analiz etmektedir. İtalyan kısmı Kuman ve Fars dillerinin gramerini (Latin dilinin paradigmalarını çevirerek) verdikten sonra çoğu ticaret ile alâkâlı olarak semantik kategorilere göre kelimeler listelenmektedir. Alman kısmı buna benzerdir ama burada da Latin ve Alman dillerine ait çeviriler verilmektedir [17, s. 14–16]. Üstelik Alman kısmı dini edebiyattan çok miktarda malzemeler içermektedir. Örnek olarak: (modern sayfa sıralamasına göre) 137. sayfadan başlayarak “Ave Maria” duası verilebilir.

Bundan sonra Ligeti transliterasyondaki problemleri, metindeki hataları ve metnin farklı edisyonlarındaki sorunları tartışmaya geçmektedir. [17, s. 16–20]. *Codex Cumanicus*’taki Türkçe verileri, özellikle Kuman dilinin ağızlarını incelenmektedir. Bu metinde geçen dil özelliklerini şu şekilde sıralamak mümkündür:

1. İngilizce *liquid* adlandırılan /r/ sesinin saklanması ağızlardaki farklar (CCI *birlä* – CCG *bilä* ‘ile’);
2. “Kapalı *ê*” sesinin ağızlarda ayrılması (CCI *keräk* – CCG *kerek* ‘lazım, gerek’);
3. /y, ç/ seslerinden sonra ünlülerin ön seslendirilmesi (CCG *çäx* ‘zaman, yäy ‘yaz’);
4. Arka ünlülü sözlerde ön ünlülü soneklerin kullanılması (*yarlılergä* ‘fakirlere’, *yarqınındä* ‘aydınlığında’. (Bizce bu özellikler Eski Türkçeden kaynaklanmaktadır.)
5. Sözü sonundaki -ğ > -w, -g > -w (CCI *yağ* – CCG *yaw* ‘yağ’, CCI *bitik* – CCG *bitiw* ‘yazı’).

Bir çok başka özelliği tartışmasının yanısıra, Ligeti bu sözleri ve diğer sözleri Memlük Kıpçakçası’ndaki söz varlığı ile karşılaştırmaktadır [17, 20–24]. Son olarak, makalesinin geride kalan bölümlerinde eserdeki Fars, Latin, Alman ve İtalyan dillerindeki bölümlerinin özelliklerini de gözden geçirmektedir [17, s. 24–54].

Codex Cumanicus’un neden yazıldığına ve bunun cevabının ne olduğuna dair yorum da şöyledir: Bu eser açıkça İtalya’nın Karadeniz üzerinden Altın Orda ile ticaret yapan deniz ülkeleri olan Venedik, Ceneviz ve Pisa’nın tacirleri için faydalı bir el kitabı olarak hizmet etmiştir. Bu eser

aynı zamanda o dönemin dinleri arasındaki rekabetin bir örneği olarak anlaşılabilir; özellikle Kumanlar arasındaki misyonerlik faaliyetleri için. Ancak Rabguzi'nin 1313'te yazdığı *Kısas-ı Enbiya* adlı eseri bu misyonerlik faaliyetlerine karşı bir İslamî Türk cevabı olarak görmek mümkündür [18]. Rabguzi'nin *Codex Cumanicus*'tan haberdar olup olmadığına bakmadan her iki eserin de 14. yüzyılın başında Altın Orda topraklarında misyonerlik faaliyetinin bir delili olarak değerlendirmek mümkündür. Aralarındaki fark şudur: *Codex Cumanicus* Hristiyan Kuman geleneğinin bir parçası olmamasına karşın, *Kısas-ı Enbiya* adlı eseri Altın Orda'daki edebiyatın tam bir parçası olarak görmek ve Orta Asya'daki İslami Türk yazılı (veya edebi) dilinin bir devamı olarak düşünmek mümkündür.

Veba ve Konuşulan Dil Üzerinde Oluşan Yazılı Diller Hususunda Bir Not (Memlûk Kıpçakçası Üzerine)

14. Yüzyılın ortasında Türk yazılı dillerinin tarihinde temel değişiklikler görülmekle birlikte bu durum Kıpçak Türkçesi yazı dillerini kötü etkilediği anlamına gelmemektedir. 14. Yüzyılın ortasından itibaren Isık-köl yanındaki Süryani Türkçesi'nin, İdil-Kama nehirlerinin birleştiği noktadaki İdil Bulgarçası'nın ve Altın Orda'nın edebî dilinin aniden kaybolduğu görülmektedir [19]. Bu durumu *Yersinia pestis* adlı bakteriden kaynaklanan veba salgınlarına bağlamaktayım. Tarihte yazılı kaynaklarda geçen ilk veba salgını 6-8. yüzyıllar arasında etkisini gösterdi. 14. yüzyıldan itibaren yayılan ikinci veba salgını (Avrupa'da "Kara ölüm" olarak adlandırılmaktadır) ise birkaç yüzyıl daha devam etmiştir. 19. Yüzyılın sonunda görülen üçüncü veba salgını da yine dünyanın pek çok bölgesinde etkili olmuştur. Bugün penisilin ve başka antibiyotikler elimizde olduğu için bakteriden kaynaklanan vebadan artık korkmamız gerek yoktur.

Benedictow, 1346–1353 arasında Avrupa nüfusunun % 60'ının vebadan hayatını kaybettiğini iddia etmektedir [20, s. 380–384]. Bazı yerlerde nüfusun % 90'ının kısa zaman içerisinde hayatını kaybetmiş olabileceği gibi bazı yerlerde halk veba ile belki hiç karşı karşıya gelmemiştir. Bu durum Avrupa'da konuşulan diller üzerinde kurulan yazılı dillerin oluşması için bir sebep olmuş olsa da çok az sayıda dil veba yüzünden yok olmuştur -hatta bunun belki bir örneği bile yoktur-. Avrasya'da derin köklere sahip olmayan yeni yeni gelişen bazı Türk dilleri ise tam tersine yok olmuştur.

Veba salgını Orta Doğu'yu da etkiledi. Tabii ki bu durum Arap ve Fars dillerinin yok olmasına neden olmadı. Ancak bu hastalık Orta Asya

Türkçesinin özelliklerini Anadolu’da yansıtan “Eski Anadolu Türkçesi” olarak adlandırdığımız dilin sönmesine sebep oldu. Onun yerine büyük bir değişiklik olarak Arap ve Fars dilleri’nin imlasına çok daha yakın bir imla sistemi oluştu ve bu yeni dilin adı sonradan “Osmanlı Türkçesi” olarak adlandırıldı [21].

Orta Doğu’daki Kıpçak dili hakkında, yani Memlük Kıpçakçası hakkında ne söyleyebiliriz? Bu dil üzerinde temelli ve ayrıntılı bir yorun yapmak bizim için oldukça erken, fakat Memlük Kıpçakçası 14–15. yüzyıllardaki tarihi birkaç nedenle “Kara ölüm” adlandırılan veba salgınından etkilenmiş olabilir. Aşağıda en çok tanınmış olan sözlük-gramerlerin sıralaması verilmektedir:

1. *Kitabü’l-idrāk li-lisâni’l-etrāk* (1312)
2. *Kitab-i macmūc-i tercuman-i Turki ve Acemī ve Muğalī* (1245, B. Flemming’e göre bu eserin kaleme alındığı tarih 1343’tür.)
3. *et-Tuhfetüz-zekiyye fî lügati’t-Türkiyye* (1425’ten önce)
4. *Kitābü Bulğati’l-muštāk fî lügati’t-Turk ve’l-Kıfcāk* (1451’den önce)
5. *el-Kavanīnū’l-Küllīyye li-dabti’l-luğati’t-Türkiyye* (15. yüzyılın başı)

Ermers’e göre bu eserlerin bazıları 14. yüzyılda yazılmış olsalar da, bu eserlerin kaynakları daha erken zamanlarda yazılmış olabilir [22, s. 26]. Flemming’e göre Houtsma’nın *Kitab-i macmūc-i tercuman-i Turki ve Acemī ve Muğalī* için gösterdiği 1245 tarihi yanlış olmalıdır, çünkü onun imlası daha da ziyade sonradan yazılmış olan Memlük Kıpçakçası eserlerinin imlasına benzemektedir [23]. Bu bakımdan acaba Memlük Kıpçakçası eserlerinin imla sistemi tıpkı Eski Anadolu Türkçesi’nin Osmanlı Türkçesi’ne geçiş yaptığı gibi değişti mi şeklinde bir soru ortaya çıkmaktadır. Memlük Kıpçakçası’nın imlasında veba yüzünden geçiş olup olmadığı konusu hakkında kesin bir fikir söylemek için erkendir. Sonuçta nisbeten erken yazılmış olan bazı eserlerin yazarları (Mısır ve Suriye’de 14. yüzyılda yaşayan diğer yazarlar gibi) “Kara ölüm” salgınları sırasında hastalanıp yaşamlarını yitirmişlerdir.

Eski Tatarca’nın oluşması

Malum olduğu üzere 13–14. yüzyıllarda bugünkü Tataristan topraklarında ve civarında bulunan mezar taşları üzerindeki kitabeler İdil Bulgarları’nın dilinde yazılmıştı. Bu dil “Batı Türkçesi” grubuna ait olup yaşayan Türk dilleri arasında bunun tek yaşayan temsilcisi modern Çuvaş dilidir. Başka yerlerde iddia ettiğimiz gibi, İdil Bulgarcasında yazılmış olan

kitabelerinin en son örneği 1356 yılına denk gelmektedir. Bundan sonra bu epigrafik dilde kitabeler artık yazılmamıştır. İdil Bulgarları'nın nüfusu (tahminimizce) veba nedeniyle yok olduktan sonra Orta İdil bölgesinin Kıpçaklaştığını görüyoruz. 15–16. yüzyıllar Kazan Hanlığı dönemi (1430–1552 arası) olup merkezi olan Kazan'ın Bulgar kenti'nden yaklaşık 100 km kuzeyde bulunmaktadır. Bu dönemde Altın Orda dönemine göre daha az mezar taşı üzerinde kitabe yazıldığını ve bunların dilinin Eski Tatarca olarak adlandırıldığını söyleyebiliriz. Çok az sayıda bulunan mezar taşı üzerindeki kitabelerin tarihi Kazan Hanlığı'nın fethedilmesinden sonrasına yani 16–17. yüzyıllara denk gelmektedir. 18. yüzyıldan itibaren olan dönemde çok fazla sayıda mezar taşı kitabesine rastlanmaktadır [24]. Bu dönemde Tatar yazılı (edebi) kültürü Çağatay (*Türki*) yazılı kültürünün bir uzantısı olup Kayyum Nasırı'nın (1825–1902) mücadelesinin arkasında modern Tatar edebi dilinin oluştuğunu görüyoruz. Onu “Tatar milleti'nin babası” olarak görenler varsa da bizce bu yanıltıcı bir görüştür. Nasırı 19. yüzyılda tüm Avrupa boyunca modern edebi dilleri oluşturmaya çalışan folklorcu ve filologların Tatar temsilcisi idi. O, hem Tatar etnografyası hakkında eserler kaleme almış hem de Tatar dilinin gramerini yazmıştır. Bunun dışında her yıl çıkardığı *Kalendar* veya *Takvim* yanında çok sayıda başka kitap da yayımlamıştır. Onun hedefi yeni bir Tatar edebi dili oluşturmaktı. Kazak ve Başkurt edebi dili, çok sayıdaki Tatar medreselerinde kullanılan Tatar edebi dilinin yükselmesine cevap olacak karşı hareketlerdi. Kazaklar arasında Kazak edebi dilinin oluşmasında Jankowski'nin belirttiği gibi Ahmet Baytursın'ın yeri ayrıdır [25, s. 136–137].

Konuşulan Dilde Oluşan Ermeni Kıpçakçası

Erken modern dönem Kıpçak Türkçesi edebi dillerinin tarihinde önemli yer alan bir başka kesit Ermeni Kıpçakçası'dır. Bu dilin yâdigârlarını Edward Tryjarski, Edmond Schütz ve son zamanlarda Aleksandr Garkavets ile Seisenbay Kudasov gibi bilim adamları araştırmıştır. Yahudi olan Karaimlerin dili gibi dillerin yanısıra Ermeni Kıpçakçası da İslami olmayan Kıpçak Türkçesi bir yazı dilidir. Bunun dışında bu yazı dili de konuşulan dil üzerinde kurulmuştur. Omeljan Pritsak'ın ileri sürdüğü gibi, Ermeni Kıpçakçası'nın imlası arka ve ön ünlüleri ayırmadığı için büyük ihtimalle Doğu Avrupa'daki Türk dillerinin (Ermeni Kıpçakçası, Balkanlar'daki Türk ağızları, Gagauz dili ve Mişâr Tatarcası dahil) arka ve ön ünlülerdeki farkı ünsüzlere aktararak palatize olan ve olmayan (damak yoluyla tonu değişen va değişmeyen) ünsüzler sistemini (örneğin *at* [ingilizce 'horse'] ~ *et* [ingilizce 'meat'] > *at* ~ *at*) yansıttığını göstermektedir [26]. Bugün Ermeni

Kıpçakçası ortadan kalkmıştır ve Karaim dili de tehlikede olan diller arasındadır.

Modern Kıpçak Türkçesinde İmlaya Karşı Fonoloji: Modern Kazan Tatarcası ve Kazakça Edebi Dilleri Örneği

Ele alacağımız son konu ise, modern Kıpçak Türkçesi edebi dillerinin karşı karşıya geldiği bir başka problem olan imladaki farklılıkların dillerdeki benzerlikleri veya birliği nasıl gizlediği meselesidir. Kazakistan'ın bugün karşı karşıya geldiği meseleler arasında olan Kazakça yeni Latin alfabesi meselesi ile Kazakistan ve Kazak dilinin diğer Türk devletler ve diller arasındaki ilişkidir. Çoğu zaman bu yakın ilişkileri ve benzerlikleri gizleyen imla farklılıkları yok ediyor. Hem Tatarca'da hem de Kazakça'da Arap alfabesinin kullanıldığı dönemler 1928 yılından itibaren her ikisinin de *Yañälif* 'Yeni Alfabe' kullanıma girdikten sonra bu dillerin aralarındaki farklar daha az göze çarpmıştır.

Burada Kazan Tatarcası ve Kazakça'daki gevşek ünlü (ingilizce: *lax vowel*) olan fonemlerin fonetik olarak hemen hemen aynen telaffuz edilmesine rağmen yazılı olarak birbirinden farklı biçimde yazıldığı söylenebilir. (Başkurt dilindeki ünlüler genelde Kazan Tatarcası'ndaki ünlülerle aynıdır.)

Kazan Tatarcası'nda 9 ünlü fonemi vardır: /a, ä, e, ı, i, o, ö, u, ü/; bunlardan /ä, e, ı, o, ö/ gevşektir (*lax*). Kazan Tatarcası için kullanılan Kiril alfabesindeki imlaya göre bu ünlülerin ә, е, ы, о, ө olarak yazılması çok kafa karıştırıcıdır. Aynı fonemleri Szeged Üniversitesi'ndeki meslektaşlarımızın kullandığı transkripsyona göre: ä, ĩ, i̇, ö, ö̇ olarak verilmesi çok daha şeffaftır. Özellikle Kazan Tatarcası'ndaki ы, е, о, ө harfleri başka Türk dillerinde gibi telaffuz edilmemektedir. Her biri için örnek olarak һәр *här* 'her', кыз *qız* 'kız', тел *t il* 'dil', болыт *bölit* 'bulut' ve өч *öç* 'üç' sözcüklerini verebiliriz.

Bu açıdan Kazan Tatarcası ve Kazakça arasındaki fonolojide benzerlikler söz konusu olabilmektedir. Asıl söylemek istediğimiz ise Kazan Tatarcası ve Kazakça'daki gevşek ünlülerin telaffuzu her iki dilde de hemen hemen aynı olmasına rağmen, bazı fonemlerin iki dilde birbirinden çok farklı olarak yazıldığıdır:

Kirilce Kazan Tatarcası	Latince Kazan Tatarcası (Szegeđ sistemi)	Kirilce Kazakça	Latince Kazakça (Szegeđ sistemi)	Anlam (ingilizce)
Һәр	<i>här</i>	әр	<i>är</i>	‘each’
Кыз	<i>qız</i>	кыз	<i>qız</i>	‘girl’
Тел	<i>tıl</i>	тіл	<i>tıl</i>	‘tongue, language’
Болыт	<i>bölit</i>	бұлт	<i>bölt</i>	‘cloud’
Өч	<i>öç</i>	үш	<i>öş</i>	‘three (3)’

Kazak dili Kazakça Latin alfabesinin son versiyonu arayışında iken şu soru sorulabilir: Kıpçak Türkçesi dilleri arasında imlada daha fazla birlik konusundaki fikirler nedir ve bunun taraftarları var mıdır?

Sonuç

Orta Asya’daki İslami Türk edebi (yazı) dili geleneğinden farklı olarak Kıpçak dillerinin benzer uzun bir tarihi geçmişe sahip olduğunu iddia etmemiz mümkün değildir. Onların yazı dillerinin özelliklerinden biri ayrı Kıpçak Türkçesi dillerinin fonolojisinin çok yönünün kesin olarak transkribe olmasıdır (Memlük Kıpçakçası sözlük ve gramerleri Arap dilinin kalıplarına göre yazıldığı için onların durumu farklıdır). Sovyet dönemindeki Kıpçak Türkçesi dillerine gelince; paylaştığımız bir örnek bu dillerdeki benzer fonolojik görünüşlerin kullanılan farklı imla sonuçlarından ötürü birbirinden farklı birer sesmiş gibi algılanmalarının, tamamen kullanılan alfabelerin kusurundan kaynaklandığını söyleyebiliriz.

KAYNAKLAR

1. Arat, Reşit Rahmeti. “Türk Şivelerinin Tasnifi”. *Türkiyat Mecmuası*, 10, 59-138. 1953.
2. Menges, Karl H. *The Turkic Languages and Peoples: An Introduction to Turkic Studies*. Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica 42. Wiesbaden: Harrassowitz. 1968.
3. Tekin, Talat. “Türk Dil ve Dialektlerinin Yeni Bir Tasnifi”. *Erdem* 5:13 (Ocak), 141-168. 1989.
4. Schöning, Claus. “A new Attempt to Classify the Turkic Languages” (1). *Turkic Languages* 1, 117-133. 1997.
5. Schöning, Claus. “A new Attempt to Classify the Turkic Languages” (2). *Turkic Languages* 1, 262-277. 1997.
6. Schöning, Claus. “A new Attempt to Classify the Turkic Languages” (3). *Turkic Languages* 2, 130-151. 1998.
7. Baskakov, N.A. *Vvedenie v izučenie tyurkskix yazikov*. 2nd edition. Moscow. 1969.

8. Tenishev, È. (ed). *Yaziki mira: Tyurkskie yaziki*. Bishkek. 1997.
9. Caferoğlu, Ahmet. *Türk Dili Tarihi*, i-ii. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi. 1970-1974.
10. Clauson, Sir Gerard. *Turkish and Mongolian Studies*. London: The Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland. 1962.
11. Róna-Tas, András. *The Periodization and Sources of Chuvash Linguistic History. Chuvash Studies*. Róna-Tas, András (ed). Budapest. 113-169. 1982.
12. Róna-Tas, András. *An Introduction to Turkology*, Studia Uralo-Altaica 33. Szeged. 1991.
13. Johanson, Lars. *The History of Turkic. The Turkic Languages*, Lars Johanson and Éva A. Csató. (ed). London-New York: Routledge. 81-125. 1998.
14. Ercilasun, Ahmet Bican. *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*. Ankara: Akçağ. 2004.
15. Kuun, G. (ed). *Codex Cumanicus*. Budapest Oriental Reprints B1. Budapest. 1981.
16. Garkavets, A.N. *Codex Cumanicus*. Vtoroe polnoe izdanie. Almaty: Almaty-Bolashak. 2019.
17. Ligeti, L. "Prolegomena to the Codex Cumanicus". *Acta Orientalia Hungarica* 35, 1-54. 1981. [Reprinted in: Kuun, 1981.]
18. Rabghūzī, *The Stories of the Prophets: Qisas al-anbiyā'*. An Eastern Turkish Version, I-II. H.E. Boeschoten et alia (ed-trans). Leiden: Brill. 1995.
19. Schamiloglu, Uli. "The End of Volga Bulgarian". *Varia Eurasistica. Festschrift für Professor András Róna-Tas*. Szeged. 157-163. 1991.
20. Benedictow, O.J. *The Black Death, 1346–1353: The Complete History*. Woodbridge, Suffolk, Boydell. 2004.
21. Schamiloglu, Uli. "Ortaçağ Dillerinden Modern Dillere: Avrupa ve Türk Dünyasında Yeni Edebi Dillerin Varlığı Gelmesi". IV. *Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildirileri*. 22-24 Aralık 2011, Muğla, I-II. Mehmet Naci Önal (ed). Ankara, I, 501-507. 2012.
22. Ermers, Robert. *Arabic Grammars of Turkic. The Arabic Linguistic Model Applied to Foreign Languages & Translation of 'Abū Ḥayyān al-'Andalusī's Kitāb al-Idrāk li-Lisān al-'Atrāk*. Leiden: Brill. 1999.
23. Flemming, Barbara. "Ein alter Irrtum bei der chronologischen Einordnung des Tarğumān turkī wa 'ağamī wa muğalī". *Der Islam* 44, 226-229. 1968.
24. Schamiloglu, Uli. "Gravestones and the History of Medieval Tatar Civilization: A Brief Overview (Nadgrobnye kamni i istoriya srednevekovoy tatarskoy tsivilizatsii: Kratkiy obzor)". *Islam i tyurkskiy mir: Problemy obrazovaniya, yazyka, literatury, istorii i religii. Materialy VIII mezhdunarodnoy tyurkologicheskoy konferentsii (Islam and Turkic World: Problems of Education, Language, Literature, History and Religion. Materials of VIII International Turkic Conference)*. Kazan: Yelabuga Institute of Kazan Federal University – Abai Kazakh National Pedagogical University. 76–80. 2016.
25. Jankowski, Henryk. "Kazakh Linguistics in Kazakhstan: An outline". *Turkic Languages* 18, 128–158. 2014.
26. Pritsak, Omeljan. "Das Kiptschakische. B. Armenisch-Kiptschakisch. Deny, Jean et al. (ed)". *Philologiae Turcicae Fundamenta*. I, Wiesbaden: Fr. Steiner Verlag. 260–271. 1959.

Андатпа

Мақалада ортаазиялық түркі әдеби дәстүрінен туындайтын қыпшақ жазба ескерткіштері тілі тарихының кейбір мәселелері қарастырылады. Қыпшақ тіліндегі ең көне негізгі мәтін «Кодекс Куманикус» ауызекі куман тілінің ерекшеліктерін дәл көрсетеді. Мәмлүк қыпшақтарының арабша емле жүйесі «Қара өлім» немесе оба деп аталатын дерт кезінде өзгерген болуы мүмкін, себебі сол кезеңде ежелгі татар тілі сияқты кейбір тілдер пайда болған болатын. Кейінірек, армян қыпшақтары шығыс еуропалық қыпшақ түріктерінің дыбыс үндестігін дәлме-дәл бейнелейтін сияқты. Мақалада қазан татарлары және қазақ тілдерінен мысалдар келтіре отырып, бүгінгі кирилл алфавиті қазіргі қыпшақ және түркі тілдері арасындағы фонологиядағы ұқсастықты қалай жасыратындығы көрсетілген.

Кілт сөздер: Қыпшақ тілі, Кодекс Куманикус, Мамлюк қыпшақтары, кара өлім (оба), жерлеу жазбалары, армян қыпшақтары, кириллица.

(Ю. Шамилоглу. Қыпшақ жазба ескерткіштері тілі тарихының кейбір мәселелері)

Аннотация

В данной статье рассматриваются несколько вопросов в истории кыпчакской тюркской письменности, которые не вытекают из среднеазиатской тюркской литературной традиции. Самый ранний основной текст на кыпчакском тюркском языке, Кодекс Куманикус является транскрипцией на латинском алфавите и точно представляет черты разговорного куманского языка. Арабская орфографическая система мамлюка кыпчака, возможно, изменилась во время чумы «Черной смерти», в то время как некоторые языки, такие как древний татарский, появились после Черной смерти. Позже, Армено-кыпчак, кажется, точно представляет согласную гармонию восточноевропейских кыпчакских тюрков. В заключение статья показывает на примере казанских татар и казахов, как современные кириллические алфавиты маскируют сходство в фонологии между современными кыпчакскими тюркскими языками.

Ключевые слова: кыпчакский язык, Кодекс Куманикус, Мамлюкский Кипчак, черная смерть (чума), погребальные надписи, Армянский кипчак, кириллица.

(Ю. Шамилоглу. Некоторые вопросы в истории кыпчакской тюркской письменности)

М.Д. Чертыкова

д.ф.н., Хакасский государственный университет им. Н.Ф. Катанова
Абакан, Республика Хакасия, Россия (e-mail: chertikova@yandex.ru)

**Концептуальное пространство «лень и нежелание действовать»
в хакасской языковой картине мира**

Аннотация

Историческое развитие общества показывает, что наиболее важным, а, может, единственно надёжным, условием жизнедеятельности человека является труд. Благодаря труду человек формируется как личность, приобретает знания и умения, обеспечивает себе и своим близким благополучные условия жизни, удовлетворяет свои естественные и социальные потребности и т.д. Статья посвящена лингвокультурологическому описанию разноуровневых лексем со значением лени и нежелания действовать на материале хакасского языка. Исследуемое концептуальное пространство представляет собой сложную и неоднородную систему. Внутри него мы выделяем две взаимосвязанные и взаимодополняющие модели языковых единиц: а) лень, как свойство характера человека; б) нежелание действовать, как временное состояние человека. Лексические единицы, представляющие эти модели на коммуникативно-прагматическом уровне, имеют как общие, так и отличительные семантико-когнитивные особенности.

Ключевые слова: концептуальное пространство, лень, нежелание действовать, семантика, модель, хакасский язык.

M.D. Chertykova

Doctor of Science Philology, Khakass State University of N.F. Katanov
Abakan, Republic of Khakassia, Russia (e-mail: chertikova@yandex.ru)

**Conceptual Space «Laziness and Unwillingness to Act» in the Khakass
Language Picture of the World**

Abstract

The historical development of society shows that the most important, and perhaps the only reliable, condition for human life is work. Thanks to work, a person is formed as a person, acquires knowledge and skills, provides himself and his relatives with favorable living conditions, satisfies his natural and social needs, etc. The article is devoted to the linguoculturological description of multilevel lexemes with the meaning of laziness and unwillingness to act on the material of the Khakass language. The studied conceptual space is a complex and heterogeneous system. Inside it, we distinguish two interrelated and complementary models of linguistic units: a) laziness, as a property of a person's character; b) unwillingness to act as a temporary condition of a person. The lexical units representing these models at the communicative-pragmatic level have both general and distinctive semantic-cognitive features.

Keywords: conceptual space, laziness, unwillingness to act, semantics, model, Khakass language.

1. Введение

Языковая картина мира любого народа складывается в результате интеграции культурных, духовных и мировоззренческих стереотипов, сформированных в процессе исторического развития данного общества. Среди прочих жизненно важных составляющих традиционного мировидения является культ труда. Историческое развитие общества показывает, что наиболее важным, а, может, единственно надёжным, условием жизнедеятельности человека является труд. Благодаря труду человек формируется как личность, приобретает знания и умения, обеспечивает себе и своим близким благополучные условия жизни, удовлетворяет свои естественные и социальные потребности и т.д. «Независимо от того, нацелена трудовая деятельность на коллективный или индивидуальный результат, она является частью социализации любого члена общества. В связи с этим, человек, который с охотой участвует в работе или, наоборот, уклоняется от нее, подвергается оценке через призму социальных норм, ценностей и стереотипов» [1, с. 63]. Из сказанного следует, что, исходя из ряда мотивационных причин, человека характеризует два противоположных отношения к труду: положительное и отрицательное. И, как правило, концептуальное пространство «трудолюбие / лень», как и другие культурные концепты, получает оформление в языке, ориентированном на выделение определённых понятийных слоёв в данной плоскости. Здесь решающим фактором является оценочный смысл, реализующий идеи трудолюбия и лени на разных уровнях концептуального пространства. Во внутренней структуре лексико-семантического поля «отношение человека к труду» выделяется ядро «трудолюбие / лень», смысловое наполнение которого реализуется через связь с близлежащими секторами.

Цель статьи заключается в лингвокультурологическом описании языковых данных концептуального пространства «лень и нежелание действовать» и выделении его специфических символов и номинаций в русле семантико-когнитивного анализа. Материалом исследования являются языковые данные, собранные из литературных и фольклорных источников хакасского языка.

Исследуемое концептуальное пространство представляет собой сложную и неоднородную систему. Семантика лени в толковых словарях русского языка характеризуется как безделье и нежелание трудиться. Только в толковом словаре под редакцией Д.В. Дмитриева

мы находим более подробное описание лени. Авторы словаря выделяют всего шесть разновидностей лени, но нам интересны четыре пункта, семантически приближенные к анализу нашего материала: «1) Ленивым называют того, кто не любит работать, избегает труда, лишних движений, не хочет ничего делать. *Ещё в детстве, когда я учился играть на рояле, учительница говорила моей маме, что я способный, но ленивый*; 2) Ленивым могут назвать что-то, что выражает нежелание работать, затруднять себя. *Ленивая поза. Ленивый взгляд. Разомлевший от чаю дворник поглядывал на нас из своего угла с ленивым любопытством*; 3) Ленивым могут назвать период времени, полный бездействия, праздности, когда не нужно ничего делать. *Ленивая дачная жизнь. Ленивые летние дни. Она подумала, что действительно таких денег хватит на много лет ленивой жизни*; 4) Когда движения, походку и т.п. называют ленивым, то имеют в виду, что эти движения медлительны и неторопливы, вялы. *Ленивое движение руки. Ленивый кивок. Подтягиваясь, собака поднялась навстречу хозяину и ленивым шагом подошла к нему; {...}*» [6, с. 336]. Как видим, семантику лени не следует рассматривать однозначно. Структура данного понятия включает разнообразные подвиды демонстрации лени в зависимости от желания, физического и психологического состояния субъекта, определённого времени, наличия (в данном случае, отсутствия) поставленной цели и т. д.

Таксономическую неоднозначность понятия лени можно проследить на примере интерпретации базовой лексемы со значением лени *аргаас*, представленной в Хакасско-русском словаре: *аргаас* 1. 1) лень; 2) лодырь, лентяй; *аргаасха кун узун* для лентяя день бесконечный; *аргаас тогынарга хынминча* лодырь не хочет трудиться; 2) ленивый; *аргаас кизи* ленивый человек; *аргаас полба* не будь ленивым; □ *аргаас ардатча, кудук азырапча* посл. лень портит, а проворство кормит [7, с. 74]. В данной словарной статье субстантивные варианты понятия лени и ленивого [человека] выражают постоянное качество человека. Однако при сочетании с объектным инфинитивом лексема *аргаас* может расширять семантику в плане отражения ситуативных и временных структур. В данном случае он обозначает состояние расслабленности субъекта: *тогынарга аргаас* «лень работать», *кинде хыгырарга аргаас* «лень читать книгу» и т.д. Также действует глагол, образованный от *аргаас* при помощи глаголообразующего аффикса **-тан-**: *аргаастан-* «лениться, лодырничать; *аргаастанын тогынминча* [он] не работает из-за лени,

лодырничают; *парарга аргаастанча* [он] ленится идти; *оолах ўзренерге аргаастанча* мальчик ленится учиться» [7, с. 74]. Коммуникативно-прагматический аспект фоновых знаний о ситуации, выражаемым глаголом **аргаастан-** «лениться, лодырничать», допускает, что субъект, возможно, и не ленив, но только в данной ситуации или временной отрезок времени, считает нецелесообразным совершение именно данного действия: *яблах хазарга аргаастанарга* «лениться копать картошку»; *концертке парарга аргаастанарга* «лениться пойти на концерт», *чоохтазарга аргаастанарга* «лениться разговаривать» и т.д. *Хынминчам, кізі соғарга аргаастанчам, чаргыладыбызары даа ўр нимес* (Х, 24) – Не хочу, мне лень (букв. ленюсь) бить людей, могут и в тюрьму посадить. *Онсарның ипчизи огород одирга ынанмин, суғ хастади нас чөрче* – Жене Онсара лень полоть огород, и она ходит возле речки.

Как видим, концепт «лень» содержит различные понятийные слои, проявляющиеся в образных, ассоциативных и оценочных компонентах языковых средств. Далее рассмотрим коммуникативно-прагматические и семантико-когнитивные параметры номинаций лени и нежелания действовать в рамках мотивационных когнитивных моделей «лень как свойство характера человека» и «временное состояние человека: нежелание действовать».

2. Лень как свойство характера человека

Фольклорные жанры, в особенности, пословицы и поговорки наиболее ярко позволяют реконструировать образ человека и выделить разнообразные черты его характера. Пейоративная оценка лени, как такового свойства характера, и ленивого человека, как чуждого элемента в обществе, зафиксирована в паремиях разноязычных народов. В хакасском пословичном описании ленивого человека акцентируются такие его черты, как бестолковость, безответственность, безликость, дармоедство, склонность ко сну и т.д.: *Арыг иттең ўс сыхпаан, аргааснаң тогыс пўтпеен* (Хс, с. 31) – Из постного мяса жира не будет, с ленивым работа не пойдёт. *Чылысхы чылан игірін пілінмес, чылхазы чох кізі хомайын пілінмес* (Хс, с. 55) – Змея не замечает своей кривизны, нерасторопный – своей бестолковости. *Тогынарга аргаас, таңах идіне өстіг* – Работать не любит, а курятину есть любит (Хс, с. 31). Также в паремическом творчестве отражаются разнообразные аспекты жизнедеятельности ленивого человека. Его портретные характеристики свидетельствуют о

том, что он бесполезен в обществе, т.к. неспособен к труду и сознательно уклоняется от работы. Тем самым оценка и образ лентяя основываются на морально-этических нормах поведения человека в обществе.

Языковое отражение компонентов, зафиксированных в семантике лени, обусловлено открытостью семантико-синтагматических маркировок и оценочных смыслов. А.Д. Каксин в своём исследовании образа человека труда, в частности, ханты, отмечает, что принципами языкового воплощения данного образа являются опора на лексико-семантическое словообразование как естественный способ категоризации, создание семантической и структурной соотнесенности между единицами текста и их подчинение целевой установке автора. А также модели номинации и характеристики человека труда в хантыйском языке обусловлены результатами когнитивной деятельности ханты [3, с. 182]. Идея лени, как семантико-когнитивная модель отрицательного отношения человека к труду, в хакасском языке реализуется различными лексическими средствами, например, субстантивными лексемами: **ирінчек** 1. лодырь, лентяй; *ирінчек полба* не будь лодырем; 2. ленивый; *ирінчек оолах* ленивый мальчик; □ *ирінчек кізінің ирні хуруг, ирінмес кізінің ирні чаглыг* посл. у ленивого человека губы сухие, а у трудолюбивого – в сале; *ирінчек кізі одырып узупча, чадын тогынча* посл. ленивый сидя спит, а лёжа работает [7, с. 133]; **ынанмас** *суц и прил.* 1) ленивый; 2) лентяй, лодырь; *см. ирінчек*; *ынанмас кізі* ленивый человек; 3) тяжёлый на подъём, немощный человек; *ынанмас пол парарга* стать тяжёлым на подъём; *ынанмас нимее читпес* посл. ленивый не разбогатеет [7, с. 1041] и др. Примеры: *Ол мында парчатхан эрінчек оол-хыстарны, пір дее нимее салбин, ачыг тілнең ачит сыххан* (Чкч, 146) – Он ни во что не ставит здешних ленивых девушек и парней, и при удобном случае может их оскорбить. *Ол арғаас, ізечі. Романны чахсы оол полар тіп сагынгам. Араға іскенін көрбеем* (Х, 13) – Оказывается, он лентяй, пьяница. Раньше я думал, что Роман – хороший парень. И не видел его пьяным. На тему лени в хакасском языке также активно используются фразеологизмы, словосочетания, синтаксические структуры и клише. При описании лентяя часто обращается внимание на его руки: *холы хысха* «руки коротки (что-либо делать)», *азыр (тырбас) холлыг* «[у него] руки как виллы (грабли)» и т.д. В стереотипном сознании народа руки представляются как инструменты для работы и созидания, но руки лентяя данное предназначение не оправдывают.

Поскольку традиционно считается, что ленивый человек – нахлебник семьи и общества (*артых харын* «тунеядец; букв. лишний желудок»), обращается особое внимание на то, что и как он ест: *Хырых ахчаа ис аныбинча, хазан тўбін хаарта чалганча* – Даже 40 копеек зарабатывает, а съедает всё, что есть в котле. *Тогынарга аргаас, таңах идіне өстіг* – Работать не любит, а курятину есть любит. *Холнаң тамах чіпче, харнынаң тогынча* (Хс, с. 31) – Руками ест, как ртом, трудолюбивый животом. Считается, что лентяй даром ест пищу и живёт за счёт других. Процесс осуществления лентяем незаслуженного принятия пищи получает предосудительную оценку и в других культурах, например, каз.: *Сау адамның тамагын ішіп, ауру адамның ісін істейді* – Как больной работает, как здоровый лопаёт (Қазақтың ..., 2007: 51); русск. *Лень лени и за ложку взяться, а не лень лени обедать*.

Характеризующие ленивого человека слова образуются также при помощи отрицательного аффикса причастия будущего времени: *тогынарга хынмас* «не любящий работать», *хыймыхтабас / хыймыранмас* «не шевелящийся». *Хайдаг тогынарга хынмас шоолган пол пардың син!* (Пт, 7) – Какой же ты ленивый (букв. не любящий работать) окаянный! Отметим, что в хакасском языковом сознании шевеление (**хыймыра-** / **хыймыхта-** «шевелиться»; **хыймыраныс / хыймыхтаныс** «шевеление»), возможно, под влиянием русского языка, ассоциируется с работой и предприимчивостью, а нешевеление – с вялостью и бестолковостью. – *Хости полганнаң хорап парбас, - ідөк ойнап нандырча Таначах. – Мин пеер дее одырам, хыймырирга кирек олох таа* (Аух, 28) – От того, что рядом [сидеть], не убудет, – так же шутя отвечает Таначах. – А я сюда сяду, всё-равно надо управляться по дому.

Представление синонимического ряда лексем, характеризующих ленивого человека, в Словаре синонимов хакасского языка, можно считать наиболее категоричным, поскольку здесь семантика лени демонстрируется исключительно как таковое свойство характера человека: **«АРҒААС** «лень, лодырь, лентяй; ленивый». *Арыг иттең ұс сыхпаан, аргааснаң тогыс пўтпеен* (посл.); **ЧЫЗЫҒ** II «перен. неповоротливый, медлительный, ленивый, лентяй». *Чызыг кизилерге амды сидик; чалты* «лень; лентяй, лодырь; разгильдяй; ленивый». *Андаг чалты поларга чарабас; ынанмас* «ленивый; лентяй, лодырь». *Ынанмас ирдің сидені талалых ла поладыр; эрінчек / ирінчек* «ленивый; лодырь, лентяй». *Ирінчек кизе кўннің позырах. Эрінчекке*

kızıler дее хынминчалар; **хыймыранмас** «перен. неповоротливый, нерасторопный, ленивый». *Саңай даа хыймыранмас ипчі ползын, чоох-чаах ла сугыстыр чөрбезін, – кўңүреен ол* (Т, с. 97); **көзейген** / **көзерген** «лентяй; ленивый, неповоротливый». *Көзейгеннің ибі көс парир; көзө* «ирон. ленивый, непробиваемый, твердолобый». – *Анда синің ноо киреен? – атыла түскен оол, – саңай даа көзө полза чи* (Пт, с. 30); **көзөн** «ленивый». *Ой, палам, палам, көзөнім – сағыссырапча ічезі, – көр, аңдарыл пардың* (П-о, с. 104); **кўскінчек** «ленивый, инертный». *Ала саасхан аалдаң сых полбинча, Кўскінчек ибін арыглап полбинча* (погов.)» (5, с. 29-30). Оценочные коннотации отрицательного отношения к труду, закреплённые в данных синонимичных словах и иллюстрирующих их семантику примерах, обусловлены народным опытом, накопленным в процессе общественного развития. Лень относится к отрицательным качествам человека. «Толковый словарь живого великорусского языка» В.И.Даля лексему *лень* определяет как «неохота работать, отвращение от труда, от дела, занятий; склонность к праздности, к тунейдству» [<https://gufo.me/dict/dal/%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D1%8C>]. В хакасском традиционном понимании, лень – это зло, с которым нужно бороться, а ленивый человек всегда порицается и считается чуждым элементом в обществе: *Тогынарга аргаастанып тисчелер, прайзын харибге одыртарга кирек* (П, с. 77) – Они не хотят (ленятся) работать и бегут отсюда, таких надо сажать в тюрьму.

В хакасском языке реализация принципа осуждающего характера ленивого человека прослеживается, в основном, в базовых номинациях лени: *аргаас; ирінчек* и др.: *Пу даа кızıлер аргаас пол партырлар. Малларын симірте азырап полбинчалар* (Хч, 10) – Эти люди стали совсем ленивыми. Не могут откормить свой скот. *Полысчым ирінчек. Иртен кил ұр узупча. Нымзанзам, испинче, Хырыссам, мині сох тиргедег* (Х, 31) – [Мой] помощник лентяй. По утрам спит долго. Если говорю сделать что-нибудь, не слушается. Если поругаю, меня же хочет побить.

Семантика лени часто граничит с медлительностью, нерасторопностью и бестолковостью. *Сарыспинчам, пістің чон чодым, арагаа ла чаба чатхан, че сірер, настыхтар, чоннаңар сағыссырабинчазар, постарыңа ла чуртапчазар* (Ах, 66) – [Я] не спорю, наш народ медлительный (нерасторопный), только водку пить горазд, но вы, начальники, не заботитесь о народе, живёте только для себя. Хотя такие понятия, как медлительность и нерасторопность

могут быть свойством характера субъекта. Но при вхождении этих качеств в семантический комплекс лени, они получают негативную оценку со стороны.

Или же ленивый человек, наоборот, может быть активным – проводить время беззаботно, без цели и без пользы, шляясь везде: **анда-мында сабыл чөр-** «проводить время бесцельно; букв. шляться то там, то тут», **чайыл чөр-** «шляться» и др.: *Тогынмин даа, үгренин дее, анда-мында сабыл чөрче* – [Он] и не работает, и не учится, шляется везде. Идея «праздный образ жизни лентяя» на мотивационном уровне сближается с семантическим полем языковых единиц со значением «гулять»: **күлет сап-** «гулять», **күлеттеп чөр-** «вести разгульный образ жизни», **күден сап-** «гулять; веселиться» и т.д. По свидетельству А.Д. Шмелёва, в семантике русского глагола *гулять* также содержится элемент «свободы выбора, отсутствия стеснений и необходимости выполнять скучную, рутинную работу» [8, с. 87]. Слияние идей безделья и гуляния в русском языке также получает негативную общественную оценку, поскольку «ключевым звеном в логике появления модели «гулять» → «бездельничать» является представление о замене целенаправленной полезной деятельности другим времяпрепровождением» [2, с. 118].

Представление о бестолковости легко согласуется с мнением о лодыре, как о неумелом работнике и бесполезном члене общества, который может вызывать раздражение у окружающих. Такой человек характеризуется как: *чылхазы чох кизи* «а) неэнергичный (пассивный), медлительный человек; б) бестолковый, нерасторопный человек» [7, с. 1021]; *толказы чох* «бестолковый»; *ниткези чох* «нерадивый; ленивый; букв. без затылка»; *ниткези халын* «нерасторопный; медлительный; букв. с толстым затылком» и др. Соматизм *нитке* «затылок» в хакасском мировидении ассоциируется с отношением человека к труду. Наши предки по особым признакам затылка могли определить, человек трудолюбив или ленив: *Чоон нитке чоңнанчых* (Хс, 2014: 31) – Толстый затылок ленив. Также ранее считалось, если на затылке имеется заметная впадина, значит этот человек ленивый: *Ниткезінде оймахтыг кизи чызыг полчаң* – Человек со впадиной на затылке бывает ленивым.

К данной же категории смысловых сочетаний, обозначающих бестолкового, бесхарактерного и ленивого человека относятся дублетные выражения: *нимее чарачаң ма, нимее чарабас, нимее чарабаан* «букв. ни на что не годный», характеризующими

бестолкового человека, соотв. русск. ни рыба, ни мясо. *Нимее чарачаң төл полар ба пу?! Тура даа алнын сыбырарга сыдабинчалар, пызоларын даа сыгаргалахтар* (Пт, 10) – На что годятся эти дети?! Не могут даже крылечко подмести, и телят ещё не выпускали.

Как известно, чтоб избежать какой-либо работы, ленивый человек обычно хитрит, притворяется, обманывает. Принцип пейоративной оценки образа лентяя чётко прослеживается в семантике и других близлежащих концептуальных структур. В языковом выражении данное поле дополняется блоком номинаций на тему хитрости, обмана, которые выражают ситуативное значение лени: **сүмелен**- «1) хитрить; 2) притворяться»; **көйтіктен**- «1) хитрить; 2) изворачиваться; 3) притворяться»; **чойлан**- «лгать; обманывать» и др. *Сүмеленіп, тогысты айныт полбассың* погов. – Хитрить на работе – не на пользу делу. *Сүмненчіктің ізі нұтпес* (Хс, с. 18) – У копуши дело не делается. *Көйтіктенме, пар тогысха!* – Не хитри (не притворяйся), иди на работу! Постоянные действия субъекта, мотивированные свойством его характера – ленью, обозначаются сочетанием названных глаголов с вспомогательным глаголом **чөр**- «букв. ходить»: **сүмелен чөр**- «1) хитрить; 2) притворяться»; **көйтіктен чөр**- «1) хитрить; 2) изворачиваться; 3) притворяться» и т.д. *Каскар, тогынарға хынмин, сүмелен чөрче* – Каскар хитрит (притворяется), чтоб не работать. К этому же лексическому блоку, взаимодействующему с концептом «лень», относятся и прилагательные типа *көйтік* «1) хитрый; 2) изворотливый», *чодым* «медлительный», *сүмненчік* «1) хитрый; 2) медлительный»; *чой* «врун» и др. Данные глагольные единицы входят в периферию концептуального пространства лени. Их ассоциативная и прагматическая близость к номинативной модели лексем со значением лени в контекстуальных условиях также релевантны для образной характеристики ленивого человека. По сути, такие лексемы отражают фоновые знания об образе ленивого человека, участвующие в процессах понимания и порождения высказывания.

Здесь также надо учитывать субъективно-оценочный характер реализации лексемы со значением лени. *Оларның алныларына көп чүгүргем, анаң, тўк ахказына харанып, мині аргаас тіп, чистем сүрібіскен* (Х, с. 30) – Я многое сделал для них (букв. много бегал перед ними), затем [мой] зять, скупясь на деньги [от продажи] шерсти, обвинил меня в том, что я ленивый, и прогнал меня. *Романның иткен нимезін көңіне кирбин, хыртаңнап, хырызар ла сылтағ кілепче, аргаас паза көйтік тіп хоптан чөрче* (Х, с. 28) – [Ему] всё время не нравится

то, что делает Роман, постоянно на него раздражается, всё ищет повода, чтоб отругать его, жалуется, что он ленивый и хитрый (или лентяй и хитрец). Из этих примеров видим, что признавая или утверждая кого-либо ленивым, субъект (говорящий) выражает своё собственное мнение, которое, возможно, не соответствует действительности. Индивидуализированный субъективный смысл такого утверждения обычно передаётся при помощи связки *тiп* (деепричастная форма глагола *тi-* «говорить; сказать»), которая теряя своё основное значение выполняет служебную функцию. *Ирлер, тогынарга хынглабин, ханым ардап парган тiп, арага iсклеп турлар* (П, с. 177) – Мужчины, не хотят работать, говорят, что у них кровь испортилась и всё время пьют водку. В данном предложении связка *тiп* служит для передачи оправдательного смысла нежелания работать. Разнообразные семантические особенности функционирования общетюркской скрепы *тiп / деп / diye* в предложениях описаны в работах Л.А.Шаминой [8] и др.

Субъективная оценка номинаций лени выражается также формой второго лица, т.е. в непосредственном обращении к «ленивому» человеку: *Рома, синiң учiн пастыхтарга нинчезiн салдадарбын? Тогын полбинчазың, нан. Чиитсiң, аргаассың. Хайдаг ла алаамдыр хыс парар ни сагаа? Хат таа ал поларзың ма син?* (Х, с. 39) – Рома, сколько раз ещё начальники будут ругать (букв. грызть) меня из-за тебя? Если не можешь работать, езжай домой. Ты молодой и ленивый. Какая дура выйдет за тебя замуж? Да и сможешь ли ты жениться?

В хакасском языке редко встречается использование анималистических эпитетов для выражения образа ленивого человека. *Олар тогынмин чада чiпчеткен трутеньнернi сыгара сiрiбiзедiрлер* (П, с. 72) – Они прогоняют таких трутней, которые, не работая, только жрут, лёжа. Такие сравнительные обороты, скорее всего, можно отнести к авторским изобразительным средствам.

Утверждение о том, что кто-либо ленив, обычно исходит от наблюдателя (говорящего). *Олар даа, чаада ла чiрiп, тогысха аргаас полглап пардылар* (П, с. 177) – И они тоже постоянно воевали и разучились работать (букв. стали ленивые для работы). В противопоставление данной семантико-когнитивной установки реализация модели «нежелание действовать» часто акцентирует внимание на самом говорящем, т.е. частотны конструкции от первого лица.

3. Нежелание действовать как временное состояние человека

Как мы уже отмечали, лень, с одной стороны, может представлять постоянное свойство человеческой природы, а с другой, – может быть временным состоянием человека, у которого нет достаточной мотивации тратить энергию и силу для совершения того или иного действия; «... лень отличается от нежелания совершить действие тем, что осознаётся как некоторое особое состояние (ср. голод vs) желание есть» [4, с. 106]. Соответственно, в языковом выражении содержание лексем со значением лени имеет сложную многослойную структуру, однако названные признаки семантики лени уточняются при реализации в контексте.

Как и в случае взаимодействия семантико-когнитивной модели «лень, как свойство характера» с близлежащими лексическими группами, лексемы, выражающие временное состояние человека, «нежелание действовать» также соприкасаются с определёнными группами слов. Фоновые знания о нежелании субъекта действовать включают физиологические, эмоциональные и рациональные признаки.

В русском языке подобная онтологическая сущность разновидности лени прослеживается в реализации наречия *неохота*. И.Б.Левонтина в своей статье «Ното piger» приводит три типа состояний, прослеживающихся в употреблении синонимов *лень* и *неохота*: 1) физическая расслабленность, истома или оцепенение; 2) определённое душевное состояние – паралич воли, когда человек не может собраться и побудить себя приступить к какому-либо действию; 3) состояние ума – некоторая рациональная установка, нежелание человека совершать бессмысленные действия, тратить силы впустую [4, с. 106–108]. В хакасском языке описанные типы состояний обозначаются разноуровневыми лексемами со значением лени, например,

а) глаголами со значением лени / нежелания действовать: **ирін-** / **эрін-** лениться; *үгрeнeргe ирінeргe* лениться учиться [7, с. 133]; **күскүн-** лениться, тяготиться делать *что-л.*; считать тяжёлым, тягостным; делать *что-л.* нехотя; *парарга күскінчeм* [я] ленюсь ехать; *пала аларга күскінчeм* мне тяжело (тягостно водиться с ребёнком); *турарга даа күскінчeм* [я] встаю с трудом (тяжело) [7, с. 220]; **ынанма-** «не удосужиться, не мочь *что-л.* делать; лениться» *Апсаам хутух арыглырга даа ынанминча* [5, с. 14] и др. Из названных последние два глагола имеют обширную семантическую структуру, поскольку

помимо обозначения лени и нежелания что-либо делать, в контексте могут выражать нахождение субъекта в состоянии расслабленности, истомы и недомогания. *Хой хадарарга кўскўнчем* – Мне тягостно пасти овец. Данное предложение можно интерпретировать двояко: а) у меня нет особого желания пасти овец; б) мне тягостно пасти овец, потому что я недомогаю. В первом случае транслируется идея нежелания совершать определённое действие исходя из внутренних побуждений, а во втором – объективная причина, связанная со здоровьем субъекта. Доминантой данного синонимического ряда является глагол **аргаастан-** «лениться, лодырничать», покрывающих общую сему глаголов данного ряда. *Суга сомарга парбаспын, аргаастанчам* – [Я] не пойду купаться, мне лень.

б) свободными и несвободными (нечленимыми) словосочетаниями: **пiр дее ниме итпеске-** «ничего не делать»; **пиленге одыр-** «сидеть, сложа руки; сидеть на готовом», **тоғысха чайалба-** «быть неспособным к работе; букв. не быть созданным для работы» и др. Надо отметить, что в основе подобных лексических образований лежит образное переосмысление выражаемого процесса, коммуникативные стратегии которых носят прагматический характер. *Хан чоғыл – ўлғу чоғылох, хайди хынзаң, иди чурта! Син, тізең, «пiр дее ниме идерім килбинче».* Э-эк, харындас, минің сини осхас кўзім полган полза... (Пт, с. 7–8) – Царя нет – власти нет, живи как хочешь! А ты [говоришь], «ничего не хочу делать». Э-эх, брат, была бы у меня сила, как у тебя... *Ортыноол харындазы орта перінче: пiр дее ниме итпинчезің тiп* (Пт, 8) – [Его] брат Ортыноол правильно ворчит, мол, ничего не делаешь. *Пар, тоғын, пиленге одырба* – Иди, работай, не будь дармоедом (букв. не сиди на готовом). *Син тоғысха чайалбаан кізізің, че, тігі... пасха кізілернің чўрекерін өріндірерге ...* (П, 57) – Ты создан не для работы, а для того, чтоб радовать сердца людей. Семантика нежелания действовать данных словосочетаний в предложении могут уточняться наречиями, наречными сочетаниями, а также деепричастиями времени или места: *Пўўн пiр дее ниме итпедім* – Сегодня [я] ничего не делал. *Таня, аалзар парза, прайзы аның алны-кистіне ойлапча, ол, тізең, пиленге ле одырча* – Таня, когда приезжает в деревню, все её обхаживают, она только сидит на готовом.

в) субстантив + **кил-** «букв. приходит». В данном случае вспомогательный глагол кил- «букв. приходит» принимает аффиксы отрицания и лица. По свидетельству А.А. Юлдашева сочетания с **кил-** «букв. приходит», которых он называет модальными оборотами,

наиболее распространены и широко употребительны и в других тюркских языках. Например, *косасы килэ* в якутском, *куску келир* в тувинском «тошнит» [10, с. 309]. При выражении нежелания субъекта действовать семантика первого компонента – субстантива – ограничивается обозначением психической, трудовой и физической деятельности человека: *тогынарым килбинче* «не хочу работать; неохота работать», *үгрөнерім килбинче* «не хочу учиться; неохота учиться»; *чичең нима идерім килбинче* «не хочу варить; неохота варить». *Военкоматтаң иирде повестка килген, че Петьканың Тастыпсар парары килбеен* – Вечером из военкомата пришла повестка, но Петьке не хотелось (неохота) ехать в Таштып. *Онсарның ат чортырары килбеен, Мочар даа тапсабаан* (Пт, 16) – Онсару не хотелось ехать мелкой рысью на лошади, а Мочар молчал. В подобных примерах выражается нежелание субъекта тратить усилия и энергию на совершение определённого действия; причём это нежелание исходит от собственных интересов субъекта. Также они часто употребляются с аффиксом первого лица, т.е. субъект высказывает свою позицию, а возможно, и точку зрения, в отношении каких-либо действий, поэтому они лишены отрицательной оценки, как в случае с ленью – постоянным свойством характера человека. И.Б. Левонтина такую же характеристику даёт русскому *неохота*, «выражающему внутреннюю точку зрения на состояние человека, очень естественно, даже с некоторым оправдательным оттенком, употребляется по отношению к себе и не всегда уместно по отношению к другому» [4, с. 111].

Следует также выделить основные способы уточнения дифференциальных элементов в семантике лексем со значением нежелания действовать:

а) её реализация в форме первого лица. *Чистек – мискелер теерерге аргаастанчам* – [Я] ленюсь собирать ягоды и грибы. В плане соотношения лени и нежелания действовать человек предпочитает говорить о собственной лени, как о временном моральном, душевном и физиологическом состоянии, нежелании тратить энергию и усилия на те или иные действия;

б) сочетание с глаголом – инфинитивом, указывающим на действие, совершение которого нежелательно для субъекта. Прагматическое понимание ситуации допускает, что возможно, человек и активен, и трудолюбив, но только в данный момент у него нет желания (неохота) совершать именно это действие.

4. Заключение

Концептуальное пространство «лень» представляется сложным и неоднозначным образованием. Внутри него мы выделяем две взаимосвязанные и взаимодополняющие модели языковых единиц: а) лень, как свойство характера человека; б) нежелание действовать, как временное состояние человека. Лексические единицы, представляющие эти модели на коммуникативно-прагматическом уровне, имеют как общие, так и отличительные особенности. Постоянное свойство характера – лень – нашло отражение в субстантивных лексемах, характеризующих и называющих ленивого человека, например *аргаас* «ленивый; лентяй» и др. В описании образа ленивого человека участвуют также глаголы, причастия будущего времени с отрицательным аффиксом, а также другие лексемы, выражающие фоновые знания о лени из близлежащих лексико-семантических группировок. Понятие лени граничит с такими понятийными слоями, как медлительность, нерасторопность, бестолковость и т.д. Для данных лексем характерна субъективная оценка, поэтому употребление лексем со значением лени в первом лице невозможно. В противопоставление данной семантико-когнитивной установки реализация модели «нежелание действовать» часто акцентирует внимание на самом говорящем, т.е. частотны конструкции от первого лица.

Лексемы, выражающие нежелание действовать, также соприкасаются с определёнными группами слов. Фоновые знания о нежелании субъекта действовать включают физиологические, эмоциональные и рациональные признаки. Отличительным условием рассматриваемых лексем является временной фактор: лень, как свойство характера, постоянно, а нежелание действовать является временным явлением. Также основными способами уточнения дифференциальных признаков в семантике лексем со значением нежелания действовать являются сочетание с глаголом – инфинитивом, указывающим на конкретное действие.

ЛИТЕРАТУРА

1. Ерёмина М.А. Образы социума в мотивационной семантике лени и трудолюбия // Вестник ТвГУ. Серия «Филология». 2017. №3. С. 63–69.
2. Ерёмина М.А. Лень и трудолюбие в зеркале русской языковой традиции: Монография. – Нижневартовск: Изд-во Нижневартовского гос. университета, 2014. 204 с.

3. Каксин А.Д. Когнитивные аспекты реконструкции образа человека труда (по данным хантыйского языка) // *Science for Education Today*. 2019. Т. 9. № 4. С. 182–196.
4. Левонтина И.Б. *Homo piger* // Логический анализ языка. Образ человека в культуре и языке. М., 1999. С. 105–114.
5. Словарь синонимов хакасского языка / Хакас тілінің синонимнер сөстiгі. Авторы Кызласова И.Л., Чертыкова М.Д. – Абакан: Издательство ФГБОУ ВПО «Хакасский государственный университет им. Н.Ф.Катанова». 2014. 228 с.
6. Толковый словарь русского языка. Под редакцией Д.В.Дмитриева. М.: Астрель – АСТ. 2003. 1582 с.
7. Хакасско-русский словарь – Хакас – орыс сөстiгі: около 22 тыс. слов. Авторы: О.П.Анжиганова, Н.А.Баскаков, М.И.Боргояков, А.И.Инкижекова – Грекул, Д.Ф.Патачакова, О.В.Субракова, П.Е.Белоглазов, З.Е.Каскаракова, А.С.Кызласов, Р.Д.Сунчугашев, М.Д.Чертыкова. Под общей редакцией О.В.Субраковой. – Новосибирск: Наука, 2006. 1114 с.
8. Шамина Л. А. Изъяснительные конструкции со крепой *dep* в тувинском языке // Предложение в языках Сибири. –Новосибирск, 1989. С. 131–140.
9. Шмелёв А.Д. Русский язык и внеязыковая действительность. – М.: Языки славянской культуры, 2002. 492 с.
10. Юлдашев А.А. Глаголы чувственного восприятия (*verba sentiendi*) в тюркских языках // Историческое развитие лексики тюркских языков. – Москва. 1961. с. 294–321.

REFERENCES

1. Eryomina M.A. Obrazy sociuma v motivacionnoj semantike leni i trudolyubiya // *Vestnik TvGU. Seriya «Filologiya»*. 2017. №3. S. 63–69.
2. Eryomina M.A. Len' i trudolyubie v zerkale russkoj yazykovoj tradicii: Monografiya. Nizhnevartovsk: Izd-vo Nizhnevartovskogo gos. universiteta, 2014. 204 s.
3. Kaksin A.D. Kognitivnye aspekty rekonstrukcii obraza cheloveka truda (po dannym hantyskogo yazyka) // *Science for Education Today*. 2019. Т. 9. № 4. S. 182–196.
4. Levontina I.B. Homo piger // *Logicheskij analiz yazyka. Obraz cheloveka v kul'ture i yazyke*. – М., 1999. S. 105–114.
5. Slovar' sinonimov hakasskogo yazyka / Hakas tiliniң sinonimner söstigi. Avtory Kyzlasova I.L., Chertykova M.D. – Abakan: Izdatel'stvo FGBOU VPO «Hakasskij gosudarstvennyj universitet im. N.F.Katanova». 2014. 228 s.
6. Tolkovyj slovar' russkogo yazyka. Pod redakciej D.V.Dmitrieva. – М.: Astrel' – AST. 2003. 1582 s.
7. Hakassko-russkij slovar' – Hakas – orys söstigi: okolo 22 tys. slov. Avtory: O.P.Anzhiganova, N.A.Baskakov, M.I.Borgoyakov, A.I.Inkizhekova – Grekul, D.F.Patachakova, O.V.Subrakova, P.E.Beloglazov, Z.E.Kaskarakova, A.S.Kyzlasov, R.D.Sunchugashev, M.D.Chertykova. Pod obshchej redakciej O.V.Subrakovoj. – Novosibirsk: Nauka, 2006. 1114 s.
8. Shamina L. A. Iz'yasnitel'nye konstrukcii so skrepoj dep v tuvinskom yazyke // *Predlozhenie v yazykah Sibiri*. – Novosibirsk, 1989. S. 131–140.
9. Shmelyov A.D. Russkij yazyk i vneyazykovaya dejstvitel'nost'. – М.: Yazyki slavyanskoj kul'tury, 2002. 492 s.

10. Yuldashev A.A. Glagoly chuvstvennogo vospriyatiya (verba sentiendi) v tyurkskih yazykah // Istoricheskoe razvitie leksiki tyurkskih yazykov. – Moskva. 1961. s. 294–321.

Список иллюстративных источников

Ах – Ах тасхыл. Литература паза халых чарыдыгылыг альманах. – Ағбан: Хакасиядағы книга сығарчаң издательство. 1992. 142 с.
Аух – Чарков Сергей. Ах Ыўс хазында. Чоохтар. На Берегу Белого Июса. Сборник рассказов. – Абакан: Хакаское книжное издательство. 1994. 176 с.
Қазақтың ... – Қазақтың мақал-мәтелдері – Казахские пословицы и поговорки. – Алматы: «Көшпенділер» баспасы. 2007. 240 с.
П – Кильчичаков М.Е., Шульбаева В.Г., Митхас Туран, Котожеков Г.Г. Пьесалар. Выходы: сборник пьес. – Абакан: Хак. издат., 1991. 264 с.
По – Писательлер – олғаннарға. Көглер, чоохтар, нымахтар. Писатели – детям. Песни, рассказы, сказки (на хакасском языке). – Абакан: Хакаское отделение Красноярского книжного изд-ва, 1988. 278 с.
Пт – Митхас Туран. Пай тирек. Повесть. Ветвистый тополь. Повесть на хакасском языке. – Ағбан: Хызылчар книга издательствоының Хакасиядағы пөлігі. 1981. 112 с.
Х – Тюкпиеков Н. Хыстагда. Повесть. Чоохтар. Хормачы ойыннар. – Ағбан: Хызылчар книга издательствоының Хакасиядағы пөлігі. 1977. 110 с.
Хс – Хыйға сөс. Сиспектер. Сөспектер паза таптырғастар. Мудрое слово. Хакасские пословицы, поговорки и загадки. – Абакан. 2014. 83 с.
Чкч – Чарых кўннiг чирiм. Солнечный мой край. Сборник художественных произведений хакасских авторов. На хакасском языке / Сост. А.Е.Султреков, Л.В.Челтыгмашева, Н.С.Майнагашева. – Абакан: Хакаское книжное издательство. 2007. 348 с.

Аңдатпа

Қоғамның тарихи дамуы адам өмірінің ең маңызды, сенімді шарты болып табылатындығын көрсетеді. Жұмыстың арқасында адам тұлға ретінде қалыптасады, білім мен дағдыларды игереді, өзін және туыстарын қолайлы өмір сүру жағдайымен қамтамасыз етеді, табиғи және әлеуметтік қажеттіліктерін қанағаттандырады, т.б. Мақала хакас тіліндегі «жалқаулық және әрекет етуді қаламау» мәні бар түрлі деңгейлі лексемаға лингвомәдениеттанулық тұрғыдан сипаттама беруге арналған. Зерттеліп отырған концептуалды кеңістік күрделі және біртекті емес жүйе болып табылады. Оның ішінде біз тілдік бірліктердің өзара байланысын және бірін-бірі толықтыратын екі моделін бөліп қарастырамыз: а) жалқаулық, адам мінезінің қасиеті ретінде; б) әрекет етпеу, адамның уақытша жағдайы ретінде. Коммуникативтік-прагматикалық деңгейде осы модельдерді ұсынатын лексикалық бірліктер жалпы және ерекше семантико-когнитивтік ерекшеліктерге ие.

Кілт сөздер: концептуалды кеңістік, жалқау, әрекет етуді қаламау, семантика, үлгі, хакас тілі.

(М.Д. Чертыкова. Хакас әлемінің тілдік бейнесіндегі «Жалқаулық және әрекет етуді қаламау» тұжырымдамалық кеңістігі)

Özet

Toplumun tarihsel gelişimi, insan yaşamı için en önemli ve belki de tek güvenilir koşulun iş olduğunu göstermektedir. Kişi iş sayesinde şahıs olarak temayüz eder, bilgi ve beceri kazanır, kendine ve akrabalarına uygun yaşam koşulları sağlar, doğal ve sosyal ihtiyaçlarını karşılar vb. Bu makalede Hakas Dilinde mevcut olan “tembellik ve isteksizlik” kavramları ilgili kelimeler üzerinde dil kültürbilimi bakımından durulmuştur. Çalışılan kavramsal alan karmaşık ve heterojen bir sistemdir. Dolayısıyla yazımızda dilsel birimlerin birbiriyle ilişkili ve tamamlayıcı iki modelini ayırt etmekteyiz: a) bir kişinin karakterinin bir özelliği olarak tembellik; b) bir kişinin geçici bir koşulu olarak hareket etmek istememesi. Bu modelleri iletişimsel-pragmatik düzeyde temsil eden sözcük birimleri hem genel hem de ayırt edici anlamsal-bilişsel özelliklerine sahiptir.

Anahtar Kelimeler: kavramsal mekan, tembellik, eyleme geçmeme, anlambilim, model, Hakas Dili.

(M. Chertykova, Hakas Dünyasının Dilsel Görüntüsündeki Tembellik ve Harekete Geçme İsteksizliğinin Kavramsal Genişliği)

S. Demirbilek

Dr. Öğr. Üyesi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Samsun, Türkiye (salihd@omu.edu.tr)

***Kuanşı İm Puser*'da Ardışık Cümlelerde Sözcüksel Bağdaşıklık
Unsurları**

Özet

Eski Uygur Türkçesine çevrilmiş eserlerden biri olan *Kuanşı İm Puser*, Burkan dininin kuzey mezhebi külliyyatından *Asil Dinin Nilüfer Çiçeği Kitabı*'nın 25. bölümüdür. Sanskritçe, Çince ve Eski Uygur Türkçesi versiyonları olan bu eserin Eski Uygur kopyalarının Moğol devrinden (XIII yy.) önce oluşturulduğu düşünülmektedir. Eserin metninde, tercümeden kaynaklı pek çok farklı birleşik cümle çeşidi ortaya çıkmıştır. Bunlar dönemin dil özelliklerini ve metin oluşturma metotlarını yansıtan önemli dil birimleridir. Bu yüzden, belge tarama yöntemi ile metnin cümle yapısı incelenmiş, ortaya çıkan sonuçlar arasından hareketle konu daraltılarak sadece ardışık cümlelerin sözcüksel bağdaşıklık unsurlarına odaklanılmıştır. Çalışmada bu unsurlar örneklerle gösterilmiştir. Bu çalışmada taranan metin Şinasi Tekin tarafından yayınlanmıştır. Ardışık cümleler arasındaki anlam ilgisi kuran sözcükler, öncelikle sözcük türüne göre sınıflandırılmış, sonra da hangi anlam ilgisiyle önceki cümleye bağlandığı gösterilmiştir. Bunların sayıları oldukça fazladır. *Kuanşı İm Puser*'daki bu zengin bağdaşıklık unsurları Eski Uygur Türkçesinin güçlü bir yazı diline sahip olduğunu göstermektedir.

Anahtar kelimeler: *Kuanşı İm Puser*, Eski Uygur Türkçesi, Bağdaşıklık, Metindilbilim.

S. Demirbilek

Assoc. Prof. Ondokuz Mayıs University, Samsun, Turkey (salihd@omu.edu.tr)

**Lexical Coherence Elements in Consecutive Sentences
in *Kuanşı im Puser***

Abstract

Kuanşı İm Puser, which is the 25th chapter of the book “*Asil Dinin Nilüfer Çiçeği*”, is a text based on the canon of scripture of a Burqan religion's sect known to northern branch in Old Uighur Turkish. This text, which has also Sanskrit, Chinese and Old Uighur Turkish versions, is supposed to have been written before the Mongol period (XIII century). In the text, many different types of compound sentences have emerged arising by the differences during the translation processes. These are important language units that reflect the language characteristics of the period and the methods of text creation. Therefore, the sentence structure of the text was examined by the document scanning method and the topic was narrowed down into the lexical coherence elements of consecutive sentences based on the results. The text scanned in this study was published by Şinasi Tekin. Words that establish meaning relation between consecutive sentences are first classified by word type, and then it is shown with which meaning relation it is connected to the preceding sentence. Their numbers are quite high. These rich coherence elements in *Kuanşı İm Puser* show that Old Uighur Turkish has a strong written language.

Keywords: *Kuanşı İm Puser*, Old Uyghur Turkish, Cohesion, Text Linguistics.

Giriş

Eski Uygur Türkçesi, Türk dilinin gelişim tarihi göz önüne alındığında önemli bir safhayı oluşturmaktadır. Eski Türkçenin ikinci evresi olan bu dönemde Türklerin yaşamlarına paralel olarak dile sosyal ve kültürel pek çok unsur dâhil olmuştur. Türkler yeni yaşam biçimleri, yeni dinler, yeni ticari faaliyetler vb. ile karşı karşıya gelmişlerdir. Bu yenilik dile pek çok unsurun (kelime, kelime grubu vb.) girmesine de neden olmuştur. Özellikle yeni dini inançlar, beraberinde tercüme eserlerin ortaya çıkmasını da getirmiştir. Ancak bu eserlerin yeterince anlaşıldığı, incelendiği ve duyurulduğu söylenemez.

Eski Uygur Türkçesi, Eski Türkçe döneminin ikinci safhasıdır. Bu dönem de özellikle yeni dinlerin sevgiyle mensup olunan dinin kutsal metinleri Eski Uygurcaya tercüme edilmeye başlanılmıştır. Girişilen bu tercüme hareketiyle birlikte metnin sağlıklı aktarma kaygısından ötürü başta dinî terimler olmak üzere birçok sözcük ve sözcük grubu da dile alıntılanmıştır. Buna ilave olarak farklı birleşik cümle kalıpları da görülmeye başlanmıştır. Ancak bu cümle yapıları da yeterince incelenmemiştir. Yapılan çalışmalar genellikle ses bilimi, biçim bilimi ve anlam bilimine yöneliktir. Eski Uygurca söz dizimi çalışmaları çok daha azdır. Eski Uygur Türkçesinin Türk dili tarihi içerisindeki yerinin tam olarak anlaşılması için söz dizimine yönelik çalışmaların artırılması gerekmektedir. Bu düşünceden hareketle gerçekleştirilen bu çalışmada Eski Uygur Türkçesi metinlerinden *Kuanşi im Pusar*¹'daki ardışık cümlelerde yer alan bağdaşıklık unsurlarından sözcük halindeki unsurlar ele alınmıştır.

Kuanşi im Pusar

Sanskritçesi *Saddharmapuṇḍarīka-sūtra*, Çincesi 觀世音菩薩 Guanshiyin pusa olan ve Eski Uygur çeviri edebiyatında *Kuanşi im Pusar* olarak tanınan eser, Avalokiteśvara Bodhisattvanın, tüm canlılara, çeşitli sebeplerle, Tanrısal gücünden faydalanarak yardım etmesi, canlıların ona inanması ve güç durumlarda ondan yardım istemelerini anlatmaktadır. [1, s. 38] Kelime anlamı olarak *Ses İşiten İlah* olan *Kuanşi im Pusar*, Burkan dininin kuzey mezhebi (*skr. Mahâyâna Uyg. uluğ kölüngü tayşing*) külliyatından “*Asıl Dinin Nilüfer Çiçeği Kitabı*” (*Skr. Saddharmapuṇḍarīka-sūtra, Uyg. Vap hua ki nom çeçeki atlıg sudur*)’nın 25. bölümüdür. [2, s. 3] Sutranın, Eski Uygur Türkçesine çevirisinin bilinen bütün halindeki

¹ *Kuanşi İm Pusar* metni günümüz Türkiye Türkçesine aktarımı için Şinasi Tekin yayını kullanılmıştır [2].

bölümü de budur [3, s. 212]. Bunun dışında başka bölümlerden parçalar da mevcuttur [4, s. 492]. Bunlardan hareketle eserin tamamının Eski Uygurcaya çevrildiği düşünülebilir [5, s. 166]. Çince metin ile Sanskrit aslı karşılaştırıldığında bölüm bazında farklılıklar ortaya çıkmaktadır. Çince 25. bölüm, Sanskrit aslının 24. bölümüne denk gelmektedir. Eser üçüncü ve son kez Çinceye MS 600 yılında tercüme edildiğinde ise 27 bölümden oluşmaktaydı.

Kuanşı im Pusar'ın telif tarihi bilinmemektedir. Ancak Şinasi Tekin'e göre ilk Çince tercümesi M.S. 266 yılından sonra tamamlanmıştır. Buna göre Sanskritçe yazılmış aslı bu tarihten öncesine ait olmalıdır. [2, s. 4] Eserin Eski Uygur Türkçesine çevirisinin kim ve ne zaman yapıldığı bilinmemektedir. Eseri Radloff'tan sonra neşreden Şinasi Tekin'e göre mevcut dört yazmanın taşıdığı yazı özelliklerine bakıldığında Moğol devrinden (XIII yy.) önce olabileceği düşünülebilir. [2, s. 4]

Kuanşı im Pusar'ın ana konusu insanların maruz kaldıkları sıkıntılardan kurtulmak için *Kuanşı im Pusar* adındaki bodisatva'ya müracaat etmeleri ve Avalokiteşvara'nın da bu dualara karşılık vererek onları kurtarması ve Nirvâna'ya ulaştırmasıdır. [6, s. 83; 7, s. 243; 8, s. 125] Bu yönüyle metin bir korunma duası (tılsım) özelliğini göstermektedir.

Eski Uygur Türkçesinde Cümle

Kuanşı im Pusar, küçük hacimli bir metin olmasına karşılık (224 satır); içerdiği zengin sözcüksel öğelerin dışında; metni oluşturan cümlelerin birbirlerine bağlanmaları yönüyle de Eski Uygur Türkçesinin karakteristik bağlaçlı¹ birleşik cümle yapılarını içerir.

Bilindiği üzere Köktürkçe genellikle basit cümlelerden oluşmaktaydı.² Bunlar sanat kaygısından ziyade mesaj kaygıları taşıyan metinler olduklarından kısa cümleler içermektedir. Bağlama edatlarıyla oluşturulmuş birleşik cümle tipi daha çok Eski Uygur metinlerinden itibaren karşımıza çıkmaktadır. [9, s. 59] Türkçeye bağlama edatları sonradan yabancı dillerin tesiriyle ve tercüme aracılığıyla girmiştir. [10, s. 44; 11, s. 352; 12, s. 112]

Eski Uygur metinleri genellikle tercüme eserler olduğundan, çevirmenlerin asıl metni tam olarak verme ve doğru aktarma kaygılarından

¹ Eski Uygur Türkçesinde bağlaçların yapısı ve işlevleri için bkz.: [13].

² Bu dönemdeki bağlaçlar şunlardır: “artukı, aşnukı, başlayı, birlä, takı, tip, tiyin / teyin, udu, ulayı, yämä” [14, s.296-300].

dolayı kendilerini devamlı açıklama cümleleri kurmaya zorlamaktaydı. Bu da anlatımın sık sık kesintiye uğramasına; açıklamanın uzamasından kaynaklanan birleşik cümlelerin yoğun olarak kullanılmasına neden olmaktadır.

Kuanşi im Puser metni de tercüme bir metindir. Yukarıdaki açıklamalardan anlaşılacağı üzere bu metinde de fazlasıyla birleşik cümleyle karşılaşılır. Gerek bu cümle yapısının Eski Uygurcadaki oluşumu ve kuruluşu gerekse sonraki dönemlerdeki birleşik cümle yapılarının gelişimini anlamak yönüyle Eski Uygurca tercüme metinler ayrıca önem arz etmektedir.

Bağdaşıklık ve Sözcüksel Bağdaşıklık

Metindilbilimin konularından birisi olan bağdaşıklık / bağdaşma (İng. compatibility), metni oluşturan cümleler arasındaki anlam ilgilerini inceler. Berke Vardar, *bağdaşma* adlandırmasını tercih etmekte ve söz konusu terim için şu açıklamada bulunmaktadır: “Tümcede bir arada bulunabilen anlam birimler arasındaki ilişki. Anlambirimler bağdaşma özellikleriyle nitelenirler. Aynı bağdaşma özelliğini gösteren ve aralarında sözcenin bir noktasında seçim yapılmasını gerektiren anlambirimler aynı sınıfta yer alır. Aynı bağdaşmayı gösteren anlambirimlerden birbirini dışlamayanlar değişik sınıflara girer.” [15, s. 29]

Kâmile İmer, Ahmet Kocaman ve A. Sumru Özsoy’un birlikte hazırladıkları *Dilbilim Sözlüğü*’nde ise *bağdaşıklık* adlandırması kullanılmakta ve terim için şu açıklamada bulunmaktadır: “Metnin / söylemin derin yapısında kavram ve bağlantılardan oluşan bütünlük; metni oluşturan yedi temel ögeden birisi. Tutarlılık da denir.” [16, s. 38]

Metindilbilimde yazılı metinlerin temel niteliklerinden birisi olan bağdaşıklık unsuru, yukarıdaki açıklamalardan da anlaşılacağı üzere metni oluşturan her bir cümlelerin bir önceki cümle/ler ile oluşturduğu anlam bütünlüğünden yola çıkarak, bu anlam bütünlüğünü oluşturan unsurları konu edinir. “Metni oluşturan tümceler, belirli bir başlangıç ve son ile, kendi içinde bir bağıntı ve bütünlük oluşturur.” [17, s. 60] Metindeki hiçbir cümle işlevsiz ve amaçsız değildir.

Bu çalışmada *Kuanşi im Puser* metnindeki ardışık cümlelerde kullanılan sözcük düzeyindeki bağdaşıklık unsurları ele alınmaktadır. Söz konusu sözcüksel unsurlar öncelikle dilbilgisine göre sınıflandırıldı. Bu şekilde metinde hangi dilbilgisi unsurun bağdaşıklık için daha işlek olarak kullanıldığı da görülmüş olacaktır.

1. Sıfat görevindeki bağdaşıklık unsurları

İşaret sıfatları, metindilbilimde birer *art / ön gönderim*¹ unsuru olarak kullanılmıştır. *Kuanşı im Puser*'da aslen zamir olan *ol* ve *bu*, metinde işaret sıfatı görevinde gönderim aracı olarak kullanılmışlardır.

... *anın ara bir bilge kişi kuanşı im puser atın atasar ol kamağ tınlıglar taluydaki tişi yeklerde ozar kurtulur esen tükel öz yirinte (barur)lar* ..21–24 [*onların arasında* hakîm bir kimse, *Kuanşı im Puser* adını ansa bütün o canlı varlıklar, denizdeki (insan yiyen) dişi devlerden kurtulur, sağ sâlim kendi yerlerine varırlar.]

2. Zamir görevindeki bağdaşıklık unsurları

Gönderim ögesi olarak şahıs zamirlerinden üçüncü tekil şahıs zamiri *ol* ve ikinci tekil şahıs zamiri *sen*, yalın ve çekimlenmiş biçimleriyle metinde kullanılmıştır.

Ayrıca bir *değiştirim*² ögesi olarak belirsizlik zamiri “*birçok, bütün*” anlamındaki *kop* da metinde bir bağdaşıklık unsuru olarak kullanılmıştır³.

yarukunguz kop kamağ yalanguklar kögüzin yarutursiz mening yime kararığımın yarutu birzün 198–200 [Hikmetli ışığınız ile canlı varlıkların **bütün** hepsinin kavrama gücünü aydınlatırsınız. Benim de karanlığımı aydınlatın.]

3. Zarf görevindeki bağdaşıklık unsurları

Metinde ardışık cümleler arasındaki olay akışı ilintilenmesinde bağlantı ögelerinden *zaman bağı* kurmada zaman zarflarından (*ötrü, amtı...ötrü*) ve *durum bağı* kurmada ise nasıllık-nicelik zarflarından (*inçe, yana, ikileyü*) istifade edilmiştir.

..*tağı yime kim kayu tişi tınlıg ırı oğul tileser kuanşı im pusarkā tapını udunu teginip atın üzüksüz atasar ötrü köngülteki teg körkle kutluğ ülüglüg ırı oğul kelürür..73–76* [ve yine herhangi bir kadın, bir erkek çocuğu dilese, *Kuanşı im Puser*'a saygıyla tapınır, uyar, adını durmadan anarsa, **sonunda** gönlüne göre güzel, mesut bir erkek çocuğu dünyaya getirir.]

..*tengrim biz amtı kuanşı im pusarkā tapıg udug tegürelim... ötrü kentüününg tükel türlüg satıgsız erdnilig küntegüsün alıp kuanşı im pusarkā tutdı inçe tip tidi tözünüm a lıng bu nom buşısı titir .. 155–159* [Tanrım, biz

¹ “Bir göstergeyi bir göndergeye bağlama.” [18, s. 105]

² “Karşıtlığı göstermek amacıyla aynı dizide yer alan ögelerden birinin yerine bir başkasını koyma işlemi.” [16, s. 82].

³ *Kop*, Orhon yazıtlarında da bir değiştirim ögesi olarak kullanılmıştır [19, s. 75].

şimdi *Kuanşi im Puser*’a tapınalım. **Bundan sonra** kendisinin türlü türlü baha biçilmez taşlarla bezeli gerdanlığını aldı *Kuanşi im Puser*’a sundu, şöyle dedi: ‘Efendim, alın, bu din için verilen sadakadır.]

... *tengri burkan inçe¹ tip yarlıkadı alkınçsız kögüzlüg bodisvt siz inçe biling bu yirtinçü yir suvdağı tınlıglar 100–102* [Tanrı Burkan **şöyle buyurdu**: ‘Tükenmez gönüllü bodhisttva siz bunu böyle bilin! Bu dünyadaki canlı varlıklar..]

... *takı yime alkınçsız kögüzlüg bodisvt inçe biling kim kayu tınlıg altmış iki koti sanı gang ögüz içinteki kum sanınça bodisvtlar atın atayu tapını udunu katablansar ölüm küninge tegi atayu tapıgın uduğın egsütmeser aşın içgüsin tonın tonangusın ...82–86* [ve yine Tükenmez gönüllü bodhisattva, **böyle bilin ki** herhangi bir canlı varlık 62 koti kadar Ganj ırmağı içindeki kum sayısınca boddhisattvalar adını anmağa, onlara tapınmağa çalışsa; ölüm gününe kadar adını anıp saygı ve bağlılığını eksiltme; yiyeceğini, içeceğini, giyimini, kuşamını..]

... *alkınçsız kögüzlüg bodisvt yana ikileyü ötünti tözünum bizinge yarlıkancuçı köngül turgurung bu buşımznı alıp asıg tusu kıling tip ötünti ol ödün tengri burkan kuanşi im pusarka inçe tip yarlıkadı 159–163* [Tükenmez gönüllü bodhisattva **yine** ikinci bir defa daha yalvardı: ‘Efendim, bize acıma duygunuzu gösterin! Bu sadakamızı alın, fayda sağlayın.’ diye yalvardı. O zaman tanrı Burkan, *Kuanşi im Puser*’a şöyle buyurdu..]

4. Edat görevindeki bağdaşıklık unsurları

Edat görevindeki bağdaşıklık unsurları birer değiştirim unsuru olarak ardışık cümleler arasında sebep bağı (anın), benzerlik bağı (antag), karşıtlık bağı (azu, birük) ve ekleme bağı kurmada (takı, yime) kullanılmışlardır.

...*anın kamağ tınlıglar ayayu ağırlayu tapını udunu atayu tutmuş kergek alkuğa korkunçsuz buşı birgüçi titir üçün ol ödün alkınçsız kögüzlüg bodisvt inçe tip ötünti.. 152–155* [**Bu yüzden**, herkese korkusuz kurtuluş (?) verdiği için canlı varlıkların, durmadan ona saygı göstermeleri, tapınmaları, adını anmaları gerektir. O zaman Tükenmez gönüllü bodhisattva şöyle dedi ve bir ricada bulundu..]

...*anın tınlıglar atamış tapınmış kergek ol ödün yir tutar bodisvt ornınta turup tengri burkanka inçe tip ötüg ötünti .. 212–214* [**Bu yüzden**

¹ Ş. Tekin, eserin ek ve Sözler Fihrist bölümünde “böyle” olarak anlamlandırdığı inçe benzetme edatı, eserde en çok kullanılan edattır [2, s. 41]. Eraslan, inçe ile kurulan cümleleri “açıklayıcı birleşik cümle” olarak adlandırmıştır [20, s. 530].

canlı varlıkların adını anmaları, ona tapınmaları gerektir. O zaman Dünyayı tutan bodhisattva yerinden kalktı, tanrı Burkan'a saygıyla şöyle dedi...]

ming tümen klp öd nomlasar taķı alķınmagay kuanşi im puser atın atamış oğrınta edgü kılınçlıķ asıķı tususı antağ titir.. 94–96 [sayısız devirler boyunca dini öğretse **de** azalmaz, *Kuanşi im Puser* adını andıķı sıradaki amelin faydası işte böyledir.]

...anı üçün kuanşi im puser tip atanur .. anı üçün siz alķınçsız köğüzlüğ bodistv inçe biling uķung kuanşi im puser kutadmak erdemi antağ kasınçıķ uluğ titir taķı yime (kim) kayu tınlıķ amranmak uvutsuz biligi küçlüğ erser kuanşi im puser atın atasar..ol uvutsuz biligde kiter amrılır... 58-63 [onun için *Kuanşi im Puser* diye adlandırılır. Onun için siz Tükenmez gönüllü bodhisattvaişte bunu böyle bilin anlayın ki *Kuanşi im Puser*'ın mesut etme gücü **böyle** çok büyüktür. Ve yine herhangi bir canlı varlığın sevme hayâsızlıķı kuvvetli olur da *Kuanşi im Puser* adını anarsa, bu hayâsızlıķı gider, sükûnet bulur.]

...taķı yime kim kayu tınlıķ beglerde ağır yazukluğ bolup tutup ölürgeli azu¹ kınağalı sakınsar kılıķı bıçgesi kağılı tsun tsun sınar uvşanur neng bat kılı umaz kurtulur... 25–29 [ve yine herhangi bir canlı varlık, beylere karşı suç işlese; onu tutup öldürmeķi **veya** ona işkence etmeķi tasarlasalar; kılıç, bıçak ve kırbaçları parça parça olur, ufalanır hiç fenalık edemezler, kurtulur.]

...(tip yar)lıkadı töztünüm birük bu yirtünçüde sansız tümen t(inlığlar)... 9 [Şöyle buyurdu: Asîlim, **eğer** bu yer yüzünde sayısız canlı varlıklar...]

5. Fiil görevindeki bağdaşıklık unsurları

Metinde aktarma cümlelerinin yüklemeleri birer bağdaşıklık ögesi oluşturlar².

ol edgü kılınç ertingü öküş titir tengrim tip ötünti .. Tengri burķan yana inçe tip yarlıkadı 89–90 [Bu iyi amel pek çoktur, tanrım! **dedi**. Tanrı Burkan yine şöyle **buyurdu**...]

¹ Eski Türkçedeki cümle başı edatlarından [21, s. 115].

² İç ece cümlelerin yüklemi olur. Köktürk metinlerinde bu tip aktarma cümleleri tip, teyin / tiyin ile yapılmaktadır [18, s. 194].

6. Kelime grubu yapısındaki bağdaşıklık unsurları

a. İkileme yapısındaki bağdaşıklık unsurları

Eski Uygur Türkçesi metinlerinin karakteristik unsurlarından olan ikilemelerle cümleler arasında karşıtlık bağı ve katkı / sürerlilik bağı oluşturmada faydalanılmıştır.

.. *birük **adın** **adın** öge bilge atlıg yüzlüg er evçi körkin körü kırtulğu tınığlar erser kuanşi im pusar ol tınığlar kabadınadın öge bilge atlıg yüzlüg er evçi körkin körtgürü nomlayur kırtgarur..* 136–139 [eğer **çeşitli** meşhur, hakîm, asîl, saygıdeğer erkek ve kadınlam yüzünü görerek kurtulabilecek canlı varlık iseler, *Kuanşi im Pusar* o canlı varlıklara, çeşitli, meşhur, hakîm, asîl, saygı değer erkek ve kadınlar kılığına girerek görünür, dini öğretir, kurtarır.]

.. .. **adruk** **adruk** etüz körtgürüp bu sav atlıg yir suvda yoriyur tınığlarıg kırtgarur 150–151 [**çeşitli** kılıklara girip bu sav adlı yer yüzünde yaşayan canlı varlıkları kurtarır, fayda sağlar.]

.. **kim kıayu**¹ tınıg artuk küçlüg övkeçi erser kuanşi im pusar atın atasar övkesi kıorayur 63–65 [**ve herhangi** bir canlı varlığın öfkesi kuvvetlenirse ve bu canlı varlık da *Kuanşi im Pusar* adını anarsa öfkesi azalır.]

.. **kim kıayu** kışi kuanşi im pusarka tapıg uduğ ayamak çitlemek atamak (kirt)günmekde ulatı tegürgeli emgek emgenser ol emgeki neng yoksuz bolmaz.. 78–81 [**Herhangi bir** kimse *Kuanşi im Pusar*’a saygı ve hürmet göstermek, onu anmak, ona inanmak gibi şeylerde kulluk etmek için gayret etse, o emeği hiç boşa gitmez.]

... **takı yime**² ming tümen tınığlar altun kümüş erdni monçuk satıgsız erdniler tilegeli... 17–19 [**Ve yine** sayısız canlı varlıklar, altın, gümüş, mücevher, boncuk ve baha biçilmez değerli şeyleri aramak için...]

... **takı yime** bu üç ming uluğ ming yir suvda sansız tümen yağı yavlağ kıuvrap ol kıalın yağı yavlağ ara kıalın satıgçılar yolayu ertgeli sakınsar kıorkunçluğ busuşluğ erser yana ol biş yüz satıgçılarda bir bilür er sartbav satıgçılar uluğı ol kıalın satıgçılarıg başlap yolçısı yirçisi bolup ertingü öküş ağı barım ağır yükler birle ol yağılar ara uduzup iltgeli sakınsar ertingü alp erür.. 41–48 [**ve yine** bu sayısız memleketlerde sayısız

¹ Ş. Tekin, bu cümle yapısı için “bağlayıcı fâil cümlesi” demektedir [22, s.103].

² Gabain’in kelime yığılmaları adı altında verdiği *takı ymä* “ve, ayrıca” olarak anlamlandırmıştır [21, s.116].

yol kesiciler toplansa ve bu bir sürü yol kesici arasından, bir çok satıcı yola çıkıp geçmeyi düşünseler; korkup sıkıntıya düşseler; yine bu beş yüz satıcıdan bir bilgili kişi, bir kervan başı, yani satıcıların büyüğü, bu birçok satıcıyı, başlarında, onların kılavuzu olarak birçok mal mülk ve ağır yükler ile bu yol kesiciler arasından geçip götürmeyi düşünse, bu çok güç olur.]

... *taşı yime kim kayu tınlığ beglerde ağır yazukluğ bolup tutup ölürgeli azu kınağalı sakınsar kılıcı bıçgesi kağılı tsun tsun sınar uvşanur neng bat kılı umaz kırtulur...* 25–29 [Ve yine herhangi bir canlı varlık, beylere karşı suç işlese; onu tutup öldürmeği veya ona işkence etmeyi tasarlasalar kılıç, bıçak ve kırbaçları parça parça olur, ufanır; hiç fenalık edemezler, kurtulur.]

...*taşı yime birük bu üç ming uluğ ming yir suvda tolu yavlağ yek içgek erser kelip ol kişig ölürgeli örletgeli sakınsar angar utru kuanşi im pusar atın ursar ol kamağ yekler ol kişi tapa kınğırtı yavlağ közin körü umağaylar anı taşı ne timiş kergek kim ol kişig ölüri usar...* 29–35 [Ve yine bu sayısız memleketlerde bir çok kötü devler bulunsa; gelip o kimseyi öldürmeyi, eziyet etmeyi düşünseler, o kimse onlara *Kuanşi im Pusar* adını tutsa, o kimseye karşı azgın ve kötü bakışlarla bakamazlar; nerede kaldı ki bu bütün devler o kimseyi öldürebilsin veya ona türlü zarar ve ziyan verebilsinler.]

b. Edat grubu yapısındaki bağdaşıklık unsurları

Edat grubu yapısındaki *anı* için, metinde amaç bağı kurmada faydalanılmıştır.

... *ol k(amağ) emgeklıklar emgekinte antağ kırtulur anı için bu bodisvt kuanşi im tip atanur* 11–13 [bu bütün ızdırap çekenler ızdıraplarından böylece kurtulurlar; onun için bu bodhisattva, *Kuanşi im Pusar* diye adlandırılır.]

... *anı için kuanşi im pusar tip atanur .. anı için siz alkınçsız köğüzlüğ bodistv inçe biling ukung kuanşi im pusar kutadmak erdemi antağ kasinçığ uluğ titir taşı yime (kim) kayu tınlığ amranmak uvutsuz biligi küçlüğ erser kuanşi im pusar atın atasar..ol uvutsuz biligde kiter amrılır...* 58–63 [onun için *Kuanşi im Pusar* diye adlandırılır. Onun için siz tükenmez gönüllü bodhisattva, işte bunu böyle bilin anlayın ki *Kuanşi im Pusar*'ın mesut etme gücü böyle çok büyüktür. Ve yine herhangi bir canlı varlığın sevme hayâsızlığı kuvvetli olur da *Kuanşi im Pusar* adını anarsa, bu hayâsızlığı gider, sükûnet bulur.]

Sonuç

Kuanşi im Pusar metni hacimli bir eser olmamasına karşılık içerisinde oldukça zengin sözcüksel bağdaşıklık öğeleri bulundurulur. Metnin esasen tercüme bir metin olması nedeniyle uşundan cümleler arasındaki anlam ilgisini sağlamak için sık sık başta edatlar olmak üzere diğer kelime türlerine ve kelime gruplarına başvurulmuştur. *Kuanşi im Pusar*'ın okunamayacak şekilde zedelenmiş kısımları da naşir tarafından mevcut bağdaşıklık unsurları kullanılarak anlamlandırma yapılmıştır. Metindeki sözcük halindeki bağdaşık unsurları dilbilgisine göre sınıflandırıldığında sıfat, zamir, zarf, edat ve fiillerden istifade edildiği görülmüştür. Bunların yanı sıra kelime grubu olarak Eski Uygur Türkçesinin karakteristik söz dizimi unsurlarından ikilemelerden ve edat gruplarından da faydalanılmıştır. Metinde cümleler arası bağlantı öğeleri olarak zaman bağı, durum bağı, sebep bağı, benzetme bağı, karşıtlık bağı ve ekleme bağı bulunmaktadır. Metinde ayrıca sözcük halindeki bağdaşıklık unsurları olan gönderim ve değiştirim öğelerine yer verilmiştir.

Eserin zengin ve sağlam bir bağdaşıklık örgüsüne sahip olması hem tercümanın dile olan hâkimiyetini hem de Eski Uygur Türkçesinin bir başka dilden eser tercüme edilebilecek yetkinliğe ve zenginliğe ulaştığını göstermektedir.

KAYNAKLAR

1. Özcan, C. “Eski Uygurca *Kuanşi im Pusar* Üzerine Notlar”, *Belleten*, 2015. 63-1, 37–47
2. Tekin, Ş., *Uygurca Metinler I, Kuanşi im Pusar (Ses İşiten İlah)*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. 1993.
3. Ölmez, M., *Köktürkçe ve Eski Uygurca Dersleri*, İstanbul: Kesit Yayınları. 2017.
4. Barutçu Özönder, S., “Eski Türklerde Dil ve Edebiyat”, *Türkler*, c.3, 481–501. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları. 2002.
5. Demir, N. – Yılmaz, E., “Erken Dönem Uygur Edebiyatı (VIII- XIV. yüzyıl): II. Nesir”, *Türk Edebiyat Tarihi*, İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları. 2007. c. I, 154–176.
6. Ercilasun, A. B., *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*. Ankara: Akçağ Yayınları. 2011.
7. Ercilasun, A. B., “Uygur Edebiyatı”, *Büyük Türk Klasikleri*, İstanbul: Ötüken-Söğüt Yayınları. 1985. c.1, 79–113.
8. Akar, A., *Türk Dili Tarihi*, İstanbul: Ötüken Yayınları. 2018.
9. Mansuroğlu, M., “Türkçede Cümle Çeşitleri ve Bağlayıcıları”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* 1955, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. 1988. 59–71.
10. Grönbech, K., *Türkçenin Yapısı*, çev.: Mehmet Akalın, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. 2000.
11. Ergin, M., *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul: Bayrak Yayınları. 2004.
12. Hacıeminoğlu, N., *Türk Dilinde Edatlar, (En eski Türkçe metinlerden zamanımıza kadar)*, – Yazı dilinde-, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları. 2015.

13. Karahan, A., *Eski Uygurcada Bağlaçlar*, Ankara: Grafiker Yayınları. 2015.
14. Şirin, H., *Eski Türk Yazıtları, Söz Varlığı İncelemesi*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. 2016.
15. Vardar, B., *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Multilingual Yayınları. 2002.
16. İmer, K. - Kocaman, A.- Sumru, A., *Dilbilim Sözlüğü*, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi. 2011.
17. Günay, D., *Metin Bilgisi*, İstanbul: Multilingual Yayınevi. 2000.
18. Tekin, T., *Orhon Türkçesi Grameri*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. 2016.
19. Subaşı Uzun, L., *Orhon Yazıtlarının Metindilbilimsel Yapısı*, Ankara: Simurg Yayınları. 1995.
20. Eraslan, K., *Eski Uygur Türkçesi Grameri*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. 2012.
21. Gabain, A. V., *Eski Türkçenin Grameri*, çev. Mehmet Akalın, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. 2007.
22. Tekin, Ş., “Eski Türkçe”, *Türk Dünyası El Kitabı*, Dil-Kültür-Sanat, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları. 2002, c. 2, 69–119.

Андатпа

Куанши им Пусар, көне ұйғыр тіліне аударылған туындылардың бірі, буркан дінінің солтүстік ағымының топтамасы – «*Asıl Dinin Nilüfer Çiçeği*» кітабының 25-ші бөлімі. Бұл туындының санскрит, қытай және көне ұйғыр тіліндегі нұсқалары Моңғол дәуірінен (XIII ғ.) бұрын жасалған деп саналады. Туындыда күрделі сөйлемдердің көптеген түрлері бар. Бұлар – сол кезеңнің тілдік ерекшеліктерін және мәтін жасау тәсілдерін көрсететін маңызды тілдік бірліктер. Сондықтан, құжаттарды сканерлеу әдісінің көмегімен мәтіндік сөйлемнің құрылымы зерттелді, алынған нәтижелер арасынан тек тізбекті сөйлемдердің лексикалық үйлесімділік элементтеріне назар аударылды. Мақалада бұл элементтер мысалдар арқылы көрсетілген. Зерттеуде негізге алынған мәтін – Шинаси Текиннің жариялаған туындысы. Бір тізбекті сөйлемдер арасындағы семантикалық байланысты құрап тұрған сөздер алдымен түрі бойынша жіктеледі, содан кейін алдыңғы сөйлеммен қандай мағына бойынша байланысқанын көрсетеді. Бұлардың саны айтарлықтай көп. «*Куанши им Пусардағы*» үйлесімді бай элементтер ежелгі ұйғыр тілінің мықты жазба тілі болғанын көрсетеді.

Кілт сөздер: Куанши им Пусар, ежелгі ұйғыр тілі, үйлесімділік, мәтіндік лингвистика.

(С. Демірбилек. *Куанши им Пусардағы* дәйекті сөйлемдердегі лексикалық сәйкестік элементтері)

Аннотация

Куанши им Пусар, одна из переведенных работ, переведенных на древний Уйгурский турецкий язык, является 25-м изданием книги цветов лотоса благородной религии из коллекции Северной секты Бурканской религии. Считается, что древние уйгурские копии этого произведения, являющиеся санскритом, китайским и турецким вариантом, были основаны ранее монгольской эпохи (XIII в.). В тексте произведения появилось много разных вариантов комбинированных предложений, полученных из перевода. Это важные языковые единицы, которые отражают языковые особенности периода и методы создания текста. Таким образом, с помощью метода сканирования документов была изучена структура предложения текста, тема сужается, перемещаясь между полученными результатами, сосредоточившись только на элементах лексической смысл последовательных предложений. В исследовании эти элементы были проиллюстрированы примерами. В этом исследовании сканированный текст является произведением Шинаси Текина. Слова, которые устанавливают семантическую связь между последовательными предложениями, сначала классифицируются по типу слова, а затем показывают, по какому значению связаны с предыдущим предложением. Их количество довольно велико. Эти богатые элементы сплоченности в *Куанши им Пусаре* указывают на то, что древний Уйгурский турецкий язык является сильным письменным языком.

Ключевые слова: *Куанши им Пусар*, древний уйгурский турецкий, сочетаемость, текстовая лингвистика.

(С. Демирбилек. Элементы лексической совместимости в последовательных предложениях в Куанши Им Пусаре)

C. Özdemir

Doç. Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Samsun, Türkiye
(e-mail: cafer.ozdemir@omu.edu.tr)

Âşık Edebiyatında *Muhannet* Tipi

Özet

Âşık şiiri geleneksel bir yapıya sahiptir ve toplumla iç içedir. Bu yüzden toplumun sözcüsü olan âşıkların şiirlerinden hareketle o toplumda yaşayan bireylerin davranışlarına ve çeşitli özelliklere dair çıkarımlarda bulunmak mümkündür. Bireyleri anlattıkları şiirlerde yiğit, mert gibi olumlu veya namert, *muhannet* gibi olumsuz insan tiplerini mevzu etmişlerdir. Bu çalışmada 16. yüzyıldan günümüze âşıkların şiirleri incelenerek *muhannet* tipin özellikleri ortaya konmuş ve âşıkların *muhannet* insanı nasıl betimledikleri üzerinde durulmuştur. Kimi zaman bazı dörtlüklerde anlatılan bu insan tipi kimi zaman bir şiirin başlı başına konusunu oluşturmuştur. *Muhannet* kavramı gelenek içinde âşıkların şiirlerinde bir kalıp olarak ifade edilmiş ve kelimenin anlamına uygun olarak kullanılmıştır. Âşık şiirinde daha çok insanlara yardım etmeyen, dünya malı peşinde koşan, insanları kendisine minnet ettiren ve bundan zevk alan, cimri, misafirperver olmayan, sofrasını kimseye açmayan, zorda kalınca kaçan, yiğitlerin yaşamasını istemeyen, sevgi yoluna layık olmayan, çoğu insana zararı dokunan, sözleriyle insanları inciten, sözünde durmayan ve kibirli bir tip olarak betimlenmiştir. Âşıkların taşlama türü şiirlerinde gördüğümüz bu örnekler Türk toplumunun hayat felsefesiyle de paralellik göstermektedir.

Anahtar kelimeler: âşık şiiri, gelenek, insan tipi, *muhannet*, kültürel devamlılık.

C. Özdemir

Assoc. Prof., Ondokuz Mayıs University, Samsun, Turkey
(e-mail: cafer.ozdemir@omu.edu.tr)

***Muhannet* Type In Minstrel Literature**

Abstract

Minstrel poetry has a traditional structure and is intertwined with society. Therefore, it is possible to make inferences about the behaviour and various characteristics of the individuals living in that society through the poems of the minstrels who are the spokespeople of the society. In their poetry, they have dealt with positive human types such as valiant, brave or negative people such as vile and *muhannet*. In this study, the poems of the minstrels from the 16th century to the present have been examined, the characteristics of the *muhannet* type and how the minstrels have depicted the *muhannet* person have been revealed. This type of human was described in some verses at times and sometimes constituted the subject of a poem. The concept of *muhannet* is expressed as a pattern in the poems of minstrels in the tradition and used in accordance with the meaning of the word. In minstrel poetry, the insecure type was described, in general as someone who does not help more people, pursues world goods, makes people grateful and enjoys it, does not have guests, does not open its table to anyone, escapes when he is in trouble, does not

want the valiant to live, is not worthy of the way of love, is harmful to many people, hurts people, does not keep its word and sees itself higher than other people. These examples, which we see in the poems of the minstrel's grinding, are in parallel with the life philosophy of the Turkish society.

Keywords: minstrel poetry, tradition, human type, *muhannet*, cultural continuity.

Giriş

Âşık Edebiyatı, köklerini İslâm öncesi ozanlık geleneğinden alarak Anadolu coğrafyasında yeniden teşekkül etmiştir. İslâm dininin büyük oranda etkilediği bu gelenek, 16. yüzyıldan günümüze değişim geçirerek varlığını devam ettirmeyi başarmıştır. Âşıkların halkın diliyle halkın duygularını terennüm etmesi ve uzun yıllar usta-çırak ilişkisiyle geleneğin aktararak toplumsal hafızanın geleceğe taşınması bu geleneğin yaşamasının önemli nedenleri olarak görülebilir. Geleneğin kalıpları içerisinde kendisine ait yeni bir söylem tarzı geliştiren âşıklar, ustalarının veya kendisinden önce yaşayan âşıkların şiirlerinden sıklıkla istifade ederler. Aşk, tabiat, toplumsal eleştiri gibi temalara tüm âşıklarda rastlanmakla birlikte bunların ortaya konuluş şekilleri, ifade tarzları ve kullanılan sözcükler sanatçıdan sanatçıya değişim gösterir. Bununla birlikte âşıkların yüzyıllardır kullanmakta oldukları ve ortak anlam evreni yaratan söz varlığının bulunduğu da bir gerçektir. Âşıklar ortak anlam dünyasının söz varlığını kullanmalarına rağmen özgün eserler ortaya koymakta ve böylelikle sanatçı yeteneklerini ispat etmektedirler.

Âşıkların geçmişten günümüze değindiği ve toplum hafızasında yer alan bazı değerler ve bunların betimlemeleri, halkın uzun tecrübelerinin sanatçı diliyle ifadesi olarak görülebilir. Onlar bu betimlemeleri yaparken genellikle zıtlıklardan yararlanırlar ve böylelikle anlaşılmayı kolaylaştırmak isterler. Âşıkların bu noktada üzerinde durdukları ve betimledikleri unsurlardan biri de toplum içinde yaşayan çeşitli insanların belirli davranış kalıpları çerçevesinde tipeleştirilerek anlatılmasıdır. Bu tipeleştirme aslında toplumsal hafızada yer alan tipeleştirme algısının âşıktaki tezahür etmesi ve somutlaşmasından ibarettir. Türk toplumu ortak davranışlar sergileyen insanları tipeleştirme ve onu belirli kalıplarla anlatma eğilimindedir. Âşıklar aslında toplum nazarında değerli görülen ve tasvip edilen veya olumsuz olarak algılanan ve eleştirilen insanları belirli kelimelerle klişe halinde anlatmışlardır. Bu tipler bazen bireysel bazen toplumsal konular bağlamında ortaya konulur. Bireysel konularda daha çok âşığın yakın çevresine ait insan

tipleri ele alınırken toplumsal konularda sıklıkla genellemeler yapılabilecek insan tipleri üzerinde durulmaktadır.

Âşıklar, toplumun görmek istediği ideal vasıflar taşıyan insan tipi olarak sıklıkla yiğit tipine vurgu yaparlar. “Âşıklar, sosyal hayattan savaşa, dinî unsurlardan ahlakî değerlere kadar çeşitli özellikleri ile ortaya koydukları yiğit/genç tipini çok yönlü şekilde tasvir etmişlerdir. Şiirlerde ortaya konan bu insan modeli, toplumsal değerlerle örtüşen, onu yaşatacak ve gelecek kuşaklara aktarabilecek bir kimliğe sahiptir. Bu insan tipi günümüz Türk toplumu tarafından da tasvip edilir ve gençlerde bu vasıfların bulunması istenir.” [1, s. 300] Bu olumlu insan modelinin yanında toplum nazarında önem verilmeyen, olumsuz, istenmeyen insan tipi de âşıkların şiirlerinde zikredilir. Âşıklar bu vasıflara sahip insanı anlatırken genellikle “*muhannet*” kelimesini kullanmışlardır. Kimi zaman “*namert*” kelimesi ile de karşılanan bu kelime, özendirilen “*yiğit tipi*”nin zıddı özelliklere sahiptir. Âşıkların şiirlerini incelediğimizde övünülen yiğit tipinin yüzyıllardır belirli kalıplar içerisinde anlatıldığını görürüz. Dikkat çeken bir başka yön ise olumlu yiğit tipinin olumsuz *muhannet* ve *namert* tipe göre âşıkların şiirlerinde daha fazla yer almasıdır. Bu durum âşıkların hayata bakışları ve toplumu algılayışlarının pozitif yönde olduğunu göstermektedir.

Yiğit konusu daha çok övgü ve nasihat içerikli şiirlerde karşımıza çıkarken *muhannet* tipini taşlama türü şiirlerde görürüz. Nilgün Çıblak taşlamalar konusunda önceki çalışmaları [2; 3] özetledikten sonra içerik açısından dikkate değer bir tasnif yapar ve bu tür şiirleri on bir başlık altında değerlendirmenin mümkün olduğunu belirtir. Ayrıca her yüzyıl ayrı ayrı incelendiğinde bu başlıkların değişebileceğini belirtir. [4, s. 70] Bu başlıklar dikkate alındığında *muhannet* tipi daha çok 1. sosyal hayatla ilgili, 8. sevgiliyle ilgili, 9. bireysel taşlamalar konu başlıklarında karşımıza çıkmaktadır. Bireysel ve sevgiliyle ilgili taşlamalarda *muhannet* tipi daha çok somut bir kişiliğe yöneliktir, oysa sosyal hayatla ilgili taşlamalarda soyut kişiliklerin mevzu edildiği görülür.

Çalışmada sunduğumuz örnek dörtlükler ve şiirler 17, 18, 19 ve 20. yüzyıllarda yaşayan âşıkların şiirleri taranarak elde edilmiştir. Bu amaçla hem âşıklarla ilgili biyografik eserler hem de antolojiler taranmıştır.

Kelimenin Kökeni

Muhannet, Arapça bir kelime olup sözlükte “alçak, korkak, namert” şeklinde açıklanmaktadır. [5, s. 1704] Arapça “alçak kişi” anlamına gelen “*muhân*”kelimesinden türemiştir ve “*ihânet eden, hâin, alçak*” anlamlarına gelmektedir. [6, s. 778] Derleme Sözlüğü’nde “*ters, inatçı; hain; tembel, iş*

bitirmeyen, insanı işinden alıkoyan; cimri, kimseye yardım etmeyen” anlamlarında yer alır . [7, s. 3217–3218] Anadolu sahasında daha çok *muhannet* olarak karşımıza çıkan bu kelime Türkçenin bazı şivelerinde muhannes olarak yer almaktadır. Çağatay Türkçesinde bu kelime muhannes olarak geçmekte ve “hain, kalles, alçak, cimri” [8, s. 774] anlamlarına gelmektedir. Türkmencede de muhannes olarak verilmekte ve “korkak, ödle” olarak açıklanmaktadır [9, s. 464]. Muhannes kişi için “alçak, döne, güvenilmez, kalles, korkak, *muhannet*, namert” [10, s. 1098] betimlemeleri yapılır.

Açıklamalardan görüleceği üzere *muhannet* ve muhannes kelimeleri birbirini yerine kullanılmakta ve benzer anlam taşımaktadır. Kelimenin genel manada “hain, tembel, cimri, yardım etmeyen, güvenilmez” anlamları öne çıkmaktadır. Kelimenin günümüzde Anadolu insanının söz varlığında yaşadığını ve sıklıkla kullanıldığını görmekteyiz. Bunun yanında kültür tarihimizde önemli bir yeri bulunan Dede Korkut Hikâyeleri’nde kelimenin “muhanat ve muhannas” şeklinde kullanımına rastlamaktayız: “Ol gün muhanatlar sapa yer gözetdi.” [11, s. 55-56], “Ol gün namerdler, muhanatlar sapa yer gözetdi.” [11, s. 97], “Senün ol muhanat anan baban/Bir canda ne var ki sana kıyamamışlar.” [11, s. 118], “muhannesler kenar sıyırtı” [11, s. 88], “Yedi başlu ejderhaya yetüp vardum/Heybetinden sol gözüm yaşardı/Hey gözüm, namerd gözüm, muhannes gözüm/Bir yilandan ne var ki korhdun, dedim” [11, s. 178], “Mere kavat, muhannaslıgıla er öldürmek nice olur, men sana göstereyim. [11, s. 193] İlk iki örnekte muhanat kelimesinin bir savaş meydanında söylenmesi göz önüne alındığında “korkak”; üçüncü örnekte Deli Dumrul’un anası ve babasının oğulları için canını vermemesi bağlamı dikkate alınırsa “cimri” anlamı taşıdığı görülür. Muhannes kelimesinin ilk örneği savaş sahnesi ve ikinci örneği bir canavarla ilgili olduğu için “korkak”, son örnek ise Beyrek’in öldürülmesi bağlamında söylendiği için “namert” anlamı taşımaktadır. Hikâyelerde görüldüğü gibi her iki kelime de aynı anlama gelecek şekilde kullanılmıştır.

Hikâyelerin yazıya geçirildiği tahmin edilen yüzyıl ile Âşık Edebiyatının oluştuğu zamanın aşağı yukarı örtüştüğünü ve sonraki yüzyıllarda âşıkların şiirlerinde bu kelimenin yaşamaya devam ettiğini göz önüne alırsak, geçmişten günümüze halk dilinde kelimenin kesintisiz olarak kullanıldığı kanaatine varabiliriz. Yiğit kelimesinin karşıtı olması ve olumsuz insan davranışlarının betimlenmesinde kullanılması, Türk toplumunun insan betimlemesinde genel tavrını göstermesi açısından da dikkate değer bir örnek teşkil etmektedir.

Âşık Şiirinde *Muhannet* Tipi

Âşıkların şiirlerinde olumsuz bir tip olarak adlandırdığımız *muhannet* insanın çeşitli vasıflarıyla mevzu edildiği görülür. Değerlerin alt üst olmasının sorgulandığı, 19. yüzyılın sonlarının Ruhsatî'nin gözünden dile getirildiği bir şiirde âşık şaşkınlığını gizleyememektedir. *Muhannet*ler kusurların görünmez olduğu bu ortamda istediklerine rahatça kavuşabilmektedir. Meydan sadece onlara kalmıştır, fakat yine de yaşanan mekân onlara dar gelmektedir. Şiirin bağlamından hareketle burada yer alan *muhannet* kelimesinin “dünya nimetlerine sadece kendisi sahip olmak isteyen, namert kişi” anlamına geldiği düşünülebilir. Düzenin bozulduğu, toplumsal normların değersizleştiği zamanlarda ve ortamlarda *muhannet*lerin kendilerini daha çok belli etmeleri her dönem için geçerli bir kural olarak görülebilir:

Ruhsat'ım kusurun görmez kör oldu
Dünya *muhannete* fazla dar oldu
Tarih geldi işte doksan bir oldu
Ne acayip oldu cihan bu sene. [12, s. 168]

*Muhannet*ler ellerindeki mal mülkü kimseyle paylaşmadıkları için genellikle ekonomik yönden güçlüler. Zor durumda kalan insanlar bunlardan yardım dilediklerinde normal borçlu alacaklı ilişkisini sürdürmezler. Karşılıklı da olsa yaptıkları yardımları başa kakar, onlardan olmadık işler beklerler. Bu yüzden *muhannet* kelimesinin zikredildiği yerlerde namert kelimesi de sıklıkla dile getirilir. Âşık Şenlik, *muhannet* insana boyun eğdiğini, bu namert insanın kendisine çeşitli hileler yaptığını söyler. *Muhannet*ler kendilerine muhtaç olan insanlara çeşitli hileler yaparak onları çaresiz durumlara düşürürler:

Muhannet insana oldum müdara,
Namert düşman bana etti dübara,
Fırsat elden getdi bulunmaz çara
Arzeyeleyin el ürfana ağlasın. [13, s. 214]

Âşıklar bu insan tipini kimi zaman bazı dörtlüklerde, kimi zaman şiirin konusu yaparak onları çeşitli yönleriyle dile getirmişlerdir. Toplum tarafından tasvip edilmeyen *muhannet* insanın belirgin özelliklerini şiirin konusu yapan âşıklardan biri de Ruhsatî'dir. Bunda âşığın ömrünün yoksulluk içinde geçmesinin, bu yüzden *muhannetlere* fazlaca muhtaç olmasının etkisi olduğu düşünülebilir. Âşığın *muhannete* karşı tepkisi, bir

istekler silsilesi içerisinde, dinî duygular da zikredilerek verilir. Ona göre *muhannet* sadece bu dünyada değil, ölüm esnasında ve sonrasında da isteklerine ulaşmamalıdır. *Muhannetleri* keskin bir dille eleştirmesi, bu insan tiplerinin toplumun değerleri ve dinî kurallarıyla uyuşmamasından kaynaklanmaktadır. Ruhsatî, şiirin ilk dördlüğünde Allah'ın *muhannete* mal nasip etmemesini ister. Çünkü *muhannetler* sahip oldukları mal mülkle insanları kendilerine muhtaç hale getirirler. İkinci mısırda ise ağlarına avın düşmemesini temenni eder. Bu mısırda mal mülk edinmemeleri anlamı düşünüleceği gibi kendisine muhtaç olacak yeni insanlar elde edememesi olarak da düşünülebilir. Burada âşık, kendisi bir av olarak onun ağına düşse de başkalarının düşmemesini arzu etmektedir. İlk iki mısırda dua içeren ifadeler son mısralarda birden beddua'ya dönüşmektedir. *Muhannetlerin* bu dünyada akıllanmaları mümkün olmadığı için onlar ancak Cehennem'de terbiye edileceklerdir. Bu yüzden onların Cehennem'e girmesinde Kaf Dağı gibi büyük engeller olsa da bunlar aşılarak onlar Cehennem'e girmelidir. Ruhsatî'nin *muhannetlere* karşı tavrı çok net ve serttir. Âşığa göre bu insanlar kendilerinden ümit kesilen insanlardır:

Ya Rab *muhannete* mal nasip etme
Düşürme avını torda ise de
Gönder cehenneme olsun terbiye
Kaf Dağı önünde perde ise de. [12, s. 148]

Ruhsatî aynı şiirin ikinci dördlüğünde *muhannetlerin* kişilik özelliklerini ortaya koymaya çalışır. Onlar katı yürekli olup insanı sıırım ile boğacak kadar merhamet yoksuludurlar. Hiçbir zaman dost edinemeyecekleri için bir gün yalnızlık içinde ölürlər. Onlar bu nitelikleriyle imansız olarak ölmeye layıktırlar. Tasvip edilen yönleri olsa da Ruhsatî Allah'tan bunlara Kur'an'ı nasip etmemesini ister. Her ne kadar kul olsalar da merhametsizlikleri onların imansız ve Kur'an'sız ölmeleri için yeterlidir:

Muhannet kul gibi yoktur amansız
Sırım ile boğar mutlak gümansız
Birgün dağ başında ölür imansız
Nasib etme Kur'an nurda ise de. [12, s. 148]

Muhannetlerin en belirgin özelliği sahip oldukları malı ihtiyacı olanların istifadesine sunmamaları, bu konuda cimri davranmalarıdır. Bu yüzden cimri ile *muhannet* insanlar birbirine denk olarak görülür. Âşık da onları yerip kusurlarını ortaya koymada kendisine bir vazife

çıkarmaktadır. Onları yermek yerine övse acaba onlarda bir davranış değişikliği olabilir mi? Ruhsatî'ye göre bu imkânsızdır, hatta onlar Hz. Musa'nın Tur Dağ'ında Hak ile konuşmasına şahit olsalar da bu kötü huylarını bırakmayacaklardır:

Pahılla *muhannet* birer yaraşık
Ne kadar zemmetse yoluna âşık
Hergiz münacâtta görmez bir ışık
Musa ile bile Tur'da ise de [12, s. 148]

Muhannet tipini sert bir dille eleştiren Ruhsatî, onların şeytanın yolundan gittiklerini, şeytanın tacını giydiklerini söyler. Şeytanla özdeşleşen bu kişilerin bir derde uğradıkları zaman zerre kadar bir ilaca nasip olmamaları âşığın en büyük isteklerinden biridir. Zamanında dertli insanlara derman olmayan *muhannetler*, bir derde uğradıkları zaman muhtaç insanın neler yaşadıklarını anlaması açısından bu istek önemlidir. Âşık, bir anlamda *muhannetin* empati yeteneği kazanmasını, bunu yaşayarak deneyimlemesini ister. *Muhannet* şayet zorda kalmışlara yardım ederse, onun verdiği mal bal da olsa zehirden acıdır. Çünkü burada zikredilen bal, mihneti ve başa kakmayı beraberinde getirir. Dolayısıyla Ruhsatî Allah'tan, *muhannetin* bal toplamak için kırlarda olsa da bunlara ulaşmamasını istemektedir:

Şeytan tarikından vurunup tacı
Bulmasın derdine zerre ilacı
Muhannatın balı zehirden acı
Ya Rab nasib etme kırdı ise de [12, s. 148–149]

Muhannet kelimesinin kullanıldığı yerlerde bu kelimenin anlam evreninde yer alan “cimri, namert” kelimeleri sıklıkla zikredilir. Aynı zamanda olumsuz tipin zıddı olan ve “mert, yiğit” olarak vasıflandırılan tip de dile getirilir. Böylece kavramın iyice anlaşılması ve hangi niteliklere sahip insanın model olarak sunulması açığa kavuşmuş olur. Bu durum eleştirilen bir konuda alternatif sunmaya benzer. Ruhsatî şiirin tapşırma dörtlüğünde bu yöntemi izler. Yoksulluk ve *muhannete* muhtaçlığın acısı onda akıl bırakmasa da gönlüne bunları düşünmemesini söyler; aksine mertleri düşünerek teselli olmasını öğütler. Şayet kendisi de bir gün cimrilik ederse Allah'ın onu da darlıktan kurtarmamasını ister. Âşığın gözünde *muhannet* insan, cimri ve insanlara iyilik etmeyen insanla özdeşleşmiştir. İnsan *muhannet* değil, mert ve cömert olmalıdır:

Yana yana serde kalmadı akıl
Var gönül mertoğlu bir merde takıl
Eğer Ruhsatî de olursa pahl
Kurtarma onu da darda ise de [12, s. 149]

Ruhsatî'nin diğer şiirlerinde de *muhanne*t insan çeşitli yönleriyle ortaya konulmuştur. *Muhanne*tle şeker bile yenilmemesi gerektiğini dile getiren âşık, aslında onlarla güzel olan hiçbir şeyin paylaşamayacağını ifade etmektedir. İnsanlar onlardan uzak olmalı ve mert oğlu mertlerle ve asil soylularla ilişki kurmalıdır. Çünkü bu tip insanlar doğru yoldan asla şaşmazlar, doğruluk için canlarını dahi feda etmekten çekinmezler. Burada âşık iyi ve kötü insan tiplerinden birini tercihte yönünü hangisine, niçin çevirmesi gerektiğini anlatmaktadır. Bu tercihin net şekilde dile getirilmesinde yaşanan tecrübelerin ve kültürel bellekte yer alan bilgilerin âşığa tevarüs etmesinin etkisi büyüktür. Ruhsatî'nin *muhanne*t insanı anlattığı şiirlerde emir kipini kullanması ve öğretici bir üslup benimsemesi de dikkat çekicidir:

Var oğul merdoğlu mert ile konuş
Şeker olsa yeme *muhanne*t ile
Asılzade olsun azmaz yolundan
Can verir uğruna sadakat ile [12, s. 159]

Ruhsatî, zor durumda kalan insanların namert ve *muhanne*tlere el açmaması gerektiğini, eksiklerin ve ihtiyaçların giderilmesi için Allah'a yönelmek gerektiğini sıklıkla vurgular. Aşağıdaki tapşırma dörtlüğünde ise Allah'ın mü'min kullarına çok rahmet ettiğini, bu rahmet sayesinde onların Cennet'e gireceklerini söyler. Fakat bu rahmet ve yardım *muhanne*tten beklenmemelidir. Son mısra da ise Kur'an'ı Kerim'den herhangi bir sayfa açıp isteklerin gerçekleşip gerçekleşmeyeceğine dair çıkarımlarda bulunma geleneğine atıf yapılmıştır. İsteği olan insan Kur'an-ı Kerim'i açmalı, kismette ne olursa onu kabullenmelidir:

Mü'min kullarına çoktur rahmeti
Rahmeti olmazsa bulman cenneti
*Muhanne*te aman deme Ruhsatî
İste eksikliğini kismet Kur'an'dan [12, s. 311–312]

Ruhsatî'nin şiirlerinde dinî kavramlara sıkça yer verilir. İmanı olmayan bir toplumdan/milletten uzak durmak gerektiğini belirten âşık,

nefsin ezilmesi gerektiği söyler. Bu esnada dünyevî isteklere ulaşmak için *muhanne*t köprüsünü kullanmaktansa suda yüzmek, kendi çabaları ile sınırlı nimetlere kavuşmak yeğ tutulmuştur. *Muhannet*in arzu edilenlere ulaşmayı sağlayan bir köprü ile birlikte kullanımı diğer âşıklarda da karşımıza çıkan bir kalıp ifadedir. Ruhsatî'nin *muhanne*t kişileri anlattığı dörtlüklerin genelinde nasihat tarzı söyleyişleri sıklıkla kullandığını görmekteyiz:

Böylesi milletten uzak gezmeli
Muhannet köprüsün koyup yüzmeli
Nefis seni ezim ezim ezmeli
Bilmezsin yahşi mi yaman mı gönül [12, s. 268–269]

Ruhsatî inancı gereği hayatta yaşanılanlara ve insanlara ibret gözüyle bakılmasını söyler ve olayların derin manalarına ulaşılmasını salık verir. Fakat yine de *muhanne*tlerin yaptıkları iyilikleri başa kakmalarını bir türlü hazmedemez, onlara minnet etmek zorunda kalmak kendisini bunaltmıştır. Yukarıda ifade edildiği gibi kendisinin fakir olması sık sık *muhanne*tlerle yüz göz olmasına neden olmuştur:

İnanırsan yalan değilim hâşâ
Sırrı hikmetini kıldım temaşa
Bir fincan kahveyi kakarlar başa
*Muhannet*in mihnetinden usandım [12, s. 277]

Ruhsatî köyde yaşayan yoksul bir insan olduğu için kimi zaman içecek bir ayran bulmakta dahi zorluk çekmiştir. Susuzluktan yanan yüreğini ferahlatmak amacıyla ayran isteyen, fakat onu da bulamayan Ruhsatî, bir şiirinde ayranı mevzu eder. Ayrana hitabında onun kendisini terk ettiğini, davar sahibiyle (zenginlerle) dost olduğu söyler. Kendisinden uzaklaşması neticesinde onu *muhanne*tlerle bir tutmaktadır. Her ikisi de âşığın isteğine olumlu cevap vermemektedir. Şiirde ayranı boz renk ile ifade etmesi ilginçtir. Hızır da boz atıyla gelip yardıma ihtiyacı olanlara yardım eder ve onların kaygılarını giderirdi. Dolayısıyla Ruhsatî'nin burada Hızır'a gönderme yaptığı, Hızır ile ayran arasında işlevsel bir benzerlik kurduğu söylenebilir:

Terk eyledin Ruhsat gibi yiğidi
Davar sahibine verdin öğüdü
Bilmem *muhanne*tler senin nen idi
Döndürdün yüreğim tuca boz ayran [12, s. 317]

Medrese eğitimi görmemiş, geleneğin saf halini yaşatan âşıkların şiirlerinde gördüğümüz *muhanne*t kavramına Karacaoğlan'da da sıkça rastlarız. Âşığın bu dünya ve öbür dünyaya ait birtakım dualarının sıralandığı aşağıdaki dörtlükte yaşamında en büyük isteği *muhanne*t kula muhtaç olmamaktır. Âşığın bu dünyada istenilecek çok şey arasından bunu seçmesi, *muhanne*te duyulan minnetin ıstırabından kaynaklanmaktadır. Öbür dünyada ise Cennet'e gitmeyi ve Sırat Köprüsü'nden rahatça geçmeyi arzulamaktadır:

Kadir Mevlâ'm senden bir dileğim var
Muhammat kuluna muhtaç eyleme
Cennet-i Âlâ'yı nasib et bana
Sırat Köprüsü'nden yolum bağlama [14, s. 388]

Şiirlerinde sıklıkla güzellerden ve güzelliklerden bahseden Karacaoğlan aşağıdaki örnekte yaşadığı göçebe hayatın izlerini de verir. Âşığa göre güzeller konup göçmekten usanmazlar. Fakat âşık asıl maksadını son iki mısra da dile getirir. *Muhammet*in köprüsünden geçmektense azgın selde kaybolmayı yeğlemektedir. Çünkü bu köprü minnet, sıkıntı, mutsuzluk ve başa kakma köprüsüdür. Bunlar insanî duyguları olanların kaldıramayacağı kadar ağır niteliklere sahiptir. Yukarıda Ruhsatî'nin bir dörtlüğünde görüldüğü gibi Karacaoğlan da aynı kalıp ifadeyi kullanmaktadır. Dolayısıyla âşıkların aynı duyguları ve izlenimleri ortak imgelerle anlatmaları geleneğin devamı açısından önem arz eder. Aradan geçen yaklaşık iki üç asırlık süreçte bazı ifadelerin değişmemesi, bu edebiyatın geleneksel yönü olarak görülebilir. Ruhsatî köprüden geçmektense yüzmeyi tercih eder, oysa Karacaoğlan ölmeyi yeğlemektedir:

Karac'oğlan der ki yiyip içmeden
Güzeller usanmaz konup göçmeden
*Muhammat*ın köprüsünden geçmeden
Düşelim de azgın sele gidelim [14, s. 496]

Karacaoğlan şiirlerinde *muhanne*t kişinin farklı özelliklerine temas etmektedir. Aşağıdaki dörtlükte sevdiği ile kendisini, iki canı ayıran kişi ile *muhanne*t sofrasında yemek yiyen kişiyi bir tutmuştur. Her ikisi de gönüllü olarak iki eliyle zehir yiyen insana benzemektedir. Çünkü *muhanne*t, sofrasında yemek yiyen kişiden bunun karşılığını almak ister. Alamazsa sözleriyle insanı yediğine pişman eder:

Karac'oğlan der ki bizi kayıran
İki canı birbirinden ayıran
Muhannat sofrasın karnın doyuran
İki elle zehir yemiş gib'olur [14, s. 620]

Hayatın tecrübelerini yansıtan nasihatname türü şiirleriyle insanlara yol gösteren Karacaoğlan, aşağıdaki örnekte ilk öğüt olarak kulların *muhannete* muhtaç olmamasını söyler. Bu ifade günümüz Türk toplumunda sıkça söylenilen “Allah *muhannete* muhtaç etmesin.” kalıp sözünün, duasının farklı bir söyleyiş şeklidir. Türk toplumu ulusal özgürlüğüne düşkün olduğu gibi bireysel özgürlüğüne de düşkündür. *Muhannet*, bireyin elinden bu özgürlüğü aldığı için sıklıkla bu dua söylenir. Sarp yol meşakkatli de olsa her zaman tercih sebebi olmaktadır:

Dinle imdi bir nasihat edeyim
Kullar *muhanната* muhtaç olmasın
Doğru yolu koyup sarpa gideyim
Sevdiğim gönlüne gamlar gelmesin [14, s. 558]

Karacaoğlan şiirlerinde sevgililerden sıkça söz eder, göçebe kültürün güzellerini ayrıntılı şekilde betimler. Onun güzel betimlemesinde öznel bir ölçüt vardır; o da güzel ancak ona aitse güzeldir, aksi halde güzel değildir. Ayrıca bu güzel Karacaoğlan gel dediğinde gelmelidir. O, emrine itaat etmeyen bir güzeli *muhannet* olarak nitelemekten çekinmez. Yukarıda *muhannet* kavramının daha çok yardıma muhtaç insanlara sırt çeviren bir niteliği olduğunu görmüştük. Burada sevgilinin *muhannet* olarak betimlenmesi ilginçtir. Sevgilinin ayak direyişlerini, belki de nazını *muhannetin* kahrı ile bir tutan âşık, hem sevgili hem de *muhannet* karşısında net bir tavır ortaya koyar. Bu tavra göre Türk toplumunun bir ferdi olarak *muhannetin* kahrına asla tahammül edemeyeceğini belirtir:

Ben güzele güzel demem
Güzel benim olmayınca
Muhannatın kahrın çekmem
Gel deyip de gelmeyince [14, s. 401]

Güzelleri anlattığı bazı şiirlerinde *muhannetin* de çeşitli özelliklerine değinen Karacaoğlan, güzellere bağlılığını yitirdiğini, onlardan çok bunaldığını söyler. Dörtlüğün ikinci mısraında *muhannetin* kapısının dar olduğunu söyler. Yoğun bir anlam taşıyan bu ifadenin birkaç anlama

gelebileceği söylenebilir. Öncelikle onların cimriliğine vurgu yaptığı düşünülebilir. Çünkü kapının dar olması ile cimrinin mal vermemesi arasında bir bağ kurulabilir. İkinci anlam ise *muhannetin* misafir almaması ile ilgili olabilir. Çünkü Türk toplumunda misafirlik cömertliğin, ikram etmenin, sofrayı açmanın göstergesidir:

Tahta olur evlerinin yapısı
Dar olur da *muhanнатın* kapısı
Kadan alsın güzellerin hepisi
Güzellerden sıdkım sıyrıldı gönül [14, s. 480]

Nasihatname türü şiirlerinde oldukça başarılı olan ve bu tip şiirlerinde emir kipini sıklıkla kullanan Karacaoğlan, insanın yükseklerde uçmamasını, uçarsa da fazla açılmamasını söylüyor. Burada yükseklerden uçmama kavramını, daha fazla mal mülke sahip olma anlamında düşünebiliriz. Çünkü bu mısralardan sonra *muhannet* kişiye değinilmiştir. İnsanın bu tür isteklerini gerçekleştirebilmesi için *muhannetlere* ihtiyacı vardır. Oysa Karacaoğlan ondan yardım istemeyi *muhannetin* köprüsünden geçmek olarak betimlemiş ve bu köprüden geçmektense ölmeyi tercih etmiştir. *Muhannet* köprüsü ifadesinin kalıp olarak burada tekrar edildiğini görmekteyiz:

Hiçbir daha yükseklerden uçmayın
Uçarsam da kanadımı açmayın
Muhanнатın köprüsünü geçmeyin
Coşkun sele uğratayım yolumu Karacaoğlan [14, s. 642]

Karacaoğlan bir şiirinde insanın dünyada nelere ağlaması gerektiğini tek tek sıralar. Aslında onun bu sıraladıklarının haricinde insanın ağlamasına gerek olmadığı sonucuna varılabilir. Aşağıdaki örnekte görüleceği gibi bunlardan biri de kardeş için ağlamadır. Dörtlüğün ilk mısraında *muhannetlerin* zoru görünce kaçtığını, mücadele etme yeteneğinden yoksun olduklarını ifade eder. Çünkü onlar işlerini kolaylıkla halletmesini çok iyi bilirler:

Muhanнат kaçır dolanır
Aşk kande ise bilinir
Şimdi binde bir bulunur
Kardeş deyi dey'ağlarım [14, s. 491]

Yoksulluk karşısında kalan insanın iki seçeneği vardır: Birincisi gurbete çıkmak, sevdiklerinden ve sıladan ayrılmak. İkincisi ise *muhanne*te muhtaç olarak onun başa kakışlarına razı olmak. Âşık şiirinde iki seçenek arasında kalanların hep gurbete çıkmayı tercih ettikleri görülür. Sümmânî de gurbete çıkmak istemediği halde, *muhanne*te muhtaç olmamak için çıkmak zorunda kalan insan için gurbetin çeşitli sıkıntılarla dolu olduğunu dile getirir. Yine de gurbet belası *muhanne*t kahrına göre çekilebilecek nitelikte görülür. Bu anlayış sadece âşığın görüşü değil Türk toplumunun genelinin karakteristik bir özelliğidir:

Meylim yok gurbete varamam deyü
Her siteme meyl veremem deyü
*Muhanne*te muhtaç olamam deyü
Gurbet-i ihtiyat er belâsıdır [15, s. 281]

*Muhanne*tler toplum tarafından tasvip edilmeyen işler yaptıkları için Sümmânî, onlara nasihat etmeyi unutmamıştır. İnsanların sevdiğine kötü gözle bakan, meyhaneye gidip bade içen ve ocaklar yıkan insanlar bu öğütlerin muhatabı olmaktadır:

Meyhaneye gidip çok bâde çekme
*Muhanne*t adamın ocağını yıkma
Elin güzeline kem gözle bakma
Elin doğru yâri sana yâr olmaz [15, s. 448]

Dadaloğlu, yiğit ve *muhanne*t tiplerindeki tezaadı aşağıdaki örnekte açıkça ortaya koymuştur. Toplumun bozulduğu, değerlerin önemsenmediği, hatta kardeşler arası ilişkilerin bozulduğu bir dönemde kötülere minnet edilmemesi arzu edilir. “Toplumda üstün vasıflara sahip olan yiğidi çekemeyen, onun başarısız olmasını isteyen kötüler vardır. Âşıklar şiirlerinde bu tipleri ‘*muhanne*t’ olarak adlandırmışlardır.” [1, s. 298]. Bu *muhanne*tler toplum değerlerini ayakta tutan yiğit insanların kötü duruma düşmesi için elinden geleni yapar. Fakat yiğit tüm bu olumsuzlukları savuracak güce sahiptir. Dadaloğlu burada her ne kadar yaşadığı dönemin istenmeyen bir tablosunu sunmuş olsa da yiğitlere karşı ümidini kaybetmemiştir:

Kardaş kardaşa etmez oldu sıyânet
Mevlâ kötülere virmesün minnet
Yiğidin yıkıldığın ister bazı *muhanne*t
Umutla dönderi savuran yiğit [16, s. 314]

19 ve 20. yüzyıllarda bozulan toplum düzeni neticesinde âşıklar taşlama türü şiirlere ağırlık vermişler ve *muhannet* gibi olumsuz tipleri sıklıkla dile getirmişlerdir. Alıntı yaptığımız örneklerin büyük çoğunluğunun bu yüzyıllara ait olması savımızı desteklemektedir. 19. yüzyıl âşığı Dadaloğlu, aşağıdaki tapşırma dörtlüğünde *muhannetin* yardımı ile karnını doyuran/geçimini sağlayan kişinin kendi rızasıyla zehir yemekte olduğunu söyler. Bu dörtlüğün benzerine yukarıda Karacaoğlu'nın bir dörtlüğünde rastlamıştık:

Dadaloğlu'm der ki, sözüm kayıran
Çekip yırtıp bir yakadan ayıran
Diyom *muhannetten* karın doyuran
Eli ile ağı yutmuş gib'olur [17, s. 78]

19. yüzyılda taşlamaları ile tanıdığımız Seyranî, istifham sanatını kullanarak oluşturduğu şiirin tapşırma dörtlüğünde insanın kendisini temizlemesi gerektiğini belirtmektedir. Dünya *muhannetlerin* zindanıdır, onlar bu zindan içinde oyalanıp zor bir hayat yaşayacaklardır. Oysa temiz insanların üzülmesine gerek yoktur. Allah bu temiz insanları, *muhannet* olmayanları asla küçümsemeyecek ve onlara gereken değeri mutlaka verecektir:

Özün pâkla sözün tanı
Dünya *muhannet* zindanı
Gam yeme âşık Seyranî
Hak kulunu bunar m'ola [18, s. 77]

Alevi-Bektaşî edebiyatının güçlü âşıklarından Pir Sultan Abdal şiirlerinde *muhannet* kelimesini kullanmakta ve bu insan tipini eleştirmektedir. Ona göre dünya kaygısı taşıyan, ne yiyeceğini, ne giyeceğini düşünen kişi *muhannettir*. Çünkü açları doyuran Allah'tır. Kader konusunu vurgu yapan âşık, bir anlamda insanlara bu konuda düşünmemelerini öğütlemektedir:

Muhannettir yalan dünya kayıran
Şol gani Settar'dır açlar doyuran
Beni de sevgili yardan ayıran
Ya eceldir, ya dîdârdır, ya nasip [19, s. 307]

Pir Sultan Abdal aşağıdaki örnekte ise *muhannet* insanın aşk meydanına getirilmemesi gerektiğini söyler. Çünkü bu insanlar diğer

insanlara zorluk çıkarır. Bu meydanda insanın eksikliklerini yoklayan bulunmasa da kişi önce kendini temizlemeli, özünü kaybetmemelidir. Âşığa göre *muhanne* bu davaya zarar verirler:

Muhannet yarı meydana getirme
Ağrısın çekersin, durup oturma
Var Abdal Pir Sultan özün yitirme
Kimin ne eksiktir, yoklar bulunmaz [19, s. 354]

Bu münferit örneklerin yanında Pir Sultan Abdal'ın aşağıdaki şiiri tamamen *muhanne* üzerine söylenmiştir. Her dörtlükte *muhanne* farklı açılardan bakan âşık, redifi oluşturan ve her dörtlüğün sonunda tekrarlanan mısrayı, yukarıda değindiğimiz gibi, halk arasında *muhanne*lerle ilgili bir duadan almıştır. O, bu temennisi ve duası ile Türk toplumunun genel düşüncesinin bir parçasıdır. İlk dörtlük Hakk'a yalvarış edasıyla başlar ve cömert olan Allah'ın kendisini *muhanne* muhtaç etmemesini ister. Ona göre *muhanne* muhtaç olmaktansa ya İlâhi yardım gereklidir ya da ölmek. İkinci dörtlükte ise *muhanne*in suyunun dolanarak aktığını, bu yüzden uğradığı çoğu yeri yaktığını belirtiyor. Böylelikle onların toplumda çok sayıda insana zarar verdiklerini anlatmak istemiştir. Ayrıca insanın en mutlu günü olan düğün ve bayramlarda yaptıkları iyilikleri başa kakma huyu onların temel niteliklerinden biridir. Üçüncü dörtlükte *muhanne*in sözünün yaralayıcı bir ok gibi olduğu belirtiliyor. Bu yüzden onlardan yardım beklemektense Allah'ın ihsanını istemek daha evladır. Sağ gözün sol göze faydasının olmadığı bir durumda her şeyi Allah'tan beklemek daha doğrudur. Dördüncü dörtlükte ise *muhanne*in zenginliğine vurgu yapılmıştır. *Muhannet*, dünyanın malına sahip, belinde altınlar dolu olarak zenginlikte Karun'u hatırlatmaktadır. Çünkü *muhanne* yaptığı cimrilikle mal biriktirip zengin olmaya namzettir. Tapşırma dörtlüğünde ise erlerin, yiğitlerin erlere yardım ettiğini söyleyerek onları methetmektedir. Son mısralarda *muhanne* muhtaç olmaktansa kurda kuşa yem olmayı tercih etmektedir. Genel anlamda *muhanne*lerin taşlandığı bu şiir, toplumsal düşünceyi yansıması açısından son derece önemlidir. Bunun yanında Pir Sultan Abdal; Ruhsatî, Karacaoğlan ve Dadaloğlu gibi geleneği saf bir şekilde yansıtarak halkın diliyle onun duygularına tercüman olmuştur:

Allahım, Allahım, cömert Allahım
Allah, *muhanne* muhtaç eyleme
Ya ver kısmetimi, ya al canımı
Allah, *muhanne* muhtaç eyleme

Muhannetin suyu dolayı akar
Uğradığı yeri od olur yakar
Düğünde bayramda başına kakar
Allah, *muhannete* muhtaç eyleme

Muhannetin sözü cidalı oktur
Hak Tala Allahın ihsanı çoktur
Sağ gözün sol göze faydası yoktur
Allah, *muhannete* muhtaç eyleme

Muhannet dünyanın malı ise de
Belinde kemesir dolu ise de
Harun, Karun gibi gani ise de
Allah, *muhannete* muhtaç eyleme

Pir Sultan Abdal'ın eyler medhini
Erin ere vardır nice celtini
Kurda, kuşa nasip etme etimi
Allah, *muhannete* muhtaç eyleme [19, s. 370]

Bazı âşıklarda karşımıza çıkan sevgilinin *muhannet* olarak ifade edilmesi hadisesi Arguvanlı Âşık Balı'nın aşağıdaki şiirinde de bütünüyle mevzu edilmiştir. Nilgün Çıblak'ın taşlamalar altında değerlendirdiği bu şiir, sözünde durmayan *muhannet* dilberin çeşitli niteliklerini ortaya koymaktadır. Zaten şiirin tekrarlanan mısrası da *muhannetin* sözünde durmaması üzerinedir. Âşık kendisini kandırılmış olarak görmekte ve sevmenin yolunu sorgulamaktadır. Dilberin vicdansız olduğunu, kendisine düşmanlık ettiğini ve kinle karşılık verdiğini belirtmektedir:

Beni mecnun ettin yaktın bu nara
Sözünde durmadan *muhannet* dilber
Allah'ın zalimi yüzleri kara
Sözünde durmadın *muhannet* dilber

Yar için yanmışım ben bu ataşa
Yazılanlar gelir karalı başa
Bende yalan yoktur söylemem hâşa
Sözünde durmadın *muhannet* dilber

Neydi bu adavet neydi bu garaz
Haniya o sevgi cilve ile naz
Sunam vicdanın hiç yok muydu biraz
Sözünde durmadın *muhanne* dilber

Yürü kuş beyinli kanayak tavus
Aşka susamıştın goncaydın henüz
Üç sene anlaştın benimle kış yaz
Sözünde durmadın *muhanne* dilber

Senin sevdan beni eyledi deli
Bu muydu sevmenin erkânı yolu
Bülbül gibi söyler Balı'nın dili
Sözünde durmadın *muhanne* dilber [4, s. 211]

Yirminci yüzyıl âşıkları da *muhanne* tipini geleneğe uygun olarak şiirlerinde zikretmişlerdir. Âşık Feryadî, bilinmeyen bir belaya katlanmanın zorluğunu ifade ederken *muhanne*te muhtaç olmanın da ne kadar zor olduğunu dile getirir. Bu zorluk *muhanne*tin muhtaç insanlara karşı tavrından kaynaklanmaktadır:

Görünmezden gelen gada
Ne zorumuş, ne zorumuş
Muhtaç olmak *muhanne*te
Ne zorumuş ne zorumuş [20, s. 305]

Yine yirminci yüzyıl âşıklarından Maraşlı Âşık Hüdâî de *muhanne*tin benzer yönüne değinir. Onun elinden lokma yiyen kişinin acı dilinden kurtulması mümkün değildir. *Muhanne* verdiği karşılığını almaya uğraşır, alsa da almasa da başa kakmayı da ihmal etmez. Bu yüzden âşık, *muhanne* ile namert kelimelerini birlikte kullanmıştır:

Lokma yeme *muhanne*tin elinden
Kurtulaman sonra acı dilinden
Nâmertlerin kaymağından, balından
Merdin kuru yavan aşî makbuldür [20, s. 470]

Muhanne tipinin en lirik anlatımlardan birini de Âşık Kusurî'de buluruz. Ruhsatî, Pîr Sultan Abdal ve Âşık Balı'nın *muhanne* tipini başlı başına bir şiir mevzusu yaptıkları gibi o da bu geleneğe uyarak beş

dörtlükten oluşan bir koşma söylemiştir. Daha önce ifade ettiğimiz gibi *muhannetin* anlatıldığı şiirler taşlama türünde olduğu için bu şiirin de bir taşlama olduğu görülür. İlk dörtlükte *muhannetin* hayata hep maddesel baktığını ifade etmek için bereket kavramına değinir. O, kendisini bir şahin gibi çok yükseklerde görmektedir. Burada şahinin avcı bir kuş olması, *muhannetin* davranışlarına da uygun düşmektedir. Âşık ikinci dörtlükte *muhannet* ve cellat kavramlarını birlikte kullanmış ve onun insanlığını sorgulamıştır. *Muhannetin* yaptığı ufacak bir iyiliği büyük gibi görmesi de onların olumsuz bakışlarının bir örneğidir. Üçüncü dörtlükte *muhannetlerin* hiçbir canlıya iyilik yapmayı düşünmedikleri üzerinde durulmuştur. Eline bir nesne geçtiği zaman ona sadece kendisinin sahip olduğunu düşünmektedir. Dördüncü dörtlükte yaptığı küçük iyilikleri ve faaliyetleri olduğundan büyük göstermesi üzerinde durulmaktadır. Son dörtlükte *muhannet* yerine namert kelimesini kullanmakta ve onların sınırı aşmaması için dua etmektedir:

Muhannetin karnı doysa pilava
Hayr ü bereketi tavada sanır
Ulu kuşlar hiç görünmez gözüne
Bir şahin olmuşum havada sanır

Celladım der bir figana sindırsa
Âdem değil halkı nane kandırsa
Beş paralık bir mum alsa yandırsa
Bu cümle âlemi ziyada sanır

Demez ki hayvanım yese otlansa
Merd olursa her mihnete katlansa
Muhannet bir ata binse atlansa
Kendinden gayrisin piyade sanır

Hurrem olur ekticeği biterse
Tüccar olur takke alıp satarsa
Beş kuruşa kudüreti yeterse
Kendini bir büyük payede sanır

İlahi namerdi hadden aşırma
Kusuri'yi tarıkından şaşırma
Sonradan görmüşe yolun düşürme
Şöhretin cümleden ziyade sanır [3, s. 199]

Âşık Edna Murat, Alevi-Bektaşî inancının büyük şairlerini zikreder ve muhabbet yolunda oldukları için onların *muhanet* olamayacaklarını belirtir. Çünkü bu sevgi yolu her anlamda cömertliği gerektirir. Buradan hareketle âşık onların mert ve dürüst insanlar olduklarını vurgulamaya çalışmıştır:

Nesimi, Virani, Koca Kul Himmet,
Muhabbet yolunda olmaz *muhanet*.
Pir Sultan halkına etmez ihanet.
Kerbela'ya yol almaya başladım [20, s. 331]

Âşığın başka bir şiirinin tapşırma dördlüğünde ise sevgiliden karşılık bulamadığı için onu *muhanet* olarak betimler. Âşığın sevgisi onu toprağa götürecektir. Oysa bedeni toprak olsa da sevgisi gönülde yaşamaya devam edecektir. Âşığa karşılık vermemesi nedeniyle sevgilinin *muhanet* olarak ifade edilmesi âşık şiirinde bir anlatım yolu olarak gelenekselleşmiştir:

Şu Edna Murat da dilek alır mı?
Muhanet yâr sende ahım kalır mı?
Beden ölür amma gönül ölür mü?
Götürür toprağa kor beni beni [20, s. 483]

Edna Murat'ın *muhanet* tipini bir şiirinde mevzu etmesi Âşık edebiyatında geleneksel bir eğilim olarak karşımıza çıkmaktadır. Şiirin başlığı da “Muhanet” adını taşımaktadır. Bir sevgiliye hitap eden bu şiirde âşık, onun vefasızlığından, karşılık vermeyişinden yakınmaktadır. Âşığa olumlu bir gözle bakmayan sevgili, ona “özürlü” gözüyle bakmakta, fakat ümidini yitirmemekte kararlı olan âşığın beklentileri bir türlü gerçekleşmemektedir:

Bunca yıldan sonra bir işim düştü.
Beni hasret görmedin ki muhanet.
N'ideyim ki gönül bir seni seçti.
Gelir dedim gelmedin ki muhanet.

N'olaydı ki beni kırmasa idin,
Özürlü gözüyle görmese idin,
Çarşamba gününde gelmese idin,
Bir selamın salmadın ki muhanet.

Bu Edna Murat'ı garip mi sandın?
Aşkın girdabına inanıp kandım.
Bir vefasız yerde bahçeye kondum.
Kalır dedim kalmadın ki muhanet [20, s. 489]

Sonuç

Türk toplumunun kültürel belleğinin taşıyıcısı olarak görülen ve geçmişi İslâm öncesine kadar uzanan Âşık Edebiyatı, Osmanlı döneminde Anadolu coğrafyasında bu adla geleneksel bir edebiyat olarak belirginleşmiştir. Usta-çırak ilişkisiyle yetişen âşıklar geleneğin ifade kalıplarını, anlatım şekillerini ve mevzularını uzun yıllar boyunca devam ettirmişlerdir. Toplumun aynası konumunda olan bu sanatçılar, duydukları veya gördükleri insan davranışlarını belirli kalıplarla anlatmışlardır. Türk toplumunun tipleştirmeye eğilimli olmasından dolayı âşıklar da ortak davranış kalıplarına sahip insanları olumlu ve olumsuz tipler şeklinde somutlaştırmışlardır. Mert, yiğit gibi olumlu insan modelleri yanında namert, *muhanet* gibi olumsuz insan modellerini sıklıkla dile getirmişlerdir.

Muhanet insan; sevgilinin vefasızlığı ve toplumda ihtiyacı olan insanlara yardım etmeyen, etse de sürekli başa kakan bir tip olarak karşımıza çıkar. *Muhanet* bu dünyanın insanıdır ve mal mülk biriktirme peşindedir. Toplumun günümüzde sıkça dile getirdiği “Allah *muhanete* muhtaç etmesin” duasının muhatabı olan bu insanlar, âşıkların şiirlerinde de benzer dualarla kendisinden korkulan bir kişi konumundadır. Bu tip, âşıkların taşlamalarında ve nasihat türü şiirlerinde sıklıkla karşımıza çıkar. Bu sebeple onları mevzu eden şiirlerin öğretici bir niteliği vardır. Âşıklar *muhanet* köprüsünden geçmektense ölümü yeğlediklerini ifade ederek Türk insanının gönlüne tercüman olmuşlardır. *Muhanetin* betimlenmesinde çeşitli imgeler kullanan âşıklar kimi zaman onları ortak kalıplarla da ifade etmişlerdir.

Muhanet, Âşık şiirinde daha çok insanlara yardım etmeyen, dünya malı peşinde koşan, insanları kendisine minnet ettiren ve bundan zevk alan, cimri, misafir almayan, sofrasını kimseye açmayan, zorda kalınca kaçan, yiğitlerin yaşamasını istemeyen, sevgi yoluna layık olmayan, çoğu insana zararı dokunan, sözleriyle insanları inciten, sözünde durmayan ve kendisini diğer insanlardan yükseklerde gören bir tip olarak betimlenir. Bu olumsuz tip anlatılarak aslında insanların bu davranışlardan ve huylardan uzak durmaları istenir, onların mert ve yiğit insan olarak toplumu ayakta tutacak

bir kişiliğe sahip olmalarına vurgu yapılır. Bu durum âşıkların toplumsal yaşama ne kadar duyarlı olduklarının ispatıdır.

KAYNAKLAR

1. Özdemir, C., Âşık Edebiyatında İdeal İnsan Tasavvuru Olarak “Yiğit Tipi”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, c. 8, sayı 41, 292–300. 2015.
2. Yardımcı, M., *Başlangıcından Günümüze Halk Şiiri Âşık Şiiri Tekke Şiiri*, Ankara: Ürün Yayınları. 1998.
3. Zelyut, R., *Halk Şiirinde Gerçekçilik*, İstanbul: Yön Yayıncılık. 1982.
4. Çıblak, N., *Âşık Şiirinde Taşlamalar*, Ankara: Ürün Yayınları. 2008.
5. *Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. 2011.
6. Devellioğlu, F., *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Ankara: Aydın Kitabevi. 2013.
7. *Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü*. c. IV, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. 2009.
8. Ünlü, S., *Çağatay Türkçesi Sözlüğü*, Konya: Eğitim Kitabevi. 2013.
9. Tekin, T.; Ölmez, M.; Ceylan, E.; Ölmez, Z.; Akar, S., *Türkmence-Türkçe Sözlük*, İstanbul: Simug Kitapçılık. 1995.
10. Çağbayır, Y., *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, İstanbul: Ötüken Yayınları. 2017.
11. Gökyay, O. Ş., *Dedem Korkudun Kitabı*, İstanbul: Kabalcı Yayınevi. 2007.
12. Kaya, D., *Âşık Ruhsatı*, Sivas: Zirve Yayıncılık. 2010.
13. Aslan, E., *Çıldırli Âşık Şenlik*, Ankara: Maya Akademi Yayınları. 2007.
14. Sakaoğlu, S., *Karacaoğlu*, Ankara: Akçağ Yayınları. 2004.
15. Erkal, A., *Âşık Sümmânî, Erzurum*, Fenomen Yayınları. 2007.
16. Görkem, İ., *Yeni Bilgiler Işığında Dadaloğlu: Bütün Şiirleri*, İstanbul: E Yayınları. 2006.
17. Sakaoğlu, S., *Dadaloğlu*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları. 1986.
18. Kasır, H. A., *Seyranî*, İstanbul: Acar Matbaacılık. 1984.
19. Öztelli, C. *Pir Sultan Abdal*, İstanbul: Özgür Yayın Dağıtım. 1983
20. Kalkan, E., *XX. Yüzyıl Türk Halk Şairleri Antolojisi*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları. 1991.

Андатпа

Дәстүрлі халық поэзиясының құрылымы қоғаммен тығыз байланысты екені белгілі. Сондықтан қоғамның бейнесін жырлаған жыраулардың өлеңдері арқылы сол қоғамдағы адамдардың мінез-құлқы мен әртүрлі сипаттамалары туралы қорытынды жасауға болады. Халық поэзиясындағы кейіпкерлердің арасында батыл, жомарт кісілермен қатар шық бермес Шығайбай сияқты жағымсыз позитивті кейіпкерлер де кеңінен суреттеледі. Бұл зерттеуде XVI ғасырдан бастап бүгінге дейінгі халық жырлары зерттеліп, сараң кейіпкер типінің суреттелу ерекшеліктері зерделенген. Осы орайда кейбір жырларда сараң адам бейнесі бір шумақта айтылғанын байқауға болады. Ал кейбірінде тұтастай жыр мәтіні сараңдықтың зардабын тілге тиек етеді. Жалпы алғанда, түрік халық жырларында суреттелген сараң адамның бейнесі ретінде жұртқа қол ұшын созудан қашатын, қонақ қабылдамайтын, ешкімге дастархан жаймайтын, қиыншылыққа тап болғанда тастап қашып кететін, сөзінде тұрмайтын, үнемі жұртты сөзімен ренжітетін кейіпкерлер баяндалады. Сараң адамдардың басқа адамдардан өздерін жоғары санайтындығы мазақ етіледі. Ақын жыраулардың жырларында кеңінен көрініс тапқан бұл мысалдар түрік қоғамының өмір философиясымен ұштастырылған.

Кілт сөздер: Халық жыры, дәстүр, кейіпкер, сараңдық, мәдени сабақтастық.
(С. Өздемир. Түрік халық әдебиетінде сараң адам бейнесі)

Аннотация

Стихи айтыса имеет традиционную структуру и тесно связан с обществом. Таким образом, можно сделать выводы о поведении и различных характеристиках людей, живущих в том обществе, через стихи поэтов, которые являются представителями общества. В своих стихах они называли человеческие разновидности храбрыми, отважными или отрицательными типами людей, такими как гнусными, робкие. С XVI века по сей день, изучая стихи поэтов-импровизаторов, были выявлены особенности типов гнусности и уделяется внимание тому, как поэты проявляют гнусность личности. Этот тип личности, иногда описывался в некоторых четверостишиях, иногда был предметом самого стихотворения. Понятие гнусность по традиции выражалось как образец в стихах поэтов-импровизаторов и использовалось в соответствии со значением слова. В своей стихи айтыса он изображен как тип, который не помогает людям, гонится за богатством, заставляет людей благодарить за себя и наслаждается этим, скуп, не принимает гостей, никому не накрывает стол, убегает от трудностей, не хочет, чтобы доблестные жили, не достоин любви других, причиняет вред большинству людей, обижает людей своими словами, не держит обещаний и считает себя выше других людей. Эти примеры, представленные из критических стихов поэтов-импровизаторов, также будут представлены параллельно философии жизни турецкого общества.

Ключевые слова: Стихи айтыса, традиция, человеческий тип, гнусность, культурная непрерывность.

(Ж. Өздемир. Гнусный тип в народной устной литературе)

¹Б.С. Әбжет, ²С.Ж. Құдасов

¹ф.ғ.к., доцент, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан (e-mail: bakyt.abzhet@ayu.edu.kz)

²SILKWAY Халықаралық университеті, Түркология ғылыми орталығының жетекшісі Шымкент, Қазақстан (e-mail: skudassov@mail.ru)

Алаша хан – Жошы хан

Аңдатпа

Мақалада Ұлытау ауданында жерленген «Жошы хан», «Алаша хан» мазарларына байланысты ел ішінде тараған аңыздарды негізге ала отырып, оның Шыңғыс ханға қатысты тұсына мән берілген тырысады. Халық аузындағы аңыздар мен тарихи жазбаларды саралай келе «Алаша хан» мазары Шыңғыс хан жерленген қасиетті орын болуы мүмкін деген қорытынды жасайды. Алаш пен Алаша хан деген атаумен тарихта бірнеше хандардың аталғандығына, соның ішінде Шыңғыс пен оның ұлы Жошы ханның да осы атаумен аталғандығына назар аударады. Қай кезеңде де Қазақ даласында өмір сүрген көшпелі қыпшақ тайпалары ел болу жолында бір орталыққа бағыну, мемлекет құру жолында «Алаш» атауын ұран етіп көтеріп отырғандығы, сол арқылы Қазақ хандығы құрылғандығы, кейінгі мемлекеттік құрылымдарда да «Алаш» идеясының алға шығып отырғандығына тоқталады. Көшпелі қазақ тайпалары арасында билікті өз қолдарында ұстаған «төрелер институтының» қалыптасуы, сол арқылы мемлекет деңгейіне көтерілу жолында атқарған төрелер қызметінің маңыздылығы туралы ойларын ортаға салады. Мұндай тарихи орындарды насихаттаудың ұлт рухының оянуына тигізер маңызы айрықша екендігіне наза аударады.

Кілт сөздер: Алаша хан, Жошы хан, Ұлытау, таңбалы тас, қыпшақ даласы, мемлекет.

¹B.S. Abzhet, ²S.Zh. Kudasov

¹ Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan, Kazakhstan (e-mail: bakyt.abzhet@ayu.edu.kz)

²SILKWAY International University, Head of the scientific center of Turkology Shymkent, Kazakhstan (e-mail: skudassov@mail.ru)

Khan Alasha-Khan Joshi

Abstract

The author seeks to emphasize his narrative regarding Genghis Khan, based on the legends spread throughout the country about the Dzhil Khan and Alash Khan who are buried in the Ulytau region. Analyzing legendary and historical records, Alasha Khan suggests that this might be Genghis Khan, a sacred place for visitors. It is noted that the name of Alash Khan is mentioned in the history of several khans. The nomadic Kipchak tribes who lived in the Kazakh steppe at any stage point to the centralization of nationalization, the slogan “Alash” in the name of statehood, the formation of the Kazakh

Khanate, and the subsequent idea of “alash” in later state structures. Among the nomadic Kazakh tribes is the creation of the “Tore Institute (white bone)”, which held power in its hands, thereby emphasizing the importance of the role of Genghisides in their promotion to the state level. It is important to emphasize the importance of promoting such historic sites in order to awaken the spirit of the nation.

Keywords: Alasha Khan, Joshi Khan, Ulytau, runestone, Kipchak valley, state.

Ұлытау – Қазақ даласындағы ең қасиетті орындардың бірі. «Ұлытау» сөзінің өзі «ұлықтау», «хан көтеру» мағынасынан келіп шыққандығы белгілі. Бұрын керей, найман, татар, жалайыр, қоңырат, меркіт, т.б. тайпаларды өзіне қаратқан соң Темужинді Шыңғыстау баурайында ақ киізге отырғызып «Шыңғыс хан» атанған болса, кейінірек Қыпшақ даласын тегіс өзіне қаратып, алты алаштың басын біріктірген соң «Алаша хан» деген лақап атты алған болуы мүмкін. Алаша хан мен алаш жұрты дегенде көшпелі қыпшақ жұртының басын құрап, мықты мемлекет құраған атақты ханның ел жадында сақталған бірлі-екілі аңыздары ғана сақталған. Алаша хан жайлы аңыз бен оның жерленген жеріне қарап оның Шыңғыс ханмен бір байланысы барлығын бағамдауға болады. Оның Ұлытауға жерленуі, Алаша ханның құрметіне ол жердің «Ұлытау» атануында да көп мән жатыр. Мәселе Шыңғыс ханның моңғол не түрік нәсілінен шыққандығында емес, бұл жердегі назар аударуға тұрарлық жәйттің бірі – ел тізгінін ұстауға жарайтын көсемді Қазақ даласындағы тайпа басшыларының дер кезінде тани білуінде. Шыңғыс хан бұрынғы Түрік қағанатын қалпына келтіру жолында соғысты, Қыпшақ даласында мемлекеттік құрылымды орнықтыру жолында түркі тайпаларының көсемдерінің қолдауына ие бола білді. Оның мемлекет құру идеясын түркі бектерінің қолдап шыққандығын Л. Гумилев та айтып өтеді: «Это люди были аналогией тюркских беков, военных вождей «черной кости» (кара-сеок) у средневековых казахов, унаследовавших чингизовскую военную систему сложившуюся именно в конце XII в. и отнюдь не повторившую ни хуннскую, ни тюркскую, ни уйгурскую, хотя некоторые титулы тюрков были заимствованы найманами, кереитами и монголами, однако они приобрели у них иные смысловые оттенки, потому что наряду с обывателями в орде жили степные богатыри – «люди длинной воли», наиболее близкие к хану. Именно благодаря им Тэмуджин стал Чингисом, а термин «хан» получил новое значение – государь» [1, 390 б.].

Тарихтан білетініміз қазақтың бірнеше тайпасы бір тудың астына бірігіп «бір жеңнен қол, бір жағадан бас шығарғанда» Алаш ұранымен шығатын болған. Бір жағынан мемлекет деңгейіне көтерілгенін білдіретін «Алаш» сөзі тарих бедерінде бірнеше рет қайталанып отырған. Жалпы «Алаш» ұранымен бір тудың астына біріккен қазақ тайпалары жайлы деректер ұшырасып отырады. «После выделения Джучиева улуса (одновременно с Джагатаевским улусом) в автономию, три бия – Майкы, Кунан и Алшын – произвели церемонию инаугурации Жошы в качестве хана (сбор курултая, поднятие на белой кошме, наречение новым титулом-лакабом и приведение к присяге). Джучи был присвоен Алаша-хан третий. Алаша-ханом Первый был деятель эпохи Тюргешского каганата с титулом Уш-уйлык (кит. Учжилэ) и именем Сары-уйсын (не путать с Алаша-ханом по имени Кара-Жаурын-тюрк). Алашханом Вторым был деятель, сумевший объединить под лозунгом «Кыпшак» (букв. «вооружайся»), ставшим самоназванием этих племен. После Джучи был еще Алаш хан Четвертый (ногайский хан Ахмет). На месте инаугурации был установлен кулпытас (каменный монумент), на котором все вожди протоказахских родов и племен высекли свои родовые тамги. Тогда же был принят единый для всех предков казахов уран (боевой клич) «Алаш» [2, 15 б.].

Ақселеу Сейдімбеков те өзінің зерттеуінде түрколог Ғ. Мұсабаевтың Іле бойынан табылған біздің заманымыздан бұрынғы IV ғасырда тасқа қашап жазылған «Алты елдің ұлы ханы Алаша» деген жазуды келтіре отырып, кейінгі кезеңдегі «Алашаны» Шыңғыс хан дәуіріне әкеледі: «Демек, біз сөз етіп отырған мазардағы Алашаның «Алты Алаш» ұғымына, оның пайда болған кезіне қатысы жоқ. Сондықтан қаланған кезін әрі қойғанда түркі-селжүк (VI–VIII ғғ.) мемлекеті кезіндегі Ұлытау маңындағы оғыздар ортасынан, бері қойғанда Қарахан заманының (X–XI ғғ.), одан да бергі Шыңғыс хан заманының (XII–XIII ғғ.) сілемінен іздеуіміз керек. Бұл пікірге мазардың салыну мерзімі де сәйкес келеді» [3, 195 б.].

Демек, Қазақ даласында мемлекет құруды аңсаған көсемдер алаш туының астына жиылатын болған. Соның ең үлкені Шыңғыс хан дәуірінде орын алғаны байқалады. Н. Мыңжани да алашқа қатысты мынадай дерек келтіреді: «XIII ғасырдың алғашқы жартысына жеткенде, Қыпшақ, Найман, Қаракесек, Алшын, Қоңырат, Жалайыр сынды алты рудан құралған Алаш одағы тағы жарыққа шығады. Олар Алтайдан тартып Каспий теңізіне дейінгі өңірде жасайды, оңтүстіктегі

Сырдария, Жетісумен шекараласады, олар Шыңғысханнан кейін Алтын Орда хандығына қарайды. Одақтың басшысы Майқы би, ал ұраны тағы да Алаш болады» [4, 55 б.].

Демек, «Алаш» ұранды Қазақ мемлекеттілігінің құрыла бастауы Ұлытауда Шыңғыс ханнан басталатынын көруге болады. Ұлытау жерінде ертеден бері қазақтың найман тайпаларының балталы, бағаналы рулары өмір сүріп келе жатқаны белгілі. Найман атаның бір бұтағы өз ата-бабаларын Шыңғыс ханның баласы Алашадан тараймыз дейтін де дерек ұшырасады. «Найманы символически связаны с собакой, печенью, беркутом. Аргымый Кульджин конезаводчик из рода синих найманов сказал, что его ветвь ведет свое происхождение от Алаша, сына Чингиз-хана: Алаш-Бирки Найман- кара Найман- Коголок найман или Коко Мандык-Пура Найман. Первым на Алтае из клана Алаша Эргенди. В шапке из черной жеребичей шкуры, на высоком берегу реки жившие – черные майманы» [5, 88 б.].

Алаш ұранды қыпшақ тайпалары кейін үлкен ұлы Жошының балаларының үлесіне тиеді. Жалпы Шыңғыс хан төрт баласының ішінде тұңғышы Жошыны айрықша қатты жақсы көрген еді. Ең бір түйіні қатты, күрмеуі қиын түйткілді мәселені шешу үшін отқа да, суға да осы Жошыны салып отырған. Хорезм шахы күшінің басымдығы жағынан Шыңғыстың әскерінен екі есе қуатты болғанына қарамастан Жошының сәтті жорықтар ұйымдастыра алғаны белгілі. Үргеніш үшін болған соғыста інісі Шағатай оған бағынбай, өзара алауыздықтың салдарынан моғолдардың әскері көп шығынға ұшырайды. Шыңғыс хан екеуіне басшы етіп Үгедейді тағайындауы кейін тақ мұрагері боп сайлануына жол ашады.

Жошы хан ретінде өзіне бағынған ұлыстарға жайлы болды. Оның үстіне Қазақ жерінде көшіп-қонып жүрген байырғы жауынгер қыпшақ-оғыз тайпаларын бір хандықтың астына біріктіріп, ұзақ жылдар бойы бір тудың астына жинап басқару үшін де оларды өзінің шебер дипломатиясы мен мықты тактикасының арқасында игеріп ұстау үшін де кең ақыл, терең парасаттылық қажет болатын. Осындай қасиеттердің барлығы төрт баласының ішінде тек Жошының бойынан табылған. Оны көреген әке о бастан сезді, сол үшін де жаулап алған жердің ең үлкен бөлігін Жошыға береді. Шыңғыс хан жаулап алған аймақтар ішінде төрелік билікті ғасырлар бойы өз қолында ұстап келгендер де осы Жошы ұрпағы болатын. Қазақ халқы осы күнге шейін Жошыдан тараған ұрпаққа «төрем төрге шық» деп өз ықыласы мен көңілін беріп, сыйлап төрге отырғызады.

«Шыңғыс-наме» кітабында: «Жошы хан ұлдарының үлкені еді. Ол [Шыңғыс хан] [оған] үлкен әскер берді де, Дешті Қыпшақ уалаятына тағайындап жіберді: «Аттарыңа жайылым болсын» деп Хорезм уалаятын [тағы] берді. Жошы хан Дешті Қыпшаққа бет алып, әйгілі Ұлы-тауға жетті. Бір күні тауда аң аулап жүргенінде оған бір табын марал-киіктер кезігеді. Аңды қуалап жүріп атарда ол атынан жығылды да, содан мойны үзіліп, мерт болды» [6, 156–157 бб.], – деп баяндалады.

Жошының көзі тірісінде-ақ дақпырты алысқа кетуі, сол кездің өзінде-ақ қалған бауырлары мен сарай маңындағы беделді адамдардың қызғанышын тудырып отырды. Жошының әрбір қадамын аңдып отырған ұлыс хандары оны әкесіне жамандаумен болды. Мұндай қаңқу сөздерді таратушылардың бірі інісі Шағатай болатын. Қанша биікке ұмтылғанмен Шағатай хан Жошының деңгейіне жете алмай кетті. Оның иелігіне өткен жерлер де Шыңғыс ханның басқа ұлдарына берілген жерлерге қарағанда әлдеқандай кіші болатын. Шағатайдың өзі де, одан тараған ұрпақтар да өзі билік жүргізген аймақта Жошы секілді зор құрметке ие бола алған жоқ. Оның басты себебі оның қызғаншақтығы мен мінезінің қатыгездіген туындап жатқан еді.

Шыңғыс ханды «Алаша хан» деп Жошы ұлысына қараған тайпалар ғана ұлықтаған сияқты. Бұл атау Шыңғыс хан өліп, басына күмбез тұрғызылған соң ханның атын құпия ұстау мақсатында «Алаша ханның мазары» деп атаған болуы да мүмкін. Алаша ханға қатысты аңыздар мен деректерді Сарыарқа, Ұлытау, Еділ-Жайық өзені мен Еділ бойындағы татарлар, Қавказ тауын жайлаған қыпшақ тайпалары мен Алтай халықтары арасынан іздеу керек. Алаш ұранды Қазақ халқының құрылуы, тарих сахнасына шығуына да осы Алаша ханның тікелей қатысы бар болғандығын қазақ санасынан өшіре алмайсың. Ендеше, қазақ халқының басының құралуы тікелей Шыңғыс ханнан басталғандығын көреміз.

Қазақ аңызында Жошы хан Алаша ханның үлкен ұлы әрі ең жақсы көрген сүйікті ұлы ретінде сипатталады. Оның кенеттен қаза табуы, оған ұлы жыршы келіп көңіл айтуы, мұның барлығы шынайы көңілден, риясыз жоқтаудан келіп шыққандығы байқалады. Егер Шыңғыс хан Жошыны меркіттен туған біреу деп жек көрсе, онда дәл ауыз әдебиетінде сақталған үлгідей жыр үлгісі дүниеге келмес еді. Оған өзі жаулап алған аймақтың ең бір үлкен бөлігін бермес еді. Оның үстіне Жошы өлген соң әкесінен қалған иелікті Шыңғыс хан Батыр

ханға (Ұлықбектің «Төрт ұлыс тарихы» кітабында Батуды осылай атаған) бермек болады. Батыр хан ағасы Орда Еженнің жолы үлкендігін айтып бұл ұсыныстан бас тартады. Шыңғыс ханның алдына келіп өз уәждерін айтқанда Жошыны есіне алған Шыңғыс ханның қамығып жылағандығы турасында Өтеміс қажының «Шыңғыс-наме» кітабында баяндалған. Бұдан баласына деген сағыныштың әлі де болса басылмағандығын көруге болады.

Тарихқа көз салсақ, Есукей батыр ұлы Темужинді ертіп қыз айттыруға шығатыны бар: «Көшпенділердің осынау үрдіс салтын мирас тұтқан Хамаг моңғолдың тайпа басы, әрі батыры Есукей тұңғышы Тэмужинге оның нағашы жұрты олхунуд тайпасынан қыз айттырып, құда түсуге аттанады. Бірақ әкелі-балалы екеуі олхунудтарға жетпей, жолда Цэгцэр Чихаргу деген мекенде отырған қоңырат тайпасының тайпабасы Дэй шешенге ұшырасып, оның қызы Бөртеге құда түседі. Бұл кезде бала Тэмужин 9 жаста, Бөрте қыз 10 жаста екен. Шығыс салтымен ұлын қайын жұртында қалдырып, ауылына қайтқан жолында әкесі Есукей қайтыс болады. Бұл 1171 жылдың күзі» [7].

Есукей баласына қыз айттырғанда жасы тоғызда болған, сол тұстағы моңғол салтына орай тағы да төрт-бес жыл күтуі қажет болатын. Сонда Темужин Бөртеңі алған кезде 14–15 жаста болған. Ол туралы татар зерттеушілері былай дейді: «Когда Темучжину исполнилось девят лет, Есугей-Батыр решил женить его. С этой целью он взял Темучжину и поехал к своим знакомым, чтобы просвятить за него девочку Борте, из племени конкират. Борте была старше его сына на один год. Борте была очень милая девочка десяти лет, но по монгольским обычаем полагалось, чтобы жених и невеста были лет пять-шесть обручены, а уж после этого играли свадьбу» [8, 196 б.].

Тарихшы ғалымдардың көпшілігі Жошы туралы айтқанда оның меркіттен туғанын, Шыңғыс ханның жесірінің меркіттердің қолында он айдай болғандығын, сол кезде ол меркіттің балуанымен жақындасып қойғанын сөз етеді. Бір нәрсеге баса назар аударған дұрыс. Көшпелі түрік халықтары жер дауы, жесір дауына келгенде атойлап шыға келетіні бар. Дала заңына сәйкес қолға түскен әйел не қыз баланы қорлау, әсіресе екі қабат күйінде іштегі баласымен қолға түскен әйелді зорлау деген атымен болмаған! Ол дәуірде көшпелі түркі халықтары іште кеткен баланы жат жұртқа беріп көзін жәудіретпеген. Жаудың олжаға түскен әйеліне үйленген жағдайда, егер әйел сол елде

жүріп қосылған байынан аяғы ауыр болса, іште қалған баланы сұраусыз жіберу деген дала заңында жоқ дүние ғой.

Қай дәуірде өмір сүрген адамның әйелге қатысты тұсын зерттегенде сол кезеңде қалыптасқан тұрмыстық салтпен байыпты түрде зерделеу қажет. XI–XII ғасырда өмір сүрген тайпалар арасында қақтығыстар көп болған, олжаға түскен қыз-келіншектердің үлестірілетін де кездері болған. Алайда ұл бала дүниеге келген жағдайда сол елдің басшылары өз қанын сұрауға, ұрпағын жат елде қалдырмауға тырысқан. XVIII ғасырдың өзінде қазақ батырлары қалмақтан үлеске тиген қыздарға үйленіп отырған, алайда көрінген жерде қалмақ қыздарын зорлап, масқаралап тастап кетіп отырған деген дерек ұшыраспайды. Мұндай масқараны қазақ орысқа құл болғаннан соң ғана көрді. Еуропалық агрессорлар өздері жаулап алған халықтардың қызын да, әйелін де зорлап кетуді өздеріне ар санамайтын еді. Қазіргі қазақ және моңғол ғалымдарының көпшілігі еуропалық деңгейде ойлайтын болғандықтан Жошы меркіттен туған дегенді ұялмай-ақ айта беретін болды. Сол кездегі дала заңын қаперіне де алмайды. Біріншіден, егер Бөрте меркіттердің қолында аманатта тұрған кезде меркіттің балуан жігітіне тұрмысқа шыққан жағдайда ол бұрынғы күйеуінің босағасын екінші қайта аттамауы керек еді. Тұтқынға түскен Бөртені сұрауы жоқ адам ретінде қорлаған жағдайда қоңырат тайпасы намысы аяққа тапталған өз қыздарының арын қорғау үшін меркіттерге қарсы жесір дауын даулары сөзсіз. Жесір дауы туса оның арты не соғыспен, не орнына қыз берумен аяқталуы керек болатын. Шыңғыс ханға қатысты тарихта ондай оқиға болмаған сияқты, қоңырат пен меркіттер жесір дауы үшін соғыспағанын көреміз.

Шыңғыс хан Дай шешеннің аулына барып, өзінің жесірі Бөртені алып қайтар кезде қазақ салты бойынша қалыңдығымен ұрын кездесіп, қалыңдық ойнап бір айға жуық жатады. Қалың малы өтелген қыз ұрын келген күйеудің заңды әйелі болып есептелген. Оңаша отау тігіліп, қыз бен жігітті табыстырған жеңгелері күйеу жігіттен сүйіншісін алып болған соң төсегін салып, шымылдықтың ішіне екі жасты енгізеді. Төсекте бас қосқан соң жас қыздың пәктігін тексеру үшін таңертеңгісін жеңгесі келеді де өзі жайған төсекке назар салады. Қыздың пәк екендігіне көзі жеткен соң қыздың ағасынан сүйінші сұрайды. Қыздың ағасы бұл қуанышқа шаттанып, сол күні қой сойып жастарды үйіне жиып «қынаменде» тойын өткізеді. Егер қайынжұртта жүрген күйеу бала жазатайым мерт болған жағдайда қыздың елі жесірді қаралы үйге енгізіп, жесірдің артынан келетін інісін не жақын туысын күтіп

отырған. Бұл оқиға қазақтың «Қыз Жібек» лиро-эпостық жырында жақсы көрініс тапқан.

Шыңғыс хан бөржіген руын басқарған Есукей батырдың ұлы, мұндай ел басқарып отырған белгілі хандардың жесірін зорлау, сол сияқты пасық әрекетке бару тек қана ел тонаған қарақшылар, не жол торыған баукеспе ұрылар болмаса, қалың меркіт елінің батыры мұндай хайуандыққа барудың арты өз елінің сүйегіне түсетін таңба болатынын жақсы білген. Шыңғыс хан да әлемнің жартысын жаулап алған кездің өзінде жолда кездескен көрінген қыз-келіншектерді зорлап отырған деген аңыз да, тарихи дерек те ұшыраспайды. Шыңғыс ханның әйелі көп болған, алайда ол ешкімді зорлықпен алмаған. Осындай салт-дәстүр жағынан қарастырғанда ол кезеңді қазіргі ХХІ ғасырдың дәстүрімен салыстыруға және ХХІ ғасырдың ойымен кесіп-пішуге болмайды. Күйеуінің көзіне шөп салу, заңсыз некеден бала табу секілді түсініктер хандық қоғам ыдырай бастаған соң белең ала бастады.

Бұл жағынан қарағанда Рашид-ад-диннің жазғаны шындыққа жанасады: «Осы туралы Рашид-ад-Диннің «Жамиғ ат-тауарих» кітабына жүгінейік: «Жошы хан өзінен үлкен Фуджин бегім атты апасын санамағанда, Шыңғыс ханның балаларының ішіндегі үлкені еді. Ол төрт ұлдың (олар «төрт күлік» аталған, яғни тірек немесе басқалардан жоғары тұрған адамдар), бес қыздың анасы, Қоңырат тайпасынан шыққан Дай ноянның қызы Бөрте Фуджиннен туған еді. Шыңғыс хан өміріндегі үлкен күрестердің бас кезінде, оның әлемдік державасының сипаты әлі тағдырдың парақтарына түспеген кезде, оның жоғарыда аталған әйелі Бөрте Фуджин Жошы ханға жүкті болады. Сол кездерде меркіт тайпасы оңтайлы жағдайды пайдаланып, Шыңғыс ханның үйін тонап, екіқабат әйелін алып кетеді. Осының алдында ғана ұзақ уақыт Керей патшасы Оң ханмен жаулықта болса да, (бірақ) дәл сол кезде олардың арасында татулық болғандықтан, олар (меркіттер) Бөрте Фуджинді Оң ханға жібереді. Шыңғыс ханның әкесімен аңда болып, Шыңғыс ханды балам деп атаған Оң хан Бөртеге құрметпен, мейірімділікпен қарап, келіндерінің қатарына қосып, өзге, жат адамдарға көрсетпей, тұмсықтыға шоқытпай, қанаттыға қақтырмай күтті және күзетті. Шыңғыс хан бұл туралы білген соң, Оң ханға оңғұттар ішіндегі жалайыр тайпасынан шыққан әмірі Сабаны жібереді. Оң хан Бөрте Фуджинге құрмет көрсетіп, Сабамен қайтарып жібереді. Жолда келе жатқанда ол ұл туып, сол себептен оған Жошы есімі беріледі. Саба азғана ұннан қамыр жасап, сәбиді соған орап, оған зақым келтіріп алмас үшін абайлап жүріп отырып, Шыңғыс ханға

жеткізеді. Ол өскен соң әкесімен әңгімесі жарасатын, айырылмайтын серігі және бақыт пен бақытсыздықтарда көмекшісі болады. Бірақ онымен інілері Шағатай, Үгедей арасында әрқашанда ұрыс-керіс, келіспеушілік болады» [9].

Шыңғыс ханның туған кезі 1155 жыл деген дерек қисынға келетін сияқты. Сонда Бөртеге құда түскен кезде ол 9 жаста емес, 15–16 жаста болған. 1171 жылы Бөртеге үйленген соң он-он бір айдан соң тұңғыштары Жошы дүниеге келеді. Демек, Жошы 1172 жылы дүниеге келіп, билікке қол жеткізе бастаған әкесінің әрі кеңесшісі әрі ең сүйікті ұлы ретінде барлық жорықтарға қатысады. Өзі өлген соң мұрагерлікті де Жошыға беруі мүмкін болатын. Әкесінің мұндай ойын сезген Шағатай әкесіне Жошыны жамандаумен болады. Тарихшы З.Қынаятұлының дерегінше: «Шыңғысхан 1225 жылдың күзінде Хорезм жорығынан атамекеніне қайтып оралып, Туланың қара орманында хан ордасын тігеді. Келе сала алда тұрған Тангут (Си Ся) жорығына қамдана бастайды. Жорыққа байланысты ол өз ұлдары және қолбасшы, кеңесшілерін қара шаңырақта бас қосуға шақырады. Жошы «Денсаулығының ақаулығына» байланысты бұл жолы да келе алмады. Бірақ Хорезмнен келген Шағатай «Жошы қыпшақтарды жақын тартып алғаны соншалық ол ата жұртынан іргесін алысқа салып қана қоймай тіптен қара шаңыраққа қарсы бағытталған әрекет жасауы ықтимал», – деген хабар жеткізеді. Оның үстіне дәл осы кезде Маңғыттық біреудің: «Жошы хан есен-аман Қыпшақ даласында бөкен аулап жүр, – делінетін хабары Шыңғысханды шынымен қаһарына міңгізеді. «Жошы бізге жау болды, ол жыннанған екен», – деп қаһарланған Шыңғысхан Өгөдэй, Шағатай қолын Жошыға қарсы аттандырып, өзі ұлдарының соңынан атқа қонбақшы болып жинала бастайды. Дәл осы сәтте «Жошы дүниеден өтті» деген оқыс хабар келіп жетеді. Шыңғысхан басында бұл хабарлардың қайсысына сенерін білмей дал болды» [7].

Бұрын да сырқаттанып жүрген Жошы сәл айығып, аңға шыққан кезінде 53 жасында кенеттен аттан құлап мерт болады. Жошының өлімі кәрі Шыңғыс ханды күйзеліске ұрындырғаны сөзсіз. Сүйікті ұлын арулап жер қойнына өз қолымен қойғаны да сөзсіз. Ханның ауыр қазаның үстінде отырып күйзеліске түскені сол кездегі жазбаларда сақталып қалған. Мұндағы Шыңғыс ханның егілуі, қайғыруы шындығында да Жошыны айрықша жақсы көргенінен хабар береді.

Кетбұғаның Шыңғыс ханға ұлы Жошының қайтыс болғандығы туралы естіртуінде былайша толғайды:

«– Тенгіз баштын булғанды,–
Кім тондуруп, а ханым?!
Терек түбтен жығылды,–
Кім тургузур, а ханым?!–
– Тенгіз баштын булғанса,
Тундурар оғлум Жуши дүр,
Терек түбтын жығылса,
Тургузур оғлум Жуши дүр.
– Көзунг йашын йугүртер,
Коңлұң толды болғаймы?!
Жырынг көнул өкүртүр,
Жуши ольди болғаймы?!
– Сөйлемеске еркім йок,
Сен сөйледің, а ханым!
Өз йарлығың өзге жаб,
Айу ойладинг, а ханым!
– Кулун алған куландай,
Кулунумдин айрылдым!
Айрылышкан akkaудай
Ир улумдин айрылдым.

Міне, бұл келтірілген жырдан аңғаратынымыз – Шыңғыс ханның Жошының қайтыс болғанын естіртуден бұрын білетіндігі» [10, 136–137 бб.].

Халықтың жадында сақталған аңыздар мен хатқа түскен бұл жырдан-ақ, Жошының өлімін қаған әкесіне естірту оңайға түспегенін аңғартады. Екіншіден, мұнда Шыңғысхан әулетінің үрдіс, салтының түркілік салт дәстүрге өте-мөте жақындығын көрсетеді. Қазақтың «Ақсақ құлан» күйін тудырған аңыздың сарыны да тура осы оқиғаны меңзейді.

«Теңіз бастан былғанды» деп теңізді тыныштандырап, яғни қалың халықтың көңілін тауып басқара алатын, «ағаш түптен жығылды» дегенде құлаған хан ордасын қайта тіктей алатын кемеңгер ұлдан айрылғанын меңзеп тұр. Жошы қайтыс болған соң оны Ұлытауға жерлеген. Кейін Шыңғыс хан да Ұлытауға жерленгенге ұқсайды. Қазіргі Алаша хан кесенесі өзгенің емес сол Шыңғыс ханның қабірі болуы мүмкін. Ол кезде қайтыс болған хандарды елдің көзінен

жырақ ұстап, сүйегін қорлатпау үшін құпия жағдайда жерлейтін дәстүр болған. Қазіргі кезде Шыңғыс ханның моласы табылса, оның ішінен мол байлық, алтынмен көмілген адам шығады деген түсінік қалыптасқан. Алайда XII–XIII ғасырларда жерленген адамдар мейлі ол хан болсын, мейлі атақты бай болсын өзі тұтынған заттарымен қоса жүйрік атын, қызметтегі кәнізектерімен қоса жерлеу секілді ескі шамандық нанымдағы салттық жоралғылар өз қуатынан айырыла бастаған еді. Бұл тұста сол кездегі жерлеу салтының қай діни сенім бойынша қойғандығын зерттеудің маңызы зор болмақ. Ол дәуірдегі діни жоралғылар бойынша жерлеуде орын алып жатқан өзгешеліктер туралы қазақтың этнограф ғалымдары оншалықты көп мағлұматтар айтпайды. Моңғол ғалымдары да Шыңғыс ханды қалай жерлегендігі туралы ештеңе айтқысы келмейді. Моңғолдарда өлген адамды арулап жер қойнына табыстау салты болмаған. Олар өлген адамды төбеге апарып қояды. Бұл салт оларда XX ғасырдың ортасына шейін сақталды. Орыстың араласуымен ғана бұл салт кейін өзгеріске түсе бастаған.

Шыңғыс хан өлген соң оны қалай жерлегені жайлы дерек Ұлықбектің «Төрт ұлыс тарихы» атты еңбегінде жазылған: «Содан соң Сақыпқыран ағзам ұлы Шыңғысханның мәйітін (в. 109а.) бір теректің астына алып келді, ол бір күні аңға шыққан кезінде осы ағаштың астында отырғанда: «Бұл жер менің қабіріме лайық екен, уақытым жеткенде осы жерге әуезді бір күмбез тұрғызып мәйітімді болат табытқа салып, сол күмбездің ішіне қойыңдар!» деп өсиет қылған еді. Оның перзенттері мен жақындары бұйрыққа бағынды. Темір табытты алты жерінен оханрабога (магнитке) жабыстырып қойды. Табыт күмбез ішінде ауада ілініп тұрды. Айналасына қоршау қойды. Күмбез қазіргі кезде төңірегін шырмаған шеңгелдер арасында қалған. Айтуларынша, қазіргі кезде күмбез жаққа баратын жалғызаяқ соқпақ бар, бірнеше кәпірлер ол жерге өзінің баспаналарын тұрғызып алған» [11, 202 б.].

Шыңғыс хан қайтыс болған соң оны биік ағаштың қасына жерлегендігі жайлы мәлімет Әбілғазыда да кездеседі: «Шыңғыс хан бірде аң аулап жүріп, бір биік ағаштың астына тоқтап, қасындағыларға: «Мен өлсем, осы ағаштың түбіне жерлерсіңдер», – деген еді. Шыңғыс хан қайтыс болғаннан кейін, оның денесін ағаш астауға салып, сол ағаштың түбіне жерледі. Ол жерді Бурхан қалдун дер еді. Хан

жерленген соң ол жерге қалың ағаш пайда болды, оқ атса өтпес еді. Ол жер кейін ханзадалар мен әміршілерді қоятын үлкен қорымға айналды» [12, 92 б.].

Екі тарихшының айтқан болжамы да бір-бірінен алшақ кетпеген. Шыңғыс хан аңға шығып жүріп өзі өлген жағдайда өзі көрсеткен бәйтеректің түбіне жерлеуді аманаттаған. Шыңғыс ханның бұл аманаты шамандық нанымға келеді. Алып бәйтерек шамандық нанымдағы үш әлемді жалғап тұратын бақсылық түсінікпен ұштасып отырады. Қалай болғанда да сол кездегі ел жадындағы әңгімеге орай Шыңғыс ханды түркі дәстүріне сай арулап жер қойнына тапсырған боп шығады. Қыпшақ тайпалары ежелден қайтыс болған хандарын арулап көмген. Кейін басына белгітас орнатып отырған. Атақты адамның жерленген жері қасиетті орынға айналған. Ондай қасиет қонған мекенге құрбандық шалып отыру дәстүрі бізде бертінге шейін бар. Шыңғыс ханның да мәңгілік мекенге айналған орны қараусыз қалуы мүмкін емес-тін. Ол жерленген жер Алтын Орда дәуірінде қасиетті мекенге айналып үлгерген. Қарахан дәуіріндегі сәулет үлгісімен салынған Алаша хан кесенесі сол тұста көптеген хандардың зиярат ететін қасиетті орынға айналады. Ұлытау жерінде сол дәуірден қалған көне қорымдар өте көп кездеседі. Алаша хан мен Жошы хан, Домбауыл секілді кесенелердің бой көтеруі Алтын Орда кезеңінде зиярат орнына айналғандығынан хабар береді. Тарихи деректерден белгілі Алтын Орданы билеген Тоқтамыс, Едіге билер де өздері өлген соң сүйектерін аманаттап әкеліп, осы Ұлытау қойнына тапсырады. Бұдан да бөлек қаншама хандар Ұлытауға жерленген болуы керек.

Жошы ханның Ұлытауға жерленуінің өзі сол тұста бұл жердің аса маңызды рөл атқарғандығын көрсетсе керек. Тарихшылардың өзі бұл киелі мекенге айрықша назар аударады. Оның кезінде Жошы ұлысының орталығы болғанына тоқталады: «Ұлыстың орталығы кейбір деректерге қарағанда, Ертіс бойында деп жазылса, ал басқа бір деректерде Сарысу мен Кеңгір өзендерінің құйылысында делінеді. Шамасы, соңғы дерек шындыққа жақын. Өйткені, Жошының күмбезі осы өзендердің бойында тұр» [13, 225 б.].

Қыпшақ тайпаларының ұйысып бір орталыққа бағыну жолында Ұлытау жеріндегі қасиетті орданың маңызы айрықша болған. Ел аузында сақталған аңыздарда Жошының әкесі Алаша хан осы өңірге жерленген.

Алаша ханның Шыңғыс хан екендігін халық аузында сақталған мына өлеңнен-ақ білуге болады:

Алаш-алаш болғанда,
Алаша хан болғанда.
Қазақ, қалмақ, ноғайлар
Бәрі сонда бір болған.
Ынтымағы жарасып,
Айдын көлдей дүр болған.
Еділ – Жайық, Оралды
Өрлей қойша жайылған.
Хан Жәнібек өлген соң
Тоқтамыс, Темір болған соң,
Ел ішіне жік түсіп,
Үш бөлшек боп айырылған.
Қазақ, ноғай құбылады,
Мұсылманға жай тартып,
Дін үшін қатты қайғырған.
Қалмақ, ноғай бөлініп,
Кәпірлігі білініп,
Күн шығысқа қайырылған.
Шын бұғыдай сонда деп,
Алтайды мекен жай қылған [14, 18 б.].

Алаша хан болғанда деп Шыңғыс ханды айтып тұрған сияқты, себебі бұрынды-соңды тарихта қалмақ, ноғай, алтай халықтарының басы қосылып бейбіт өмір сүріп, Еділ мен Жайықты өрлеп көшіп-қонып жүрген кезеңі сол Шыңғыс пен Жошының дәуіріне келеді. Одан кейін «Тоқтамыс, Темір, Едіге» тұсында ел ішіне жік түсіп, үш бөлшекке айырылғаны да тарихта белгілі. Алтын Орданы қалпына келтіру жолында ел тізгінін қолына алған билер мен әмірлердің барлығы да Шыңғыс хан құрған империяға адалмыз деп ойлаған. Оны күйретуді ойламаған. Тоқтамыспен соғысу үшін үш жүз мың әскер алып шыққан әмір Темір алдымен Ұлытауға барып Алаша ханның басына зиярат жасайды. Өз қолтаңбасы ретінде Ұлытауда тасқа жазып, белгі қалдырады. Қазіргі ғалымдардың оқуынша онда былай деп жазылған: «Тасқа қашалған жазудың үш жолы араб, сегіз жолы шағатай тілінде жазылған. Арабша жазудың мазмұны мынадай: «Рақымды да шапағатты Алланың атымен! Жер жүзінің әміршісі, шындықтың шамшырағы. Берік қорғаушы, бәрінен де күшті, бәрінен де құдіретті, Өмір мен өлім сыйлаушы данышпан!». Ал шағатай жазуының аудармасы: «Жеті жүз тоқсан үшінші жылдың жазы, қой

жылы көктемнің ортаңғы айы [1391 ж. 6 сәуір], Тұран сұлтаны Темір бек ислам діні үшін үш жүз мың әскермен бұлғар ханы Тоқтамыс ханға қарсы аттанды. Осы жерге жетіп, ескерткіш белгі болуы үшін ол осы қорғанды тұрғызды. Алла бұйырып, жаратушы әділ төрелігін жүргізсін! Жаратушы ел халқына мейірімін төксін! Бізді ескеріп жарылқасын» [7].

Алаша хан мазарының ішінде жатқан сүйекті қазып алып, оның жасы мен антропологиялық келбетін зерттеген ғалымдар да мұның Шыңғыс ханға ұқсайтындығы жайлы қорытынды жасаған. Белгілі антрополог-ғалым О. Смағұлов жүргізген зерттеулердің қорытындысы мынадай болып шыққан: «Алаша хан кесенесіндегі моланы 1998 жылы антрополог ғалым О.Смағұлов арнайы зерттеу жүргізу үшін қазған болатын. Одан алынған адамның бас сүйегін Мәскеу қаласындағы Герасимов аталатын пластикалық антропология зертханасына жөнелтіп, ондағы ғалымдар толық зерттеу жүргізе келе, жерленген адамның бет-әлпетін қалпына келтірген еді. Кей ғалымдар сол жасалған бет-әлпетке байланысты Қазақ хандығының негізін қалаған Керей болуы ықтимал десе, келесілері оны тарихи тұлға Шыңғыс ханға ұқсайтынын айтады» [7].

Қазіргі кезде Шыңғыс ханның қабірін іздеп сабылып жүрген ғалымдар оның жатқан жері не Моңғолия, не Алтай жері болуы мүмкін деп жорамалдайды. Егер ол жерлерде болса онда сол халықтар оның қабірін ашып, кесене тұрғызып, туризмді жандандырған болар еді. Алаш атауы – қазақ, қарақалпақ, қырғыз, ноғай секілді туысқан халықтарда әлі күнге шейін жаңғырып тұрған атау. Тарихта «Алаш» атын жамылған моғол хандығынан шыққан хандар, батырлар да аталады. Бұлар оны өзіне лақап ретінде алған. Алты алаш ұлысы да Жошы хан иелігінде өмір сүріп жатқан қыпшақ тайпаларының Шыңғыс хан кезінен қалыптасқан атауы деп айтуымыз керек. Кезінде Жошы ұлысы «Алаш» атауымен аталғандығы туралы мынадай да дерек кездеседі: «Монғол империясының 1331 жылғы картасы осы империялық біртұтастықтың бұлтартпайтын құжаты болып табылады. Бұл сызбада Монғол империясы сызықтармен бірнеше бөліктерге бөлінсе де, олардың бәрі тұтас бір елді құрайды... Осы сызбаға сәйкес Русь жері (Монғол сызушысы “А–ло–ш” деп белгілеген...) бүкіл дүниемен пара-пар болатын Азиялық ұлы әлемнің солтүстік-батыстағы ең шеткі түкпірі болып табылады. Алайда, Русь жері бұл әлемнің

дербес бөлігі емес; ол ұлы ханға тікелей бағынбайды. Орыс жері Жошы ұлысына кіретін Үзбек патшалығының құрамында тұр (Г.В. Вернадский).

Вернадскийдің бұл мәліметінен осы уақытқа дейін айтылмаған тосын тұжырым туындайды. Ол бойынша жаулап алынған орыс жерлері Жошы ұлысының құрамына “Алаш” (Алош) деген атпен кірген» [15].

Алаша хан мен оның ұлы Жошы хан жайлы деректер сол жерде тұратын қазақтардың аузынан жазылып алынған. Одан да басқа көптеген жәдігерлер мен аңыздар қазақ халқының фольклорында сайрап жатыр. Алаша хан мазары тікелей Шыңғыс ханға қатысты ма, сол жағын көбірек әрі тереңірек зерттеуді қажет етеді. Алтын Орданың тікелей мұрагері Қазақ елі екендігін насихаттаудың да уақыты келгендігін айтуымыз керек.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Гумилев Л.Н. Древняя Русь и Великая степь. Санкт-Петербург: «Кристалл», 2002. – 768 с.
2. Мухамед-Халел Сулейманов, Ильяс Сулейманов. С89Проиндоевропейские корни в казахском языке. Краткий философско-лингвистический справочник. – Алматы, 2010. – 100 с.
3. Сейдімбеков А. Күңгір-күңгір күмбездер: Сұлулық туралы сырлар. – Алматы: Жалын, 1981. – 240 б.
4. Нығымет Мыңжани / Таңдамалы мақалалар. Алматы: «Мерей» баспасы, 2017. – 176 б.
5. Ушницкий В.В. Средневековые народы Центральной Азии (вопросы происхождения и этнической ситории тюрко-монгольских племен). – Казань: Изд-ва «Фэн» АН РТ, 2009. – 116 с.
6. Өтеміс қажы. Шыңғыс-наме / Факсимелие, транскрипциясы, мәтіннамалық ескертулер, зерттеу мақалалар В.П.Юдиндікі. Алғысөзін жазған, түсіндірмелері мен көрсеткіштерін жазған М.Қ.Әбусейітова. –Алматы: Дайк-Пресс, 2005. –400 б.
7. Зардыхан Қинаятұлы. Жошы ханның ата тегі төңірегіндегі аңыз бен ақиқат / "Шыңжаң қоғамдық ғылымы" журналы. 2000. № 1. Дереккөзі: <https://www.zharar.com/kz/makal/1077-girl.html>©www.ZHARAR.com
8. Татары, тюрки – иатрясатели Вселенной (Истормя Великих Империи) / Р.Н.Безертинов,-2-е изд, исправление. – Новосибирск: ЦЭРИС. 2001 – 733 с.
9. Артықбаев Ж. Источник: https://e-history.kz/kz/publications/view/borte_hanimnin_zhau_kolina_tusui_5664?fbclid=IwAR3gJmQ4j8itRn17cV16h3kdW1dc-RfDErigMKYrDtHCDM_J9Ga7ugnlA1k © e-history.kz
10. Қасқабасов С. Қазақтың халық прозасы. – Алматы: Ғылым, 1984. – 272 б.
11. Улұғбек, Мирзо. Турт улус тарихи. (Б.Ахмадовнинг кириш сузи, изохлари ва тахририда: форс тилидан Б.Ахмадов ва башқ. тарж.) – Т.: Чулпон, 1993 – 352 б.
12. Әбілғазы. Түрік шежіресі. – Алматы: Ана тілі, 2006. – 200 б.

13. Жолдасбайұлы С. Ежелгі және орта ғасырдағы Қазақ елінің тарихы. Жоғары оқу орындарының студенттеріне арналған оқулық./Алматы, С.Жолдасбайұлы «Кітап» баспасы, 2010. – 336 б.
14. Ер Едіге. Қ.Сәтпаевтың алғы сөзімен 1927 жылы басылған. Алматы: Ғылым, 1995. – 152 б.
15. <https://turkystan.kz/article/50427-alasha-han> (15.01.2020)

REFERENCES

1. Gýmılev L.N. Drevnııaıa Rýs ı Velıkaıa step. – Sankt-Peterbýrg: «Kristall», 2002. – 768 s.
2. Mýhamed-Halel Sýleımanov, İlas Sýleımanov. S89Proındoevroleıskie kornı v kazahskom ıazyke. Kratkıı filosofsko-ııngvıstıcheskıı spravochık. – Almaty, 2010. – 100 s.
3. Seıdımbekov A. Kúńgır-kúńgır kúmbezder: Sulýlyq týraly syrlyar. – Almaty: Jalyn, 1981. – 240 b.
4. Nygymet Myńjanı / Tańdamaly maqalalar. – Almaty: «Mereı» baspasy, 2017. – 176 b.
5. Ýshnıtskıı V.V. Srednevekoveıe narody Tsentralnoı Azıı (voprosy proıshojdenııa ı etnıcheskoı sitorıı túrko-mongolskıh plemen). – Kazan: Izd-va «Fen» AN RT, 2009. – 116 s.
6. Ótemis qajy. Shyńğys-name/Faksimeliıe, transkriptııasy, máıınnamalyq eskertýler, zertteıy maqalalar V.P.Íyındıdıkı. Alğysózin jazğan, túıındırmeleri men kórsetkishterin jazğan M.Q.Ábýseııtoıa. – Almaty: Daık-Press, 2005. – 400 b.
7. Zardyhan Qınatuly. Joshy hannyrń ata tegi tóńıregindegi ańyz ben aqıqat/ "Shyńjań qoğamdyq gylymy" jýrnaly. 2000. № 1. Derekkózi: <https://www.zharar.com/kz/makal/1077-girl.html>©www.ZHARAR.com
8. Tatary, túrki – ıatıasatelı Vseıennoı (Istormıa Velıkıh Imperıı)/R.N.Bezertınov,-2-e ızd, ıspravlenıe. – Novosıbırsk: TsERIS. 2001 – 733 s.
9. Artyqbaev J. Istochık: https://e-history.kz/kz/publications/view/borte_hanimnin_zhau_kolina_tusui_5664?fbclid=IwAR3gJmQ4j8itRn17cV16h3kdW1dc-RfDErigMKYrDtHCDM_J9Ga7ugnlA1k © e-history.kz
10. Qasqabasov S. Qazaqtyń halyq prozasy. – Almaty: Gylym, 1984. – 272 b.
11. Ýlygbek, Mirzo. Týrt ýlys tarıhı. (B.Ahmadovning kırısh sýzı, ızohları va tahrırıda: fors tılıdan B.Ahmadov va bashq. tarj.) – T.: Chýlpon, 1993 – 352 b.
12. Ábilgazy. Túrik shejiresi. – Almaty: Ana tili, 2006. – 200 b.
13. Joldasbauly S. Ejelgi jáne orta ғасырдағы Qazaq eliniń tarıhy. Joğary oqý orındarynyń stýdentterine arnalğan oqýlyq. / –Almaty, S.Joldasbauly «Kitap» baspasy, 2010. – 336 b.
14. Er Edige. Q. Satpaevtyń alğy sózimen 1927 jyly basylğan. – Almaty: Gylym, 1995. – 152 b.
15. <https://turkystan.kz/article/50427-alasha-han> (15.01.2020)

Özet

Bu çalışmada Ulıtau bölgesinde gömülü olan “Cuci Han”, “Алаша Хан”ın mezarlarıyla ilgili ülke içinde anlatılan efsanelere dayanılarak Cengiz Han’a dair bilgiler verilmiştir. Halk efsaneleri ve târihi kayıtlara dayanılarak “Алаша Хан”ın mezarının (türbesinin) Cengiz Han’ın gömüldüğü kutsal bir yerde olabileceği ihtimali çok yüksektir. Cengiz Han ve oğlu Cuci Han da dahil olmak üzere tarihte birçok handan Алаш ve Алаша Хан olarak bahsedildiği bilinmektedir. Kazak bozkırlarında yaşayan göçebe Кıpçак кabilelerinin her zaman bir millet olmak, bir devlet kurmak ve Kazak Hanlığını oluşturmak düşüncesine ve daha sonraki devlet yönetimlerindeki “Алаш” fikrine işaret etmektedir. Göçebe Kazak kabileleri arasında, iktidarı elinde bulunduran bir “töre kurumu” oluşumundan, devlet seviyesine yükselen yöneticilerin rolünün öneminden bahsedilmiştir. Milli kimliğin uyanışında bu tür târihi mekânların tanıtımı önemlidir.

Анаhtar кelimeler: Алаша Хан, Cuci Han, Ulıtau, runik taş, Кıpçак bozkırı, devlet.

(B. Abjet, S. Kudasov. Алаша Хан – Cuci Han)

Аннотация

Автор стремится подчеркнуть свое повествование в отношении Чингисхана, основанное на распространенных по всей стране легендах о могилах "Джучи хан" и "Алаша хан", захороненных в Улытауском районе. Анализируя легенды и исторические записи, Алаша хан предполагает, что этот могила может быть Чингисхана, священным местом для посетителей. Отмечается, что имя Алаш-хан упоминается в истории нескольких ханов, в том числе Чингиза и его сына Джучи. Кочевые племена кипчаков, жившие в казахской степи на любом этапе, указывают на централизацию национализации, лозунг «Алаш» во имя государственности, образование Казахского ханства и последующую идею «алаш» в более поздних государственных структурах. Среди кочевых казахских племен - создание «института торе (белый кости)», который держал власть в своих руках, подчеркивая тем самым важность роли чингизидов в их продвижении на государственный уровень. Важно подчеркнуть важность продвижения таких исторических мест, чтобы пробудить дух нации.

Ключевые слова: Алаша-хан, Джучи хан, Улытау, рунический камень, долина кипчаков, государство.

(Б.С. Абжет, С.Ж. Құдасов. Алаша хан – Жошы хан)

¹Y.E. Tansü, ²S. Çerkezoğlu

¹Doç. Dr., Gaziantep Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Gaziantep, Türkiye (e-mail: ytansü@gmail.com)

² Doktora Öğrencisi, Gaziantep Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Bölümü, Gaziantep, Türkiye (e-mail: semracc27@gmail.com)

Yeni Çağda Bir Türk Devleti: Kazan Hanlığı Üzerine*

Özet

XV. yüzyıl başlarında Altın Ordu Devleti dağıldıktan sonra bu topraklarda yer yer Türk hanlıkları kurulmuştur. Orta - İdil sahasında kurulmuş olan Kazan Hanlığı, bu hanlıklardan birisi olup, Türk-İslam devletidir. Bu hanlığın kurucusu, Çingizoğullarından Uluğ Muhammed Han'dır. Merkezileşmenin tamamlandığı Halil Han döneminde, Kazan Hanlığı'nda gruplaşmalar oluşmaya başlamıştır. Çar III. İvan, Tatar Hanlıkları arasındaki mücadelelerden istifade etmiş, aynı zamanda dağınık Rus Knezliklerini, Moskova etrafında toplayarak Milli Rus Devleti'ni kurmuştur. Çar III. İvan 1478 yılında Novgorod şehrini ve ona tabi Sibiry'a kadar uzanan geniş sahayı, kendi topraklarına katmıştır. Bundan sonra güç dengesi, Rusların lehine değişmiştir. Kazan Hanlığı, Moskova tarafından tehdit edilmeye başlamış ve Kazan Hanlığı üzerinde Rus baskısı bütünüyle artmıştır. Çar IV. İvan, Kazan Hanlığı'nı alabilmek için Kazan'dan 60 km yukarda Sviyajsk Kalesi'ni yaptırmış (1551) ve Kazan şehri her taraftan abluka altına alınmıştır. Rus istilasıyla Bulgar Tatarlar'ı tarafından biriktirilmiş olan medeniyet değerleri, kitaplar, el yazmaları, sanat eserleri tahrip edilmiş, cami ve mescidler yıkılmıştır. Kazan Türkleri, Çirmişler ve Çuvaşlar, Ruslara karşı yer yer ayaklanmışlar fakat Kazan ilindeki ayaklanmalar kanlı bir şekilde bastırılmıştır. Kazan Hanlığı, Moskova kolonisi haline getirilmiştir. 1437'de Uluğ-Muhammed Han tarafından kurulan Kazan Hanlığı, 115 yıl sonra, Moskova Çarı IV. İvan, eliyle sona erdirilmiştir. Rus hükümdarları, işgal ettikleri Türk toprakları üzerindeki Türk ve Müslümanlara karşı çoğunlukla baskıcı ve yıkıcı bir politika izlemişlerdir. Karadeniz'in kuzeyindeki Türk topraklarını hakimiyeti altına alarak, başarılı bir şekilde islavlaştıran Ruslar, dünyanın en geniş topraklarına sahip bir devlet olmuştur.

Bu çalışmada, XV. asırda, bugünkü Rus topraklarında hüküm süren Kazan Hanlığı'nın, siyasi tarihine kronolojik olarak kısa bir bakış yapılmış ve Rusların Slavlaştırma politikalarına değinilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kazan, Türk, İslam, Devlet, Bağımsızlık, Rusya

* Bu makale, 3-5 Nisan 2020 tarihleri arasında Gaziantep'te düzenlenen 5. Uluslararası GAP Sosyal Bilimler Kongresi'nde bildiri olarak sunulmuş olup yeniden düzenlenmiştir.

¹Y.E. Tansü, ²S. Çerkezoğlu

¹Assoc. Prof., Gaziantep University, Faculty of Science and Letters, Department of History, Gaziantep, Turkey (e-mail: ytansu@gmail.com)

² Doctoral Student, Gaziantep University, Institute of Social Sciences, Department of History, Gaziantep, Turkey (e-mail: semracc27@gmail.com)

A Turkish State in the New Age: About Kazan Khanate **

Abstract

After the Golden Horde State broke up in the beginning of the 15th century, Turkish khanates were established in these lands. Kazan Khanate established in the area of Medium Volga is one of these khanates and it is the Turkish-Islamic state. The founder of this khanate is Uluğ Muhammed Han from Chinggisid. During the Halil Han era, when centralization was completed, groupings began to form in Kazan Khanate. Wed III. Ivan benefited from the struggles between the Tatar Khanates, and also gathered the scattered Russian Knezliks around Moscow and established the National Russian State. In 1478, Wed III. Ivan, added the city of Novgorod and the wide area extending to Siberia, which is subject to it, to its territory. After that, the balance of power changed in favor of the Russians. The Kazan Khanate has been threatened by Moscow, and the Russian pressure on the Kazan Khanate has increased completely. Wed IV. Ivan built the Sviyajsk Castle (1551) 60 km above Kazan in order to take Kazan Khanate and the city of Kazan was blockaded from all sides. Civilization values, books, manuscripts, works of art accumulated by the Russian invasion and Bulgarian Tatars were destroyed, mosques and masjids were destroyed. Kazan Turks, Çırmiş and Chuvash rioted against the Russians in some places, but the riots in Kazan were suppressed in a bloody way. Kazan Khanate has been turned into a Moscow colony. Kazan Khanate founded by Uluğ-Muhammed Han in 1437, Kazan Khanate 115 years later, Moscow Wed IV. Ivan was terminated by his hand. Russian rulers mostly followed an oppressive and destructive policy against Turks and Muslims on the Turkish lands they occupied. Having successfully dominated the Turkish lands in the north of the Black Sea, the Russians successfully became a state with the largest lands in the world.

In this study, In the 15th century, a chronological overview of the political history of Kazan Khanate, which prevails in the Russian territory today, was made and the Russian Slavisation policies were mentioned.

Keywords: Kazan, Turkish, Islam, State, Independence, Russia

Bizans kaynaklarında, *Turcia* olarak bahsi geçen Türk toprakları, Doğu Avrupa yani günümüzdeki Romanya, Ukrayna ve Karadeniz'in kuzeyindeki araziye kapsar. Hazar, Kuman, Peçenek ve Uzların Ukrayna'dan Urallara kadar nüfuzu, Moğolların 1237'de bölgede hakimiyeti ele geçirene kadar sürmüştür. IV. asır sonunda Bulgar Türkleri İdil üzerinde Bulgar şehrini kurmuş, bu hakimiyet Moğolların 1237'de bölgede

**This article was presented at the 5th International GAP Social Sciences Congress held in Gaziantep on 3–5 April 2020.

hakimiyetine kadar sürmüştür. Seton-Watson'a göre; "bilinen tarihin çoğunda, İdil bir Türk nehridir" [1, s. 675].

Türkistan ve Batı Sibirya'dan, yeni yeni Türk zümrelerinin Kama nehri dolaylarına gelmesi ile Moğollar, Türkler arasında yok denecek kadar azalmıştır. Altın Ordu hanı Berke Han'ın miladi 900 yılında, İslamiyet'i kabulü ile büyük bir kısmı Müslüman olan Orta İdil sahası ile Altın Ordu Devleti'ndeki Müslüman ahali ve Türk kavimlerinin birleşmesi sonucunda Kazan Türkleri adlı yeni bir etnik unsur meydana geldi. Kama bölgesinde M. I. yy.'dan beri Türk kökenli kavimler bulunmaktaydı. Hunlardan kalma Sabirler, VII. ve VIII. yy.'da buralar Azak çevresinden gelen Türk kökenli Bulgarlar, Kıpçaklar, bu sahanın en eski halkı olan Fin-Ugor kökenli Çirmiş, Ar ve Mokşi veçhile İdil'i geçerek Batıya doğru giden Türk ve Moğol kavimlerden Avarlar, Peçenekler ve Uzlardan da azda olsa bölgede mevcuttu [2, s.153].

Öncesinde, Bulgar devletinin toprakları olan ve büyük olasılıkla, XIII. yy. başlarında sınır kalesi olarak kurulan, Kazan şehrinin de bulunduğu Orta İdil sahası, ekonomik, etnik ve stratejik bakımdan kendi başına bir devlet tesisi için çok müsait bir yerdir. Çingiz oğullarının Altın Ordu Hanı Canibek'in ölümünden sonra (1357) taht kavgaları yaşanması ve Aksak Timur'un 1391 ile 1395 yıllarında Kıpçak şehrini tahrip etmesi, Altın Ordu devletinin zayıflamasına neden olmuştur. Bu durum sonucunda bölgede yer yer hanlıklar kurulmuştur. Kama Bulgarlarının hakim olduğu Orta İdil sahasında Kazan Hanlığı kurulmuştur Kazan Hanlığı, XV. yy.'da Altın Ordu Devleti'nin parçalanmasının ardından, Orta İdil Boyu ile Kama Yanı bölgelerinde kurulmuş Türk-İslam devletidir [3, s. 227].

Kazan Hanlığı, adını hanlığın başkenti olan Kazan'dan almıştır. İtil (Volga) nehrinin orta sahasında eski İtil Bulgar Devleti'nin olduğu topraklarda kurulmuştur [4, s.136]. Doğusunda Nogay Hanlığı, güneyinde Astrahan Hanlığı, güneybatısında Kırım Hanlığı, batıda Moskova Knezliği, kuzeyde Komi ülkesi ile komşudur. Kazan Hanlığı'nın idari merkezleri; Alat, Arsk, Züri, Alatr'dır. Halkın kökeninin Bulgar soyundan olduğuna dair göstergeler vardır [5, s.7].

İtil Bulgarları zamanında, Volga nehrinin büküm yerinin batısında "Kaşan" adında bir şehir görülsede "Kazan" veya "Gazan" ismi Bulgarlar zamanında yoktu. Kazan ismi ilk defa Timur zamanından belgelerde "Gazani" ismi ile görülüyor [6, s.180].

Fin ve Türk kavimleri bölgedeki nehir adlarının sonuna "-zen, -san, -san" ekleri verdikleri ve böylece Kazan kelimesinin bir nehir isminden geldiği görülmektedir [7, s. 689].

Şehre neden *Kazan* adı verildiği konusunda çeşitli rivayetler vardır. Şehrin yanından geçen, Kazanka Irmağı'ndan dolayı şehre Kazan adı verilmiş olabileceği ilk tahminler arasındadır. Irmağın içinde kazanı andıran derin çukurluklar bulunmaktadır. M. Hudyakov, şehre bu adın verilmesinin sebebi olarak; şehrin doğal görünümünün kazana benzemesinden kaynaklanmış olabileceğini söyler [8, s. 3–5] Bu rivayetlerde geçen *Kazan* kelimesi, yemek kazanı olarak anlatılmaktadır.

“*Tüybike Kazanı*” adlı rivayette, Bulgar devletinin halkı Aksak Timur'un askerinden kaçarak İdil nehri kenarında, beğendiği bir kıyıya yerleşir ve buraya altı put ağırlığında olan altın zincirli kazanı gömer. Yiyecek, içecek ve bolluk simgesi olan kazan, Tatarlara asırlarca hayır duasında bulunsun diye yapmışlardır. Bazı rivayetlerde ise şehrin ateş yakmadan kazan kaynayan yere kurulması ve bu yüzden Kazan olarak adlandırılması anlatılır [9, s.128].

R. Habiev'e göre, Kazan kelimesinin kökeni, Mançur dilindeki gasan; büyük köy, sınır, hudut kelimesinden almış olabilir. Kazan kelimesi etimolojisi hakkında en mantıklı açıklamayı Tatar tarihçi A. Halikov yapmıştır. Buna göre, bu kelime; *kaz* kökü ve *an* ekinde türemiştir. Bu ek eski Türk dillerinde, *yer*, *bölge*, *ulus* anlamlarına gelmektedir. Kazan kelimesi eski zamanlarda sınır boyu anlamlarında kullanılmış olma ihtimali yüksektir. Bu adlandırma, yapıldığı sırada Kazanka Nehri'nin, kuzeyinde Bulgar topluluklarının sınırı olduğunu varsaymıştır [8, s. 3–5].

Kazan Hanlığının Kuruluşu

Uluğ Muhammed Han (1437-1445)

Çingizogullarından Canibek Han'ın ölümünden sonra (1357) Altın Ordu Devleti'nde, taht mücadeleleri baş gösterir. 1391–1395 yılları arasında, Kıpçak ilinin Aksak Temir tarafından tahrip edilmesi üzerine Altın Ordu Devleti dağılmaya başlar ve bu topraklar üzerinde Türk hanlıkları kurulmaya başlar. Daha önce Kama Bulgarlarının hakim olduğu Orta İtil sahasında, Uluğ Muhammed Han tarafından “Kazan Hanlığı” kurulur [2, s. 154]. Uluğ Muhammed Han, Çingiz'in oğlu Cuci neslinden Tuka-Timur budağına mensuptur.

Altın Ordu devletinin dağılma dönemlerinde, Uluğ Muhammed Han taht mücadelelerini kaybederek geri çekilmek zorunda kalır. Saraydan ayrılarak, kuzeye yönelir. Moskova toprakları sınırındaki Belev'e gelir. Uluğ Muhammed Han, Altın Ordu hanı iken, Moskova knezi olması için II. Vasili'ye yardım ettiği halde II. Vasili bu durumdan rahatsız olur. Uluğ Muhammed Han, II. Vasili'ye düşmanlara karşı birlikte hareket edeceğini

hatta her ihtimale karşı oğlu Halil Han'ı kendisine rehin verebileceğini söyler. II. Vasili yine de Uluğ Muhammed Han'ın bölgeyi terk etmesini ister. Moskova knezi II. Vasili, Muhammed Han'a karşı 20-30 bin kişilik bir ordu gönderir. Belev'de 5 Aralık 1437'de Uluğ Muhammed Han, kendi ordusundan on kat büyük olan, bu orduyu mağlup eder. Uluğ Muhammed Han, 1438 yılında on gün süre ile Moskova'yı kuşatır fakat bir sonuç elde edemez.

Uluğ Muhammed Han, Nijni Novgorad'ı alarak, buraya yerleşir. 1445 yılında Murom şehri üzerine yürür fakat II. Vasili, Uluğ Muhammed Han'ın ordusunu geri püskürttüler ve Suzdal şehrine çekilirler. Uluğ Muhammed Han, oğulları Mahmutek ve Yakup'un komutasında bir orduyu Suzdal üzerine gönderir. II. Vasili bu çarpışmada yaralı ve esir düşer. II. Vasili ve Uluğ Muhammed arasında bir antlaşma tesis edilir [8, s. 26].

Bu antlaşmaya göre II. Vasiliy 200.000 ruble vergi ödemeyi kabul eder. Moskova şehirlerine "baskas" denilen, vergi toplayan memurlar gönderildi. Verginin karşılığı olarak bazı Rus şehirleri Kazan Hanlığı'na bırakıldı. II. Vasiliy bir müddet esir tutulduktan sonra serbest bırakılmıştır. [2, s.158] Bu zaferden sonra Uluğ Muhammed Han oğlu Kasım'a Oka nehri üzerinde Hankirman merkez olmak üzere Kasım Hanlığı'nı kurdu [4, s. 137].

Moskova knezi II. Vasiliy ile yapılan antlaşmadan sonra Uluğ Muhammed Han hayatını kaybetmiştir. Uluğ Muhammed Han'ın oğlu Mahmutek tarafından öldürüldüğü düşünülmektedir. Nitekim ölümünden sonra oğulları Kasım ve Yakup'un bölgede kalmayıp, II. Vasiliy'in hizmetine girmeleri, Mahmutek'den kaçtıklarına bir gösterge olabilir. [8, s.25-27]

Uluğ Muhammed Han Türk illerini Rus istilasına karşı koruyarak, sadece kendi hanlığın değil, Türk tarihinin de önemi şahsiyetlerinden biri olmuştur. XV. yy. başında Altın Ordu Devleti'nde teröre son vermiş ve Kazan Hanlığı'nı kurmuştur [2, s.159]. Uluğ Muhammed Han'ın Kazan şehrini alıp almadığı tam tespit edilememiştir. Büyük ihtimalle burası Mahmutek döneminde istila edilmiştir. Nitekim J. Pelenski'nin kitabında III. Vasili (1505–1533) Kanuni Sultan Süleyman'a gönderilen belge yayınlanmış olup, bu belgeye göre Mahmutek, Kazan Hanlığı'nın ilk Han'ı olarak görülmektedir [8, s. 28]. Kazan Hanlığı'nın kuruluşu konusunda iki farklı görüş vardır. Birincisi 1437'de Altın Ordu Devleti'nde çıkan taht kavgalarından çekilerek Kazan Hanlığı'nı kurar. İkinci görüşe göre 1445'te Uluğ Muhammed Han'ın oğlu Mahmutek'in tahta geçişi ile hanlık

kurulmuştur. Sonuç olarak kuruluş süreci 1437–1445 yılları arasında tamamlanmıştır [4, s. 136].

Kazan Hanlığı'nda Merkezileşme

Mahmutek Dönemi (1446–1461)

Çuvaşlar, bölgede gemicilikteki ustalıkları ile bilinmektedir. Mahmutek 1446'da nehir üzerinden sallar ile giderek, Ustyüğ şehri üzerine bir sefer düzenler. Bu sefer sırasında izlenen güzergah Çuvaşların arazisinden geçmektedir. Dolayısı ile Mahmutek'in, Çuvaşlardan yardım aldığı düşünülmektedir. Çuvaşlar, Kazan ve Moskova arasındaki sınır şeridinde yerleşmiş olup, iyi savaşçılardır. Kazan'ı Rus tehlikesine karşı korumaktaydılar. Mahmutek Ustyüğ şehrini ve 11.000 deneg kurtuluş fidesini almışlardır. Ustyüğ şehri önemli bir ticaret merkeziydi ve Kazan'ın ticari ve siyasi alanı, bu şehrin alınması ile genişletilmiş oldu. Böylece Kazan Hanlığı'nın merkezileşmesi adına büyük bir adım atılmış oldu.

Mahmutek döneminde, Moskova knezi II. Vasiliy, Dimitri Semayka ile mücadele etmekteydi. Mahmutek bu durumdan istifade ederek gücünü artırmıştır. 1448'de Murom, Vlademir ve çevre şehirlere askerlerini yollamıştır. Murom şehri de, Ustyüğ şehri gibi kürk ticareti ile ünlü bir ticaret merkezidir.

1455'te Moskova Metropolit Iona, Kazan Hanlığı'nın ileri gelenlerinden Saptiak'a, Mahmutek Han'ın karşısında kendisini övmesini isteyerek, hediyeler göndermiştir. Yine Metropolit Ioanna 1460'ta Mahmutek Han'a, bir mektup yollayarak Han'ın tüccarlara iyi davranışından dolayı ona övgüler yağdırmıştır. Görülüyor ki, Kazan Hanlığı o dönemde Moskova knezliği karşısında güçlü bir konumdadır [8, s. 29–32].

Mahmutek döneminde Rus illerine karşı herhangi bir sefer görülmez. Bu durumda Moskova knezliklerinin vergilerini düzenli bir şekilde ödediği düşünülmektedir. Kazan ve İtil Bulgar şehirleri eski Altın Ordu başşehri Saray'ın yerini almıştır. Doğu Avrupa'nın en önemli ticaret merkezi olan Kazan şehri Kafkas, Türkistan, İran, Novgorad, Rus tüccarlarının kesiştiği bir noktadadır. Kazan Hanlığı bu dönemde kendi halinde yaşamayı tercih etmiş, buna karşılık Moskova knezliği güçlendikçe Kazan üzerinde baskı politikasını artırmıştır [2, s. 159–165].

Halil Han Dönemi (1461–1467)

Mahmutek'in ölümü üzerine yerine oğlu Halil geçti. Mahmutek'in ölüm tarihi tam olarak bilinmiyor. Knez II. Vasili'nin 1461'de Kazan Hanlığı'na karşı harekete geçmesi dolayısı ile Mahmutek'in bu tarihlerde ölmüş olabileceğini göstermektedir. 1462 yılında II. Vasiliy ölmüş yerine

oğlu III. İvan (1462–1505) tahta geçmiştir. III. İvan 1462 yılında Kazan Hanlığı'nın doğu bölgesinde yaşaya Çirmişler üzerine sefere çıkmıştır. Çirmişlerin bulunduğu bölge stratejik bir konumda olup, kürk ve bal ticareti merkezlerinden biriydi. Çirmişler bu durumda Halil Han ile birleşerek Ustyüğ şehri üzerine sefere çıkmışlardır. Halil Han Kazan Hanlığı'nın merkezileşmesini tamamlayan kişi olmuştur. Bu durum ne yazık ki çok uzun sürmemiş; bir taraftan da Kazan Hanlığı içerisinde gruplaşmalar meydana gelmiştir [8, s. 32–33].

Kazan'da Rus Baskısı

Kazan Hanlığı'nda patlak veren parti mücadeleleri III. İvan'ın işine yaradı. 1467 yılında Halil Han'ın ölümü üzerine taht mücadeleleri baş gösterdi. Hanlığın ileri gelenlerinden bir kısım Mahmutek'in oğlu İbrahim'i, bir kısmı ise Uluğ Muhammed Han'ın oğlu olan Kasım Hanlığı'nın kurucusu Kasım'ı tahta geçirmek istedi [3, s. 230].

Kasım Han, Kazan Hanlığı'nın tahtına geçmek için planlar kurdu ve Rus knezi III. İvan'dan destek istedi [4, s. 137]. Bu durumda III. İvan'a Kazan Hanlığı'nın iç işlerine karışma fırsatı doğmuş oldu. Kazan Hanlığı'nın Milli Parti yandaşları İbrahim'i tahta geçirdi [3, s. 230]. Bu taht kavgası Kasım Han'ın ölümüne kadar yani 1468 yılına kadar sürdü.

Kasım Han, 1467 yılının Ekim ayında III. İvan ile beraber Kazan Hanlığı üzerine yürüdü ve bu birlik, Kazan Hanlığı tarafından geri püskürtüldü [4, s. 137]. Kazan kuvvetleri birçok esir ve ganimet elde etti. Moskova hükümeti bunun üzerine 1 Eylül 1469 yılında Kazan Hanlığı'nı ilk kez kuşattı. Kuşatma sonucunda Rus köleler serbest bırakıldı.

III. İvan 1478 yılında Novgorod şehrini ve Sibiry'a kadar uzanan toprakları kendi sınırlarına kattı. Hanlık üzerinde Rus baskısı, bundan sonra kuzeyden de dahil olarak, iyice arttı [2, s. 230].

1479'dan sonra Kazan Hanlığı'nda "Rus Partisi" ve "Milli Parti" adında iki parti oluşur. Bu partiler, Hanlık mücadelelerinde rol oynamaya başlar. Rus Partisi, Moskova yanlısı bir siyaseti savunurken, Milli Parti bu görüşün aksi bir siyaset yanlısı olup Rusların hanlığın içişlerine karışmaması gerektiğini savunur. 1485 yılında Rus düşmanı olarak bilinen Ali Han, Kazan Hanlığı'nın tahtına geçmiştir. Bunun üzerine III. İvan, büyük bir ordu ile Kazan Hanlığı'nın üzerine yürür [10, s. 33].

İbrahim Han'ın Sultan Hatun'dan olan oğlu on yaşındaki Muhammed Emin, Moskova knezi III. İvan'ın yanına eğitim amaçlı gönderilmiştir. Bu durum Moskova knezinin, Kazan Hanlığı'nın iç işlerine karışması için bir fırsat olmuştur. Rus partisi (Ali) İlham Han'ı Kazan

Hanlığı'nın tahtından alarak yerine Muhammed Emin'i geçirmiştir. Daha sonra Ruslar 1487 yılında Kazan Hanlığı üzerine büyük bir birlik ile yürümüştür Kazan şehri Moskova'ya teslim olmuş, Kazan Hanlığı'nın ileri gelenleri idam edilmiştir. III. İvan unvanlarına Bulgar beyi unvanını da eklemiştir [3, s. 231]. Ali Han ailesi ile birlikte Vologda şehrine sürgün edilmiştir [10, s. 33].

Muhammed Emin Han (1487–1495)

Moskova Knezliği, Kazan Hanlığını tamamen kaldırarak gücü kendisinde görmez ve burayı kendisine bağlı, hizmetli bir devlet konumuna getirir. III. İvan. Kazan tahtına Muhammed Emin'i çıkardı. Kazan Hanlığı ve Kasım Hanlığı'na ödemesi gereken vergiyi keser [4, s. 137].

Muhammed Emin Han, sekiz yıl boyunca III. İvan'ın emrinde ülkeyi yönetmiş, Rus tüccarlara ayrıcalıklı geniş haklar vermiştir. Saray Hanı'nın üzerine doğru Ruslar ve Kırımlılar ile birlikte yürümüştür

Kazan Hanlığı içerisinde bu Rus yanlısı siyaset tepki uyandırmıştır, 1495 yılında Kel Ahmed beyin liderliğini üstlendiği bir grup, hanlık sülalesinden Mamuk'u Kazan tahtına çıkartır. Muhammed Emin Han, Moskova knezine sığınmak zorunda kalır. Bu sıralarda Sibir hanzadesinin bazı hareketleri Kazan Hanlığı'nın ileri gelenleri arasında tepki uyandırdı. Bunun üzerine Kel Ahmed, Moskova ile anlaşmak zorunda kaldı.

Moskova knezinin yanında bulunan, Muhammed Emin Han'ın kardeşi Abdüllatif, Kazan ileri gelenlerinin isteği üzerine, III. İvan tarafından Han ilan edildi. Abdüllatif'in Ruslar karşı bağılılığı yoktu. Zamanla da Moskova aleyhine siyaset izlemeye başladı. Bunun üzerine Kel Ahmed Moskova'ya giderek, Rus ileri gelenleri ile görüştü. 1502 yılının Ocak ayında Bir Rus elçisi tarafından Abdüllatif tahtan indirildi ve Beloozero'ya sürgüne gönderildi. III. İvan'ın, oğul gibi gördüğü Muhammed Emin Han üçüncü kez tahta geçti. Bu tarihten sonra Moskova knezinin ihtiyarladığı, gücünün kırıldığı görülür [3, s. 231].

Kazan Hanlığı'nın Yeniden Bağımsızlığına Kavuşması

Muhammed Emin Han'ın İkinci Kez Tahta Geçışı (1502–1518)

Muhammed Emin Han'ın bu döneminde Moskova hakimiyetinden ayrılma politikası görülür. Muhammed Emin Han, Kazan Hanlığı'nın ileri gelenlerinden ve Moskova ile çok iyi ilişkiler içinde bulunan Uluğ Karaçi Kel Ahmet'i öldürtür. Moskova knezi III. İvan'ın yaşlanması Muhammed Han'ın siyasetinin değişmesinde etkili bir unsurdur. Muhammed Emin Han 1505 yılı Haziran ayında, Kazan panayırında, Moskova elçisi ile tartışma

yaşar ve onu öldürtür [8, s. 51]. Aynı yıl Moskova üzerine sefere çıkar. 22 Mayıs ve 22 Haziran 1506 yılında da Rus ordularını yenilgiye uğratır [4, s. 137].

Rus tüccarlarının malına el koyar, bazılarını esir alır, bazılarını öldürtür. Nijni Novgorad üzerine büyük bir ordu yollar. Birkaç gün süren bu kuşatma olumsuz sonuçlanır. Bunun üzerine Knez İvan Kazan üzerine asker gönderse de, askerler geri dönmek zorunda kalır [8, s. 51].

Daha sonra Muhammed Emin Han ve Moskova Knezi arasında gerginlik biter. Rus tüccarları Kazan Hanlığı'nda eskisi gibi ticaretini yapmaya başlar. İki devlet arasında 1512 yılında "Ebedi Barış" antlaşması imzalanır. Bu antlaşma Muhammed Emin Han'ın 1518'de ölümüne kadar devam eder [2, s. 232].

1517'de Muhammed Emin hasta iken, Rusya knezliği her ihtimale karşı tedbirini almış, Kazan Hanlığı taht adayı olan ve Rus düşmanlığı ile bilinen Abdullatif'i öldürmüştür [3, s. 232]. Muhammed Emin'in ölümünden sonra Kazan tahtında Uluğ Muhammed Han hanedanı son bulmuştur. Bundan sonra Kazan tahtı için Kırım ve Kasım hanlıkları devreye girmiştir [7, s. 690].

Kazan Hanlığı'nın Yıkılış Süreci

1487'de Kazan Hanlığı ve Rusya arasındaki esaslara göre Kazan tahtına Moskova knezinin uygun gördüğü aday tahta oturacaktır. Abdullatif'in öldürülmesinden sonra Kırım Han'ı Mehmedgery'in oğlu Sahip Giray tahta aday olduğunu III. Vasili'ye, teklif etse de olumsuz sonuç alır. Rus hükümeti Kazan'da Kırım nüfusunun artışı istememektedir. Rus hükümeti, Kazan tahtına uygun aday olarak, Kasım Hanı şeyh Evliyar'ın oğlu Şah Ali'yi uygun görür.

Şah Ali, 1519 yılının Şubat ayında Kazan Hanlığı'nın başına geçer. Şah Ali henüz on üç yaşında olduğundan idare daha çok Rus elçisi Karpov tarafından gerçekleştirilir. Güvenliği sağlamak bahanesi ile Kazan iline Rus askerleri yerleştirilmiştir.

Sidi Oğlan adlı şahsın liderliğini üstlendiği bir grupta milli hareketlenme görülür. Bu grup gizlice Kırım Hanlığı'na, Bahçesaray'a bir grup elçi gönderir. Kırım Hanı Sahip Giray ile anlaşma yapılır ve kendisi Kazan'a davet edilir. 1521 yılında Sahip Giray 300 askeri ile Kazan'a gelir. Rus taraftarları ve bazı Ruslar katledilir. Sahip Giray Kazan halkı tarafından çöşku ile tahta geçirilir. Bunun üzerine Şah Ali Rusya'ya sığınmak zorunda kalır.

Sahip Giray'ın 1521-1524 yıllarında Kazan Hanlığı'ndaki hakimiyeti, Hanlığın en parlak dönemlerindendir. Kırım ve Kazan askerleri 1521 yılında Moskova üzerine sefere çıkmıştır. III. Vasili, Kazan Hanlığına yeniden vergi ödemeyi kabul etmek zorunda kalmıştır. Pek çok ganimet ve esir ile dönülen bu sefer sonrası, Rus tüccarlar ülkeden kovulmuştur.

Kırım Hanlığı hükümdarı Mehmedgeray, Ejderhan ile yaptığı bir savaş esnasında hayatını kaybeder. Yerine geçen Saadet Giray ile Sahip Giray arasında bir uzlaşma sağlanamaz [2, s.232]. Saadet Giray Moskova yanlısı bir siyaset izlemiş dolayısı ile Kırım ve Kazan Hanlığı işbirliği sona ermiştir. Bu durum üzerine Sahip Giray, Osmanlı Devleti'nden yardım yolları aramış fakat olumlu bir sonuç elde edememiştir [4, s. 137]. Sahip Giray giderken yerine Han olarak, Kırım'dan Safagerey'i tahta bırakır. Safagerey henüz 13 yaşındadır. Bu durum Ruslar için bir fırsat olmuştur [3, s. 233].

1524 yılında Rusların, Kazan Hanlığını almak için kuşatmaları olumsuzlukla sonuçlanır. Ruslar 1530 yılında yeniden harekete geçer ve bir kuşatma daha gerçekleştirir [4, s. 137]. Kazan Hanlığı'na, Nogay Hanlığı ve Ejderhan'dan yardım gelir ve çok miktarda Rus ateşli silahları Kazanlıların eline geçer [3, s. 233]. Fakat bu kuşatmadan sonra Kazan Hanlığı, Ruslar ile anlaşmak zorunda kalır. Kazan Hanlığı'nda Rus nüfusu artar ve Hanlık, Ruslar tarafından vergiye bağlanır [4, s. 137].

Halkın, Safa Giray'dan memnun olmamasından dolayı Kazan'ın ileri gelenleri onu tahttan indirerek yerine Kasım Hanı Can Ali'yi tahta geçirirler. Can Ali, Rus yanlısı bir politika izlediği için yine aynı zümre onu tahtan alarak öldürtür. Bu dönemde Kazan Hanlığı'nda Kırım zümresi, Safa Giray'ı yeniden Han ilan etmiştir. Bundan sonra güçlenen Kırım zümresi ve Safa Giray'ın, diğer zümrelere baskısı söz konusu olmuştur. Bundan sonra ülke içinde iç ayaklanmalar görülür [7, s. 690].

Ülke içinde Kırım Hanlığı'nın hakimiyet ağırlığı, Milli Parti taraftarları tarafından tepki toplar; bu hareketin başını da İbrahim Han'ın kızı Gevher Şad çeker. Bu dönemde yavaş yavaş siyasete kadınlarında karıştığı görülür. Safa Giray bir komplo ile tahtan indirilir. Gevher Şad idareyi eline alır. Kazan ileri gelenleri Moskova knezinden yeni bir Han isteğinde bulunur [3, s. 233]. Bundan sonra Şah Ali Han ikinci kez tahta çıkarılmıştır. Fakat Şah Ali Han halkın gözünde eski saygınlığını yitirdiğinden [7, s. 690], Şah Ali'nin on beş yaşındaki kardeşi Can Ali, tahta geçer. Rus yanlısı bir politika izleyen Can Ali evleneceği zaman dahi Rus knezinin iznini almış ve Nogay beyi Yusuf'un kızı Süyüm Bike ile

evlenmiştir. Can Ali Han'ın bu tutumları Kazan halkı tarafından hoş karşılanmamış ve 25 Eylül 1533'te öldürülmüştür [3, s. 234].

Kazan'ın ileri gelenleri Safa Giray Han'ı yeniden tahta geçirir. Safa Giray, Rus taraftarlarına karşı sert önlemler almıştır. Çirmişler bu dönemde Kazan Hanlığı'ndan ayrılıp Rusya'ya bağlandıklarını ilan etmişlerdir [7, s. 690]. Safa Giray Ruslara karşı bir sefer düzenledi. Diğer taraftan Kırımlıların ülke içinde muhalefet etkisinin artması ile Moskova knezi ile gizli bir antlaşma tesis edildi. Safa Giray 1546 yılına kadar tahtta kalabildi. Kazan ilinde Kırımlılara karşı bir ayaklanma sonucunda Safa Giray, Nogay mirzası Yusuf Bey'in yanına sığınmak zorunda kaldı.

Moskova knezi, Şah Ali'yi tahta tekrar geçirdi. Şah Ali tahtta sadece bir ay kalabildi. Rus kuklası olarak görülen Şah Ali, halk tarafından yine istenmedi. Safa Giray bu sırada Nogay askerleri ile Kazan'a gelip üçüncü kez tahta çıktı. Safa Giray, Rus yanlısı beylerin bir çoğunu idam ettirdi. Yetmiş altı bey Rusya'ya sığınmak zorunda kaldı. Kazan'da Milli Parti idareyi eline aldı ve Kazan Hanlığı'nda istikrar sağlandı.

Safa Giray, Can Ali'den dul kalan Süyüm Bike ile evlenmişti. İlk karısından olan oğulları Kırım'da yaşıyordu. 1546 yılında Safa Giray'ın vefatı ile Kırım Hanı Sahip Giray bu oğullarının Kazan iline gitmesine razı olmadı [3, s. 234]. Süyem Bike'den olan oğlu Ötemiş Giray henüz iki yaşında olduğundan idareyi eşi Süyüm Bike Hatun ve Kırımlı Koçak oğlan ele aldı. Bu dönemde Nogaylar, Çirmişler ve Çuvaşlar'da Rus yanlısı bir siyaset güdülür. Kazan Hanlığı'nda birlik ve beraberlik zayıflamıştır [7, s. 690].

Süyem Bike Hatun Nogay'lı Yusuf Mirza'nın kızıdır. Babası ve ikinci kocası Safa Giray gibi o da Rus düşmanı bir siyaset izlemiştir. Milli Parti'nin önemli temsilcilerindendir. Kazan Türkleri tarihinde çok sevilen ve saygı ile anılan bir hatundur. 1547 yılında Rus tahtında IV. İvan bulunmaktadır. Korkunç İvan unvanı ile bilinen IV. İvan bu dönemde henüz 17 yaşındadır. IV. İvan Ötemiş Han'ın hükümdarlığını kabul etmediğini beyan etti ve 1550'de Şah Ali ve Ejderhan beylerinden olan Yadigar'ı yanına alarak Kazan Hanlığı'nı kuşattı. Bu kuşatma IV. İvan için olumlu sonuç vermedi [3, s. 234].

IV. İvan, Şah Ali'nin tahta geçmesini, İtil nehrinin sağ yakasının Moskova'ya teslim edilmesini; Kırımlıların, Süyem Bike ve oğlu Ötemiş Han'ın teslim olmalarını istemişler. Kazanlılar bu şartlara boyun eğmek zorunda kalmıştır. Böylece Şah Ali Rus kuvvetleriyle birlikte Kazan'a girmiş ve üçüncü kez tahta oturmuştur. Şah Ali, Nogaylarla yapılan savaş

sonucunda, Kazan'dan kaçmak zorunda kalır. Bunun üzerine Kazan tahtına, Astarhan Sultanı Yadigar geçer [7, s. 690].

IV. İvan 1551 yılında, Kazan ilinin 60 km yukarısında, Züye nehrinin İtil nehrine döküldüğü yerde Sviyask Kalesi'nin inşası için emir verir. Kalenin inşası tamamlandıktan sonra Kazan Hanlığı her taraftan kuşatma altına alınır. Kazan'da ekonomik faaliyetler durur. Koçak Oğlan ve Kırımli askerler kaçarken yakalanır ve Moskova'da idam edilir. Kazan'da, Koçak Oğlanın yerine Huday-Kul Oğlan ve Nur-Ali Şirin bey başa geçer. IV.İvan'ın istekleri; Şah Ali'nin tahta geçmesi, İtil Nehrinin sol tarafında bulunan ovalık alan Kazan Hanlığı'na, sağ tarafında bulunan dağlık alan Moskova'ya dahil olacak, Süyem Bike ve oğlu Moskova'ya teslim edilecektir. Kazan Hanlığı için yapılabilecek bir şey kalmamıştır. Çarın istekleri kabul edilir. Süyem Bike ve oğlu 11 Ağustos 1551 yılında Ruslara teslim edilir. Hanlıkta bulunan tüm Rus esirler serbest bırakılır.

Şah Ali'nin tamamen Moskova'nın keyfine göre hareket etmesi Milli Parti yandaşlarının hareketlenmesine yol açar. Bu durum üzerine Şah Ali bu milli yandaşlardan yetmiş kişiyi saraya ziyafet vermek maksadı ile çağırıp öldürtmüştür. Moskova hükümeti bundan sonra Kazan Hanlığını tamamen tabiiyetine almayı hedefler ve Şah Ali'yi tahtan indirip, Mikulinski adında bir Rus valisi gönderir. Rus valisi 9 Mart günü Kazan'ı teslim almak üzere geldiğinde bir güçlkle karşılaşır. Kazan ileri gelenlerinden İslam Bey, Kebek Bey ve Alike Narık Bey halkı örgütleyerek, kale kapılarını kapatır.

İdareyi ele alan Çapkun Otuç Oğlan ve diğer ileri gelenler, Nogaylardan yardım ister [3, s. 235]. 1552 yılında Astrahan hanı Kasım'ın oğlu Yadigar, Kazan Hanlığı tahtına davet ile çıkartılır. Bu sırada Kazan'ın dağlık tarafında bulunan Ruslar, endişelenir ve ayaklanır.

Kırım ordusu, Moskova tarafındaki Tula'ya kadar ilerledi [4, s. 138]. Kırım Hanı Devlet Giray emrindeki askerler, Tula şehrine hücum ettiler de geri çekilmek zorunda kaldılar. Çok sayıda ganimet ve bir kaç silah Rusların eline geçti. Güçlenen Rus ordusu Kazan üzerine bir sefer tertip etti.

Rus ordusu 5 Ağustos 1551'de Kazan Hanlığı'nın sınırı olan Sura nehrinden doğuya doğru ilerler. 13 Ağustosta Rus kuvvetleri Züye kalesinde toplanır. Şah Ali'de buradadır. Şah Ali Han akrabası olan Yadigar Han'a direnmenin anlamsız olduğunu, teslim olmanın yerinde olacağını yazarak bir mektup yollar. Fakat Kazan Hanlığı direnişine devam eder. 20 Ağustos 1552 yılında Kazan büyük bir kuşatma altına alınır.

Rus ordusu, asker sayısı ve silah donanımı bakımından Kazan ordusundan üstündü. Kazan askerleri 30 bin olup 3 bin Nogay askerinden

destek alınmıştı. Ayrıca Ruslara arkadan saldırmak için Yapaça Bey, Şunak Mirza, Arça beyi Eyyüp'ün komutasında 15 bin kadar asker de mevcuttu.

Yapaça Bey, Rus ordularını çok hırpalamış olsa da Rus ordusu 1 Eylül'de bu kuvvetleri imha etti. Kazanlıların yer altından yaptıkları yollar, Ruslar tarafından havaya uçuruldu. 2 Ekim günü Kazan surlarının bir kısmı barutla yıkıldı. Ruslar şehre saldırmaya başladı. Ruslara karşı direnen Kul Şerif Molla ve etrafında toplananlar şehit oldu. Yadigar Han'ın yanındakilerden bazıları Ruslara teslim olsa da, Kazan müdafileri sonuna kadar savaşmışlardır.

Ruslar, Kazan'ı ele geçirmiş, erkek halkın çoğunluğu öldürülmüş, kurtulanlar esir alınmıştır. Kazan'ın her tarafı yağma edilmiş; cami, mescit, evler yakılıp yıkılmıştır. Kazan'ın maddi, manevi medeniyet eserlerinin çoğunluğu yıkılır ya da tahrip edilir. 1437'de Uluğ Muhammed Han tarafından kurulan devlet IV. İvan tarafından 115 yıl sonra yıkılır [2, s. 238]. Kazan halkının tam olarak itaat altına alınması, milli hareketlerin bastırılması XVI. yüzyıl sonuna kadar sürmüştür [4, s. 138].

IV. İvan Kazan'ı aldıktan sonra, şehirde 15 gün kadar kalmıştı. Şehri elde tutabilmek amacı ile gerekli önlemleri almıştır. Kazan Hanlığı, Rusların hakim olduğu ilk Müslüman devletti. Kazan şehri güçlü bir "Rus kalesi" haline getirilip, bütün Hanlık toprakları üzerinde denetim kurmak amacı ile stratejik noktalarda kaleler inşa edildi. Hanlığın olduğu topraklara Rus halkı iskan edildi.

Knez Petr İvanoviç Şuyskiy zamanında, Kazan Hanlığında, Rus idaresi daha sistemli bir hale gelmiştir. Kazan'da Ortodoks Piskoposluğu inşa edilmiştir (1555). Türk kavmi olan Çuvaşlar'a tam olarak hükmedebilmek amacı ile Çeboksarı şehri kalesi inşa edilmiştir.

Bu coğrafyada Kazan Hanlığını hatırlatacak mimari yapılar, Ruslar tarafından yıkılmıştır. "Süyümbike minaresi" veya "Han mescidi" diye bilinen kule, düşman gözetleme kulesi görevini de yaptığından yıkılmamış tahmin edilmektedir.

Kazan Hanlığı, Ruslar tarafından alındıktan sonra Kazan Kalesi surları dibine, Rus askerleri hatırasına "Yılan Tavı" adında bir manastır tesis edildi. "Blagoveşçeniye" katedrali ile Kazan zaptının hatırası olmak üzere Moskova'daki Kremlde inşa edilen "Vasiliy Blajennıy" katedrali IV. İvan'ın "Kazan Hanlığı"nın alışıının önemli hatıralarıdır.

Kazan şehri, mimari yapısı ile Rus şehri haline getirildi. Kazan Türkleri'ne Hanlık bölgesinde yaşaması ve şehre girmeleri yasak edilmiş, Kaban gölünün batısında, 150 hane inşa edilerek bu halkın bir kısmı buraya

yani “Tatar mahallesi” (bistesi) olarak bilinen yere iskan edilmiştir. Buranın idaresi için Moskova’da “Prikaz Kazanskago Dvortsa” adıyla ayrı bir bakanlık (Prikaz) tesis edildi. Kazan ilinden başka, Başkurtlar sahası, Astarhan Hanlığı ve Sibir’in idaresi buraya bağlandı [11, s. 91–93].

Kazan Hanlığı hüküm sürdüğü 115 yıl içinde on dokuz defa han değişmiş, Bunlardan bazıları bir kaç defa tahtı işgal etmiştir. Hanlığın ileri gelen adamlarının ikiye bölünmesi ve devlet işlerine müdahale etmesi, yönetimde istikrarsızlık, Kazan Hanlığı’nın çöküşünü hızlandırmıştır [4, s. 137].

Kazan Hanlığı’nda Sosyo-Kültürel Yapı

Kazan Hanlığı coğrafi konum olarak ticari münasebetlere elverişli önemli bir stratejik konuma sahipti [2, s. 198]. Din ve ırk açısından bir çok halkın yaşadığı bir devlet olmasına karşılık, halkın çoğunluğunu Kazan Türkleri oluşturmaktaydı. Kazan Türkleri yerli Fin ve IX. yy.’dan itibaren büyük oranda, Kıpçakların karışmasından meydana gelmiştir. Ruslar ve bazı yabancılar tarafından Tatar ismini almışlardır.

Çirmişler, Fin kavimlerinden en kalabalık topluluğu oluşturmaktaydı. Bu halk Volga Nehri’nin sol koluna yerleşmişti. Arlar’da bir Fin kavmi mensubu olup, Kama’ya kadar uzanan bölgeye yerleşmişlerdi. İtil Nehrinin sağ tarafında Çuvaş Türkleri yaşamakta idi [2, s. 239–243]. Çuvaş Türkleri çok tanrılı bir dine sahiptir. Başkurtlar gibi, Mari, Çuvaş ve Mordvinlerin de geçimleri orman ve nehir ürünlerine dayalı olmuştur [12, s. 454].

Çirmiş ve Arlar avcılık, arıcılık ile uğraşmaktaydılar. Çirmişler cesur ve usta okçu olarak ün salmışlardır. Bu halk gayrimüslim olup Şaman inancına sahiptir. Çuvaşlar gemi yapımında ustalaştıkları bilinmektedir. Kazan Hanlığı’nda bir çok nehir bulunduğundan nehir donanması mevcuttur. Çirmiş, Ar ve Çuvaşların örf adetlerinde Kazan Türklerinin kültürü yoğun olarak görülür.

Hanlıkta, halkın çoğu köylerde yaşam sürmekte ve tarım ile geçimini sağlamaktadır. Nehirlerde balıkçılık gelişmiş olup, tuzlu balık ihracatı ülkenin ticari faaliyetlerinde önemli bir yer almaktadır. Çirmiş, Ar ve Çuvaşlar avcılıkla da meşgul olmuşlardır. Kazan Hanlığı’nda kürk ve deri ticareti oldukça ün salmıştır. Her yıl 24 Haziran’da kurulan Kazan Panayırı uluslararası ticarete önemli bir pazara sahip olup, bu panayırda kürk ve bal ticareti oldukça rağbet görmüştür. Ayrıca Batı Avrupa’dan imal edilen kumaşlar, Türkistan ve güneyden gelen altın gümüş işlemeli kumaşlar, takılar, pamuklu kumaşlar uluslararası bu panayırda rağbet görmektedir.

Kazan'da kuyumculuk zanaatında, Bulgarlar ve Altın Ordu Devleti'nin izleri görülür.

Kaynaklarda Kazan Hanlığın'da beş büyük cami, bunlardan birinin sekiz minareli olduğu geçmektedir. Fakat Kazan Hanlığı devrinden kalan tek mimari eser Süyem Bike Minaresidir (Han Mescidi) Bu mimarinin ise sadece alt kısımlarının, hanlık döneminden kaldığı tahmin ediliyor. Diğer cami ve taş mimarilerin Kasım Hanlığı döneminden kaldığı sanılmaktadır [2, s. 239–243]. Kazan Kremlininde bulunan Kremlin surları ve kuleleri, Han Sarayı, Nur Ali Camii, Kul Şerif Camisi, Han Türbesi önemli İslam mimarisi eserlerindendir [13, s.168].

Türkistan ile yakın ilişkilerden dolayı Türkistan şehirleri örnek alınmış ve Kazan'da tasavvuf hareketleri, özellikle de Nakşibendi tarikatı rağbet görmüştür.

Kazan Hanlığı devrinden kalan yazılı belgenin az olması dil ve edebiyat konusunda bir sonuca varmamıza mani olmaktadır. Muhammed Emin Han'ın Farisi şiir yazdığı bilinmektedir. Ayrıca XVI. yy.'da Kazan ediplerinden Muhammedyâr Mahmud oğlunun yazdığı *Tuhfe-i Merdan* ve *Nur-i Sudur* adlı eserleri mevcuttur [2, s. 239–243].

Kazan Türkleri, İslamiyet'i kabul etmişler fakat Şamanlık dönemlerinden kalan bazı geleneklerini özellikle tarım ile ilgili kimi alışkanlıklarını devam ettirmişlerdir. Milli bayramlar Kazan Türklerinin yaşamlarına renk katmış, tarla ve ev işlerini daha keyifli bir hale getirmiştir [14, s. 22]. Kılık kıyafet konusunda Rusların Türklerden etkilendiğini görüyoruz. Knezlerin kıyafetleri Türklerinki gibi sırma işlemeli renkli uzun elbiselerdir [2, s. 137–138].

Kazan Hanlığının işgali sırasında yapılan tahribat nedeni ile dönem hakkında birinci elden kaynaklar, maddi manevi değerler yok denecek kadar azdır. Günümüze ulaşabilmiş kale duvarları ve kuleler, Türk-Tatar ve Rus kültür mirası olarak 2000 yılında UNESCO dünya kültür mirası listesine girmiştir [13, s. 164].

Tatar İsmine Dair

XIII. yüzyılda, Karadeniz'in kuzeyinde bulunan Türk toplulukların yaşadığı bölgede Tatar adı ile bilinen bir Türk topluluğu görülür. Tatar adı Marco Polo'dan beri Türkler ve Moğolların ortak bir adlandırması olmuştur. Osmanlı Devleti dışındaki tüm Türk toplulukları neredeyse bu ad ile anılmıştır. Moğollar hiç bir zaman kendilerini Tatar olarak görmemiştir [15, s. 161].

Tatarlar, Göktürkler çağında otuz boy halinde idiler. Otuz Tatar'dan, dokuzu siyasî birlik halindedir ve onlara *Tokuz Tatar* denir. Tatarların

yurtlarının Tula'nın doğusunda Onon ve Kerülen boylarında yani çok sonraları Moğolların yaşadıkları yerler oldukları anlaşıyor [16, s. 28; 17, s.139].

Çinlilere göre, Cengiz Han Kara Tatarlardandır. Cengiz'in ait olduğu Börçeginler kabilesi ise Kara Tatarların bir koluydu. Kültegin kitabesinde “*Otuz Tatar*” adı ile, Bilge Kağan Kitabesi'nde de “*Dokuz Tatar*” olarak bahsedilmiştir. Tatar ismi Moğol ve Türk kavimlerinin olduğu coğrafya ile sınırlandırılmış görünüyor [18, s. 1; 17, s.139].

Kazan Hanlarının hepsi Cengiz Han'ın soyundan gelmiştir. Kazan Hanlığının, devlet idarisi hakkında pek bir bilgi sahibi olmasak da, Türk-Moğol karışımı olan, Altın Orda Devleti gibi Cengiz Han ve Cengizogullarının kurduğu devlet idari sistemi görülür [12, s. 454]. Kama bölgesinde bulunan Türkler, Ruslar ve bazı yabancılar tarafından Tatar olarak adlandırılmıştır. Türklerin bu adlandırmayı çok da benimsediği söylenemez. Moğol İstilas zamanında askeri teşkilatın başında bulunan Tatarlara izafeten verilen bir isimdir. Kama dolaylarında Türk ahali tamamen Türk olduğu halde, özellikle Ruslar tarafından verilen bir Moğol adı ile tanınmışlardır. Tatar adı İdil boyu Türklerince hiçbir zaman benimsenmemiş ve Rus siyasi baskısı altında kabul edilmiştir [2, s.153].

Tatar kelimesi, Moğol demek de değildir. Şöyle ki; Barthold, Spuler, Boyle gibi Batılı araştırmacılar, Moğol ve Tatar kelimelerinin farklı anlam taşıdığının altını çizmişlerdir. Çin kaynakları, Reşidüddin et-Tabib'in Cami'u't-tevarih'i ve Moğolların Gizli Tarihi adlı eserlerde de Tatar ve Moğolların farklı kavim olduğu görülür [19, s. 435].

Sonuç

Bizans kaynaklarında, Turcia olarak bahsi geçen Türk toprakları, Doğu Avrupa yani günümüzdeki Romanya, Ukrayna ve Karadeniz'in kuzeyindeki toprakları kapsar. Hazar, Kuman, Peçenek ve Uzların Ukrayna'dan Urallara kadar hakimiyeti, Moğolların 1237'de bölgede hakimiyeti ele geçirene kadar sürmüştür. IV. asır sonunda Bulgar Türkleri İdil üzerinde Bulgar şehrini kurmuş, bu hakimiyet Moğolların 1237'de bölgede hakimiyetine kadar sürmüştür.

Türkistan ve Batı Sibirya'dan, yeni yeni Türk zümrelerinin Kama nehri dolaylarına gelmesi ile Moğolların nüfusu Türkler arasında yok denecek kadar azalmış. Altın Orda hanı Berke Han'ın Miladi 900 yılında, İslamiyet'i kabulü ile büyük bir kısmı Müslüman olan Orta İdil sahası ile Altın Ordu Devleti'ndeki Müslüman ahali ve Türk kavimlerinin birleşmesi sonucunda Kazan Türkleri adlı yeni bir etnik unsur meydana gelmiştir.

Aksak Temir'in, 1391 ile 1395 yıllarında, Kıpçak şehrini tahrip etmesi üzerine, *Altın Ordu Devleti*, dağılmaya başlamış. Bunun sonucunda, yer yer, Türk hanlıkları kurulmuştur. Kama Bulgarları'nın çoğunlukta olduğu Orta-İdil sahasında, *Kazan Hanlığı* adı ile siyasi bir teşkilatlanma meydana gelmiştir. Kazan Hanlığı, ismini hanlığın baş şehri olan Kazan'dan almıştır. Bu hanlığın kurucusu, Çingizogullarından Uluğ Muhammed Han'dır. Uluğ Muhammed Han sadece Kazan Hanlığı'nın değil, Türk tarihinin de önemli simalarındandır. XV. yüzyıl başında, Altın Ordu topraklarında anarşiye son vermiş, Kazan Hanlığı'nı kurarak, Orta İdil de bulunan Türk illerini, Rus istilasına karşı güçlü bir şekilde korumuştur.

Uluğ Muhammed Han zamanında Kazan şehri tüccarların buluştukları bir ticaret merkezi haline gelmiştir. Moskova Knezliğini ve Rus şehirlerini yıllık vergiye bağlamıştır. Mahmutek, döneminde Kazan Hanlığı merkezi güçlü bir konuma gelmiştir. Moskova Knezliği ve Rus şehirleri yıllık vergilerini muntazam bir şekilde ödemeye devam etmiştir. Merkezileşmenin tamamlandığı Halil Han döneminde, Kazan Hanlığı'nda gruplaşmalar oluşmaya başlamıştır. Moskova Rusya'sı kuvvetlendiği ölçüde Kazan üzerinde baskısını artırmış; Çar III. İvan, Tatar Hanlıkları arasındaki mücadelelerden istifade etmiş, aynı zamanda dağınık Rus Knezliklerini, Moskova etrafında toplayarak Milli Rus Devleti'ni kurmuştur.

Halil Han'ın vefatı ile hanlık içinde taht mücadeleleri istikrarsızlık getirmiştir. Kazan Hanlığı, coğrafi olarak ticaret münasebetleri için elverişli olmasına karşılık, savunma bakımından elverişsiz bir konumdadır. Çar III. İvan 1478 yılında Novgorod şehrini ve ona tabi Sibirya'ya kadar uzanan geniş sahayı, kendi topraklarına katmıştır. Bundan sonra Kazan Hanlığı, Moskova tarafından tehdit edilmeye başlanmış ve Kazan Hanlığı üzerinde Rus baskısı büsbütün artmıştır. Muhammed Emin Han sekiz yıl boyunca, Rus çarı III. İvan'ın arzusuna göre hareket etmiş ve Rus tüccarlarına büyük imtiyazlar verilmiştir.

Kazan Hanlığı, Moskova hakimiyeti altında uydu bir devlet konumuna gelmiştir. Muhammed Emin Han, 1502 yılında ikinci kez tahta geçmiş; bu dönemde, Moskova Knezliği ile "Ebedi Barış" antlaşması (1512) imzalanarak, dostluk tesis edilmiştir. Bu durum Muhammed Emin'in 1518 yılındaki vefatına kadar devam etmiştir. 1550 yılında Ruslar, Kazan Hanlığı'nı kuşatmış fakat alamamışlardır. Çar IV. İvan, Kazan Hanlığı'nı alabilmek için Kazan'dan 60 km yukarda Sviyajsk Kalesi'ni yaptırmış (1551) ve Kazan şehri her taraftan abluka altına alınmıştır. Rus istilasına ile Bulgar Tatarlar'ı tarafından biriktirilmiş olan medeniyet değerleri, kitaplar, el yazmaları, sanat eserleri tahrip edilmiş, cami ve mescitler yıkılmıştır.

Kazan şehrinin ele geçirilmesi ile Ruslara karşı mücadele sona ermiş değildir. Kazan Türkleri, Çirmişler ve Çuvaşlar yer yer Ruslara karşı ayaklanmışlardır. Türkler uzun yüzyıllar boyunca Moskova-Rus boyunduruğu altında yaşamaya mahkûm olmuşlardır. Kazan ilindeki ayaklanmalar, Ruslar tarafından kanlı bir şekilde bastırılmış ve Kazan Hanlığı, Moskova kolonisi haline gelmiştir.

Kazan Hanlığı, muhtelif din ve ırktan birçok kavmin bir arada yaşadığı bir memleket olmakla beraber siyasi, ekonomik ve kültür hayatında en etkin olan unsur Kazan Türkleri idi. Hanlığın ekonomik faaliyetlerini arıcılık, dericilik, avcılık, balıkçılık, ziraat ve ticaret teşkil etmekte idi. Her yıl 24 Haziran'da başlayıp birkaç hafta süren "Kazan Panayırı" milletlerarası ticarete önemli bir yer tutuyordu. Özellikle kürk ve bal ticareti bu panayırarda oldukça rağbet görmekte idi.

Kazan şehrinde beş büyük cami in bulunduğ u, bunlardan birinin sekiz minareli olduğ u, hanın ve bazı devlet büyüklerinin "sarayları" olduğ u kaynaklarca tespit edilmiştir. Kazan devrinden kalan yegâne yadigâr olan Süyüm-Bike Minaresi'nin ancak aşağı kısımlarının hanlık zamanına ait olduğ u sanılıyor. Kazan ilinde, Hanlık devrindeki yerli edebî eserlerine ait belgeler bulunmamakla beraber, Türkistan tesiriyle bazı edebî eserler yazılmıştır.

XIX. asrın sonlarına kadar süren Rusların yayılcı politikaları sonucunda, Sibiry a, Kazakistan ve Orta Asya'daki Türk toprakları, Rusların hakimiyeti altına girmiştir. Rus hükümdarları, işgal ettikleri Türk toprakları üzerindeki Türk ve Müslümanlara karşı çoğunlukla baskıcı ve yıkıcı bir politika izlemişlerdir. Karadeniz'in kuzeyindeki Türk topraklarını hakimiyeti altına alarak, başarılı bir şekilde İslavlaştıran Ruslar, dünyanın en geniş topraklarına sahip bir devlet olmuştur.

KAYNAKÇA

1. Yetişkin M. "Rusların Türk Toprakları Üzerinde Yayılması Üzerine Bazı Düşünceler". 2006. <http://dergisosyalbil.selçuk.edu.tr> (21.05.2020)
2. Kurat N. A. *Karadeniz'in Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*. Murat Kitabevi, Ankara. 2002.
3. Kurat N. A. "Kazan Hanlığı (1437-1556)". *Ankara Üniversitesi, DTCF. Dergisi*, Ankara. 1954. C. 12, S.3-4.
4. Türkoğlu İ. "Kazan Hanlığı, 1437-1556 yılları arasında Karadeniz'in Kuzeyinde İdil - Ural Bölgesinde Hüküm Süren Bir Türk Devleti". *TDV. İslam Ansiklopedisi*, Ankara. 2002.
5. Seyhan Ş. *İdil-Ural'da Unutulmuş Bir Türk Devleti: Kazan*. <https://www.academia.edu/7869792> (22.03.2020).

6. Togan Z. V. “Kazan Hanlığında İslam Türk Kültürü”. *İslam Tetkikleri Dergisi*, 1960. C.3, Sayı 0, <https://dergipark.org.tr/tr>, (22.03.2020)
7. Ayan E. “Ünal Fatih, Ayneddin Ahmerov’un Kazan Tarihi”. *Karadeniz Dergisi Yayınları*, Ankara. 2009.
8. Şan E. *Moskova Rusyası ile Kazan Hanlığı İlişkileri (Şah Ali Döneminde (1516–1552))*. Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı Orta çağ Tarihi Programı, Yayınlanmamış Yüksek lisans Tezi, İstanbul. 2008.
9. Yarullina R. “Tatar Rivayetlerinde Kazan Şehri”. *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, 2009. S.2, <https://dergipark.org.tr/tr/pub/kdeniz/issue/16873/175644>, (22.03.2020).
10. Akmaz A. “Rus Yayılmacılığının Sistemleşme Süreci”. *Bartın Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi*, Bartın. 2014. C.1, S.2, s. 29–44.
11. Kurat N. A. “Rus Hakimiyeti Altında İdil-Ural Ülkesi (Eski Kazan Hanlığı ve Başkurt İli), (XIX. yüzyıla kadar)”. *Ankara Üniversitesi, DTCF. Dergisi*, Ankara. 1965. C. 23, S.3–4.
12. Donald O. “Kazan Hanlığı’nda İdari Yapı”. *Türkler Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara. 2002. C.8, s.453–459
13. Tatar M. A., Plehvarian, N. K. “Mimari Açıdan Bir Türk-İslâm Şehri: ‘Kazan’ (15–16. yy)”. *Milli Saraylar, Sanat-Tarih- Mimarlık Dergisi*, İstanbul. 2019. S.163–178.
14. Çulpan Z. Ç. “Tatar Türklerinin Mevsimlerle İlgili Gelenekleri”. *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, İstanbul. 2004.
15. Özey D. “Kazan Tatar ve Kırım Tatar Türkçesi Üzerine Yapılan Çalışmaların Bibliyografisi”. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi (Türklad)*, 2019. C.1, S.3, s. 160–206
16. Sümer, O. *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri- Boy Teşkilatı - Destanları*. Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul. 2016.
17. Tansü Y.E., Çerkezoğlu S. “Cengiz Han’ın Soy ve Moğolların Kökeni Hakkında Görüşler”. *International Academic Studies on Social and Education Sciences*, Gece Akademi, Ankara. 2020. s. 149–165.
18. Ağaldaq, S. “Moğol Devleti”, <https://www.tarihtarih.com/>, (13.02.2020)
19. Özdemir A. “Tatarların Kökeni Meselesi”. *Türkler Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara. 2002.

Аңдатпа

Темірдің шабуылдарымен өте әлсіз мемлекетке айналған Алтын Орда мемлекеті XV ғасырдың басында бытырап кетті. Нәтижесінде бұл жерлерде түрік хандықтары құрылды. Солардың бірі Орта Еділ аймағында құрылған түрік-ислам мемлекеті саналатын – Қазан хандығы. Бұл хандықтың негізін қалаушы – Шыңғыс ұрпақтарының жалғасы Ұлы Мұхаммед Хан. Халил хан дәуірінде, орталықтандыру аяқталған кезде, Қазан хандығында түрлі топтар құрыла бастады. Патша III Иван татар хандықтары арасындағы осындай келіспеушіліктерді пайдаланып, шашырап кеткен орыс княздіктерін Мәскеудің айналасына топтап, Ресей мемлекетін құрды. 1478 жылы патша III Иван Новгород қаласын және Сібірге дейінгі аумақтарды өзіне қаратты. Қазан хандығына Мәскеу қауіп төндіріп, Ресейдің Қазан хандығына жасаған қысымы арта түсті. Ал Патша IV Иван Қазан хандығын басып алу үшін Қазаннан 60 шақырым қашықтықта Свияжск қамалын салдырды (1551), Қазан қаласы жан-жақтан қоршауға алынды. Орыс шапқыншылығының әсерінен Болгар татарлары жинаған өркениет құндылықтары мен өнер туындылары кітаптар, қолжазбалар жойылды, мешіттер қиратылды. Қазан түріктері, чигилдер мен чуваштар орыстарға қарсы түрлі көтерілістер ұйымдастырды, бірақ Қазан аумағындағы бұл көтерілістер қанды қырғындармен тұншықтырылды. 1437 жылы Ұлы Мұхаммед Хан құрған Қазан хандығы 115 жылдан кейін Мәскеу патшасы IV Иван тұсында ғана тоқтатылды. Алайда орыс билеушілері өздері басып алған түрік жерлерінде түріктер мен мұсылмандарға қарсы қатыгез әрі жойқын саясат жүргізді. Қара теңіздің солтүстік бөлігіндегі түрік жерлерін өз иеліктерін алып, мұнда шветтерді сәтті пайдаланған орыстар әлемдегі ең үлкен жерлерге ие болған мемлекетке айналды.

Кілт сөздер: Қазан, түрік, ислам, мемлекет, тәуелсіздік, Ресей.

(Е.Е. Тансү, С. Черкезоглу. Жаңа дәуірдегі түрік мемлекеті: Қазан хандығы туралы)

Аннотация

Золотая Орда, которая стала очень слабым государством с железными атаками, распалась в начале 15-го века. В результате здесь были созданы турецкие ханства. Одним из них является Казанское ханство, турецко-исламское государство, созданное в Среднем Поволжье. Основателем этого ханства является великий хан Мухаммед, потомок Чингисхана. Во времена правления Халил-хана, когда централизация была завершена, в Казанском ханстве начали формироваться различные группы. Царь Иван III воспользовался такими различиями между татарскими ханствами, чтобы объединить разрозненные русские княжества вокруг Москвы и создать русское государство. В 1478 году царь Иван III покорил город Новгород и территории вплоть до Сибири. Казанскому ханству угрожала Москва, и давление России на Казанское ханство усилилось. Царь Иван IV построил Свияжскую крепость (1551 г.) в 60 км от Казани, чтобы захватить Казанское ханство, и город Казань был осажден. Под влиянием русского вторжения были уничтожены ценности цивилизации и произведения искусства, собранные болгарскими татарами, книги, рукописи, разрушены мечети. Казанские турки, чигилы и чувашаи организовали различные восстания против русских, но эти восстания на территории Казани были задушены массовыми убийствами. Казанское ханство, основанное в 1437 году Великим Мухаммедом-ханом, было упразднено через 115 лет только во время правления царя Ивана IV Московского. Однако русские правители проводили жестокую и разрушительную политику против турок и мусульман на оккупированных турецких землях. Русские, которые захватили турецкие земли в северной части Черного моря и успешно использовали шведов, стали крупнейшими землевладельцами в мире.

Ключевые слова: Казань, Турция, ислам, государство, независимость, Россия.

(Е.Е. Тансу, С. Черкезоглу. Турецкое государство в новую эпоху: о Казанском ханстве)

Я.В. Пилипчук

к.и.н., МНС, Институт востоковедения им. А.Ю. Крымского НАН Украины
Киев, Украина (e-mail: bachman@meta.ua)

**Крымское ханство глазами западноевропейских историков,
географов и путешественников**

Аннотация

Данная статья посвящена анализу сведений западноевропейских историков, географов и путешественников о Крымском ханстве. Европейцы создали много мифов относительно Крымского ханства: о поклонении идолам, о неисчислимых войсках, о праве Гиреев на турецкий престол. Англичане и голландцы воспринимали историю Крымского ханства преимущественно через своих русских информаторов. Немцы и итальянцы мало интересовались историей Крыма, кроме И. Барбаро и Э. Дортелли д'Асколи, которые побывали там лично. Немец И.Тунманн детально описал Крымское ханство конца XVIII в. Французы воспринимали крымских татар через призму польских информаторов. Для них татары являлись варварским народом, который живет за счет войны и работорговли. Таким же было отношение и у англичан. Более-менее взвешенное отношение было только у французов и англичан, которые лично побывали в Крымском ханстве. Они отмечали оседлость крымских татар и наличие городов. Однако, крымцы активно занимались работорговлей и совершали походы на соседние христианские страны. Европейцы воспринимали татар как врагов и созников Османов.

Ключевые слова: Крымское ханство, Османы, европейцы, англичане, французы, голландцы, немцы, итальянцы, историки, путешественники, географы.

Ya.V. Pylypchuk

PhD, A.Yu.Krymskiy Institute of Oriental Studies of the National Academy of Sciences of
Ukraine, Kyiv, Ukraine (e-mail: bachman@meta.ua)

**The Vision of the Crimean Khanate in the Works of Western-European
Historians, Geographers and Travelers**

This paper is devoted to the analysis of data of Western European historians, geographers and travelers of the Crimean Khanate. The Europeans have created a lot of myths concerning the Crimean Khanate: the worship of idols, about innumerable troops, of the right Gherays on the Turkish throne. The British and the Dutches perceive the history of the Crimean Khanate mostly through its Russian informative. The Germans and Italians were little interested in the history of the Crimea, except I.Barbaro Ist E.Tortelli d'Ascoli, who had been there in person. German I.Tunman Ist detailed description the Crimean Khanate in the end of the eighteenth century. French Crimean Tatars perceived through the prism of Polish informants. For them, the Tatars were barbaric people, who live at the war and the slave trade. The same was the attitude of the English. More or less the weighted

ratio was only the French and the British, who personally visited the Crimean Khanate. They noted the donkey of the Crimean Tatars and the presence of cities. However, Crimean actively engaged in the slave trade and made trips to the neighboring Christian countries. Europeans perceive Tatars as enemies of Christian and allies of the Ottomans.

Key words: Crimean Khanate, Ottomans, Europeans, British, French, Dutch, Germans, Italians, historians, travelers, geographers.

Одним из интереснейших аспектов истории Восточной Европы является история Крымского ханства. Традиционная история Крымского ханства реконструируется по данным османских, крымско-татарских, русских и польских хроник. В данном исследовании мы реконструируем при помощи данных мемуаров, исторических хроник и географических сочинений авторов из Англии, Франции, Нидерландов, Германии (кроме Австрийской империи) и Италии. Целью данного исследования является выяснить особенности видения история Крымского ханства на Западе.

Одним из первых англичан, открывших для себя крымских татар, был Д. Флетчер. Традиционно для себя англичане рассматривали историю крымцев в контексте истории Русского государства. Он отмечал, что самые могущественные из татар - это крымские татары, которые в 1571 г. в количестве 200 тыс. сожгли предместья Москвы, а от них загорелась и русская столица. От огня и давки погибло 800 тыс. чел. Конечно эти цифры завышены на порядок. Причиной войны крымцев с русскими являлись постоянные нападения татар на русское пограничье. Указывалось, что татары утверждают, что должны владычествовать над Астраханью, Казанью и даже Москвой. Сообщалось, что русский царь должен кормить ханскую лошадь овсом из собственной шапки. Такой обычай продолжался до правления Василия (отца Ивана Грозного). Этот унижительный обряд был заменен данью мехами. Сообщалось, что хана на войну сопровождают 100 или 200 тыс. воинов (существенное преувеличение, реально 40 тыс.). Татары ходят в набеги на русских несколькими отрядами и отвлекают их внимание от основного удара. Большинство крымцев вооружены луком и стрелами, кривой турецкой саблей. Некоторые из них владеют пиками. Обычный воин не носит никаких доспехов, но мурзы и дворяне подражают туркам и носят доспехи. В рукопашном бою они сражаются лучше, чем русские и более храбры и свирепы от природы. Татары обычно используют засады, но русские, зная эту их манеру, очень осторожны. Крымцы презирают смерть. В бою они кричат «Аллаху билляхи». Главной добычей татар на войне являются

пленные, которых они продают туркам. Если же пленные становятся им в тягость, то они их убивают. В ханы избирается один из дворян, назначенный турецким правителем. Вместе с собой они возят в юртах истуканов, во всем ином подобны туркам. Первые лица после хана - это мурзы или же дивей-мурзы. Они могут вести на войну отряды в 10, 20 или 40 тыс. человек. Татары минимум ведут с собой две лошади. Крымцы употребляют в еду конину. Овец и коров они разводят для шкуры и молока. Городов у них нет, они передвигаются на повозках называемых вежами. Нападают они на соседей летом, а весной двигаются с юга на север на свои стойбища. Они не используют денег и предпочитают всем металлам медь и сталь. Сталь они используют для оружия. Лица их приплюснутые и плоские, при этом желтого цвета. Волосы у них на голове редкие, они стройные, но ноги у них короткие. Говорят они быстро, и их речь похожа на лай собаки. К пребыванию на конях и стрельбе их приучают с детства. Турки происходят от татар, и их обычаи во многом похожи между собой. У них нет образования, и они не впускают иноземцев в свою страну. Они верны своим правителям и совершенно разоряют своих соседей, если те не признают над собой власти хана. Этнони Дженксинсон указывал, что земля от Камы и до Астрахани принадлежит крымцам. Нужно сказать, что вероятно англичанин был знаком с крымской версией относительно легальности их притязаний [1; 2].

Д. Горсей сообщал, что правитель русских увеличил свои владения за счет великого скифского хана, то есть крымского хана. Он писал, что русский царь освободился от ига крымских татар, но чтобы они не беспокоили его границы платил им небольшую мзду. Он отмечал, что 1200 шотландцев при Иване Грозном лучше сражались против крымских татар, чем 12 тыс. русских, которые до того не знали огнестрельного оружия (стереотипное видение русских на Западе как отсталых в развитии, что не отменяет высокой квалификации шотландских наемников, которых могли привлечь русские на службу). Поход крымского хана был истолкован как Божья кара русских за грехи. Крымцев было 200 тыс. и они подошли к Оке и форсировали ее. Московское войско в 100 тыс. человек не осмелилось выступить против него. Более того, царь вместе с 2 сыновьями и 20 тыс. стрельцами бежал в Троицкий монастырь. Враг же подошел к Москве и сжег колокольню Святого Иоанна, а сильный ветер распространил огонь на всю столицу. Хан расположился в Симоновом монастыре, а царь бежал

в Вологду. Сын Ивана Федор при своей коронации в 1585 г. принял у себя правителя крымских татар Сафа-Гирея [3].

Одним из тех, кто оставил одно из наиболее детальных описаний крымских татар был Д. Смит. Этот англичанин сражался в составе войск Жигмонда Батори против турок и татар в битве между рекой Олт и горой Ротентон в 1602 г. Против европейцев-христиан воевал крымский хан во главе с 40 тыс. армией. Всадники Нидерштальта и Мавазо были разбиты войсками противника, татарский военачальник Бей-оглы закрыл тучей стрел небо для воинов Вельтуса и Обедвика. Татары вынудили европейцев отступить за частокол и ринулись на штурм лагеря христиан несмотря на потери. Неся значительные потери, они проникли в лагерь. 1300 или 1400 всадников во главе с графом Мельдричем спаслись бегством, ночью переплыв реку. Другие были или убиты, или попали в плен. Джон Смит попал в плен. Во время битвы погибли военачальники Нидерштальт, Мавазо, Вельтус, Зарвано, Бавель. Из англичан погибли Баскерфильд, Хардуик, Майлер, Миллино, Бишоф, Комптон, Девидсон. В живых остались Эйнсайт, Карлтон, Робинсон [4, с. 15–17].

После некоторого пребывания в турецких владениях Д. Смит попал к татарам. Отмечалось, что те едят плов, чебуреки, пекут хлебные лепешки, едят конину и верблюжатию. Крымцы одеваются как турки, и только ногайцы одеты в овечки шкуры. Богатством татар являются стада скота, которых они перегоняли с место на место. Татария граничит с Молдавией, Подольем, Литвой и Россией. Своего правителя они называют ханом. У него большой передвижной двор из телег. В коробах они хранят свое имущество. В домах татар есть идолы. Татары пьют кумис, вино и шербет. В еду употребляют мясо животных и птиц, овощи и фрукты. Самый главный праздник татар рамазан. Татары гонят стада своих животных к Азову и Перекопу. Зажиточные татары сидят на коврах и на ложах. Они носят меховую одежду с подкладкой из парчи и тафты, бедные же из собачьих, овечьих и козьих шкур с подкладкой из шерсти или из хлопчатобумажной ткани. Обувь и головные уборы простых кочевников из войлока. У татар есть города среди которых крупными являются – Бахчисарай, Салюциум, Альмасови, Перекоп, Крым, Судак, Кафа. Эти города на побережье и контролируются турецкими гарнизонами. Татары ведут торговлю круглый год. Они продают туркам соль, рабынь, масло, рис, ячмень, меха, скот. Венгерские, валашские, молдавские и русские невольники тяжело работают в

хозяйстве у татар. Кочевники же ленивые люди. Татары мусульмане и суд у них осуществляют кади. Они повинуются решениям хана и Дивана, которые выносят решения в наиболее сложных случаях. Ежегодно крымскому хану доставляется дань от польского и литовского правителя, молдавского господаря и правителей ногайцев. Послы от этих правителей лично вручают дань хану, а тот их щедро одаривает и приглашает на пир. Послу вручают златотканую одежду из хлопка и дарят раба из одной с ним национальности. Перед тем как начать войну с кем-то крымский хан должен получить разрешение у турецкого султана. Во время похода войско должно иметь трехмесячный запас продовольствия. Во время набега хана сопровождают гиды, которые хорошо знают землю, в которую вторгается хан. Первой идет разведка, после нее беи со своими войсками, после них хан. Не встретив сопротивления, татары вторгаются вглубь вражеской территории. В поход татары берут артиллерию малого калибра. Вместе с ними идут ногайцы, черкесы, татары из Крыма, Перекопа, Азова. Турецкий султан также отправляет на помощь хану очаковских, белгородских (буджакских) и добруджанских татар. Войско состоит в 120 тыс. воинов. Пехоты в нем нет, татары передвигаются на лошадях. Вооружены татары саблями, пиками, топорами. Знатные татары вооружены искусно изготовленным вооружением и имеют панцыри. В распоряжении крымцев находится отряд из 10 тыс. воинов из татар и янычаров, а также небольшая артиллерийская часть. Татары причиняют огромный вред соседнему христианскому миру. Татары убивают по пути всех мужчин, которые оказывают сопротивление. В плен они берут женщин и детей. Хан определяет остановки основной части войска, которая составляет 10-15 тыс. воинов. Другие воины продвигаются на расстояние в 15-20 миль от него. Татары желают получить щедрый выкуп за богатых пленных, иначе изнуряют их каторжной работой. Джон Смит смог бежать из плена в Камбии (Кубанской Орде), бежав к донским казакам, а оттуда через Россию, Речь Посполиту, Трансильванию, австрийские владения в Венгрии и Чехии попал в Германию, затем через Францию попал в Англию [4, с. 17–33].

П. Рико в начале своего повествования указывал, что не упоминает под названием татар узбеков и астраханских татар, а только крымцев. Союзниками и подданными турецкого султана являются перекопские татары и ногайцы. Кафа находится в турецкой власти, что является залогом верности крымцев. И хотя ханы

избирались из числа Гиреев, но их утверждал султан. Хан-современника Рикота звали Мехмед-Гирей (Мехмед-Гирей III). Отставных ханов отправляют на Родос. Англичанин указывал, что в случае пресечения династии власть над Турцией может перейти к Гиреям. Согласно сведениям англичанина, когда турки отправляются в поход крымцы должны выставить 100 тыс. воинов (существенное преувеличение, вряд ли больше 20 тыс.). Однако татарский хан может послать в поход визиря с 40-50 тыс. человек (преувеличение, в поход могли направить не визиря, а например калгу или нуреддина). В 1663 г., когда турки призвали татар на помощь, те опустошили Венгрию, а также Силезию и Чехию, и увели из этих стран 150 тыс. людей в ясырь (численность взятых в ясырь преувеличена, а татары помогали туркам в начавшейся в 1663 г. австро-турецкой войне). Татары нападают на соседние с ними страны. После удачных походов богатые татары облачались в меха. Татары живут за счет собственной добычи и углубляясь в чужую страну на расстоянии в десять-двенадцать дней пути они захватывали в плен местных жителей разного пола и возрастов. Особо жестоко они грабили страну, возвращаясь назад. Если кто-то не был в силах продолжать путь его убивали, других же они продавали туркам. Татары питались мясом коней, которое часто отбивалось под седлом. Некоторые татары, особенно разбогатев после нападения на Польшу, строили дома, пили вино и бозу. У татар 200 тыс. воинов. Большинство из них жили в хижинах и землянках [4, с. 42–47].

С. Коллинс указывал, что столицей татар является Крым, который находится вблизи Татарского моря вследствие чего этот хан татар и называется крымским. Татары это данники турок, а Москва прежде платила дань татарам. Московский князь прежде был вынужден кормить из своей шапки овсом ханского коня. Но уже десять лет прошло с последней уплаты дани. Татары не едят хлеба и соли, поскольку это притупляет чувства. Они беспокойные соседи и даже если рассеять их, то они все равно соберутся. У татар с собой три-четыре лошади. Они проходят за день сотню миль. Они владеют искусством верховой езды. Однако их не так давно разбили калмычки, которые решили отомстить за своих детей, угнанных в рабство. Татары показаны как типичные монголоиды. Отмечалось, что крымцы высмеивают русских за почитание икон [5].

П. Гордон сообщал, что венгров со всех в 1657 г. окружили крымцы в числе 60 тыс. человек. На войско Я. Кеменя оказывалось

мощное давление, но обороняющиеся стали вагенбургом и смело отражали натиск татар при помощи мушкетов и пушек. Татары же массированно обстреливали противника из луков, нанося ему потери. Многие тягловые животные были перебиты, а продовольствие закончилась около Меджибожа. Наиболее храбро в войсках трансильванцев сражались молдаване, но, когда татары переделались в турков, пришли в замешательство и восстали. После этого войско Я. Кемени капитулировало, когда крымцы пообещали им дать дорогу домой. Однако как только венгры разомкнули ряды возов, крымцы напали на них. П. Гордон в 1660 г. упоминал, что в Луцк к полякам прибыл татарский посол, который говорил, что нуреддин прибыл на Украину с 40 тыс. войском. 13 сентября отмечалось, что большое войско русских пришло к Любартову (Любару). Там к полякам присоединились татары, которые в союзном войске шли в авангарде и на флангах. Они застали противника на марше 16 сентября. 2,5 тыс. поляков атаковало русских, однако после столкновения татары отняли добычу у польских драгун. Войска русских оценивались в 15 тыс., а войска украинцев 15 тыс. человек. 26 сентября русские начали отступление, преследующие их гусары перебили много пехотинцев. Прикрывал отход войска отряд казаков в 8 сотен человек. Отмечалось недоверие между русскими и украинцами. П. Гордон сообщал, что татары бездействовали и ходили слухи об их подкупе русскими. 27 сентября стало известно о движении русских к Чуднову. Русские отступали в порядке. 28 сентября нуреддин требовал пушек и мушкетов дабы выбить русских из занимаемых позиций. 6 октября сообщалось, что Ю. Хмельницкий идет на поляков с 40 тыс. казаков. И. Выговскому и нуредину было приказано наблюдать за передвижением казаков. Половина татарского войска двинулась на Слободищи, поляков же было 9 тыс. Украинцы Ю. Хмельницкого отбивались около церкви и татары сожгли ее вместе с защитниками. На протяжении 6-8 октября поляки и татары штурмовали казачий лагерь. Среди старшины при Ю. Хмельницком взяли верх те, кто был за переговоры с татарами и переход на их сторону. В лагере же В. Шереметьева среди казаков также было беспокойно. 14 октября русские и казаки во время движения к Пятке были остановлены татарами. Украинцы выдвинули условия своей капитуляции. 19 октября Гетьман написал Т. Цецюре о переходе на сторону поляков. 21 октября казаки Т. Цецюры начали переходить на сторону поляков, но прежде чем поляки до них добрались, татары перебили несколько сот

украинцев, а тысячу взяли в плен. На сторону поляков смогли перейти 2 тыс. казаков Т. Цецюры. 21 октября татары просили мира. 3 ноября казаки и русские выступили из лагеря, которых татары брали в плен. 4 ноября татары требовали выдачи знатнейших русских и казаков, а также напали на поляков. 5 ноября Камамбет-мирза требовал выдачи В. Шереметьева. 6 ноября он с другими офицерами был передан татарам [6].

П. Гордон сообщал, что царь принял Чигирин от Дорошенко и турецкий султан был крайне этим оскорблен. Ю. Хмельницкого во главе с казаками, ранее захваченными в плен турками и татарами, отправили штурмовать город. Сообщалось, что к Киеву и Чигирину идут поляки, татары и турки. По информации из Киева султан приказал крымскому хану перейти Днепр. Этим маневром он должен был отвлечь внимание от Чигирина. 10 августа 1677 г. Азамет-Гирей вместе с нуредином во главе 5 тыс. войска подступил к Бугу, где уже стояло 4 тыс. буджакцев. Сообщалось, что хан вел с собой более 10 тыс. человек. Всего в Первом Чигиринском походе приняло участие 20 тыс. татар и ногайцев, которые при штурме фактически не присутствовали, а совершили рейды по окрестностям и контролировали переправы. Шотландец на службе у русских сообщал, что крымцы информировали русских о намерениях турок. Кроме того, между турецким пашей и ханом были серьезные трения. Крымцы враждебно относились к украинским ставленникам Османов, и не желали усиления турецкой власти по соседству с Крымским ханством [7]. Во время Второго Чигиринского похода турки, чтобы дезинформировать противника, сообщали, что войско визиря пойдет не на Чигирин, а на Киев. Крымцы были отправлены в июне 1678 г. для разведки. П. Гордон сообщал, что в поход было отправлено большое количество турков, а татар 80 тыс. во главе с ханом. Сообщалось, что русские привели под Чигирин 2 тыс. черкесов (кабардинцев), а также калмыков. Отмечалось, что они наводили страх на крымцев, но сами боялись турок. 3 августа 1678 г. под давлением кабардинцев и калмыков крымцы отступили к Медведовке. Потом визирь отправил отряды Ю. Хмельницкого и татар овладеть Немировым и Кальником, которых ранее поляки уступили туркам [7].

П. Гордон принимал участие и в Крымских походах. В мае 1687 г. русские поймали у Мерла татарина, который поведал, что несколько тысяч татар собрались для нападения на Польшу и 2 тыс. пошли на Киев. Русские двинулись походом на Крым, но 14 июня обнаружили,

что около реки Конки степь выжжена. 16 июня русские дошли до реки Карачакрак и были готовы к нападению татар. Было решено отправить 20 тыс. русских и 20 тыс. казаков вниз по речке. В его составе был отряд Неплюева в 9 тыс. человек. Кроме того, там были полки Грэхэма (3300 солдат) и Вестгофа (1800 воинов). Казаческое войско же состояло из компанийцев и сердюков. Эти отряды были посланы для того, чтобы отвлечь внимание турок. 18 июня главное войско начало отступление. 20 июня при отступлении русских по реке Конская вода стали лагерем русских и украинцев. Вскоре разнесся слух, что казаки специально подожгли степь, чтобы не пустить русских в Крым. Казаки и русские не доверяли друг другу. Считалось вполне вероятным, что для казаков было бы плохо, если бы Крым был опустошен. Казаки называли себя подданными, а не слугами царя. Крымские татары были вольным народом. Оба народа находились в одинаковых условиях в отношении почитания своих князей и привилегий. Они не получали денег за службу и считали, что князья им обязаны. Гетьман в 1677 г. во время ссоры Голицына и Ромодановского встал на сторону последнего. Самойловича также не любил его народ за монополии на ряд промыслов. 12 июля к Голицыну прибыл посол от нураддина, который доставил письмо. В нем выражалось сожаление, что русские нарушили мир. Были получены данные, что в землях запорожцев русские и татары уже сразились между собой. 14 июля на военном совете было принято решение в дальнейшем воспрепятствовании вторжению татар в Польшу и построить укрепления на Самаре. После возвращения из похода Голицын расправился с гетьманом [8, с. 55–68].

П. Гордон отмечал, что при продвижении войск планировалось занять Аслам-Кермен. 10 апреля к новому гетьману казаков был доставлен пленный татарин, который сообщал, что крымцы будут ждать русских у Самары, и, если разобьют их, то нападут на Россию 9 мая русские стали у татарской крепости Керикермен, а 11 мая были у реки Каир. 13 мая был отправлен отряд из 2 тыс. воинов к Аслам-Кермену. 14 мая было получено фальшивое сочинение о приближении татар. Тем временем хан стоял у Каланчака и вскоре переправился с 4 тыс. белгородских татар (буджакцев) через Днепр и разбил лагерь в Черной долине. 26 мая русские сражались с турками у Аслам-Кермане. Далее был виден Казикермен. 28 мая татары атаковали разъезды русских. 13 мая татары проводили реконструкцию местности около Самары. 14 июня казаки и калмыки, бежавшие от татар прибыли к основному войску [8, с. 88–99].

Д. Перри отмечал, что крымские татары населяют берега Черного моря. Повторялся бродячий сюжет о наследовании крымскими ханами султанского венца в случае пресечения династии Османов. Указывалось, что правитель татар вступил в войну против Московии и вынудил ее царя уплатить ежегодную дань в 100 тыс. червонцев. Московиты возвратили Азов и другие города. Говорилось, что много ранее Голицын совершил поход на Крым, однако татары дали ему бочки золота и он повернул войска назад (слух и ложная информация). Татары после мира в Карловицах построили много крепостей на границах. Татары много раз побеждали московитов и в 1671 г. (реально в 1571 г.) сожгли Москву. Он также упоминал о Кубанских татарах (кубанских ногайцев под руководством Бахты-Гирея), то есть кубанских ногайцах, которые постоянно нападают на земли России, жгут и грабят поселения, уводят в плен население и забирают скот [9].

Д. Дефо отмечал, что до битвы у Полтавы стояли наготове Буджакские татары у Буга. Хан отправил в Стамбул посла после победы московитов при Полтаве. Карл заключил союз с татарским ханом, который всячески одаривал шведов. Он укрылся в Молдове. Хан должен был просить позволения у султана на войны. В Бендерах был киевский польский воевода, который был вынужден бежать под давлением русского полководца Гольца. Там же пребывал и Мазепа и недавний польский король С. Лещинский. Московиты ввели свою армию на территорию Польши, и она вторглась в Молдову и дошла до Прута. Там их окружили турки под командованием великого визиря и крымского хана. Также упоминалось о позднейшем столкновении татар и турок со шведами [10, р. 310, 317, 340–361, 396–398].

Д. Мотли в «Истории Петра Великого» уделил некоторое внимание крымцам. В частности он рассказывал, что поляки убедили русских вступить в войну против перекопских татар. Крым это плодородная земля, а татары владели обширными территориями и за границами полуострова. Ханы вынуждали русских царей платить дань. В 1687 г. русские вместе с казаками выступили в поход против татар. Русские отправили в поход большое войско из 300 тыс. пеших и 100 тыс. конных (цифры завышены на порядок). Ромодановский был разбит Нуреддин-султаном у Камышина. Степи выгорели, а по пути в Крым не было фуража. Поход не удался, и Голицын обвинил гетьмана Самойловича в тайных сношениях с ханом. Русские сделали гетьманом Мазепу. В 1689 г. состоялся новый поход. В середине мая русские и

казаки стояли под Перекопом. В ходе своего продвижения к Перекопу в плен были захвачены татары, которые поведали, что хан не в Крыму, а в Буджакской степи. К моменту подхода к Перекопу хан уже был недалеко от русско-украинского войска. Татары напали сначала на отряд Шеина, а потом на контингенты Шереметьева. Русские отбили нападение и стали в районе Черной долины недалеко от Перекопа. Калга смог разузнать о планах русских, взяв нескольких из них в плен, и, когда русские пришли в район Зеленой долины, хан во главе 30-40 тыс татар атаковал русских, но те смогли отразить нападение и поставили рогатки против татар и укрепились в лагере. Два войска стали одно против другого. Вскоре татары нуреддина атаковали русских на фланге, и, если бы не помощь Долгорукого, отряд стрельцов Емельяна был бы разбит. Кроме того, нападению подвергся и Шереметьев. После некоторого времени стороны начали мирные переговоры. Русские настаивали на освобождении русских пленных, упразднении дани татарам, отказа от нападения на польские и русские владения. Хан был готов заключить мир, но его требованием была дань от русских в размере обычной ежегодной суммы в 80 тыс. рублей и выплаты трехгодовой задолженности с момента начала войны. Голицын отказался принимать эти условия, однако опасность со стороны степей вынудила его отступить и он захватил в плен крымского посла ногайского мирзу Салеха, которого отпустил на волю только у Калчака. Далее он отступил к реке Мерлу, откуда он правил посольством поляков, объявив, что разбил татар и загнал их в Крым [4, с. 51–63].

Д. Мотли рассказывал и о дружбе крымского хана и шведского короля. Киевский воевода поляк Понятовский доносил, что русские готовы напасть на мусульман. Крымский хан говорил, что он и его подданные не могут быть в безопасности. Он выступил с речью перед султаном и его Диваном. Польские магнаты заверяли, что стоит только шведскому королю с татарами и турками появиться вблизи границ Польши, как они выступят на его стороне. После этого турки решили объявить войну русским. Причиной войны была названа активность русских в Польше, флот в Азове, а также занятие русскими города Яссы в Молдове, а также, что русские напали на шведов в Бендерах, нарушив границу с Османской Империей. Хан выступил во главе со 150 тыс. всадниками. Вслед за ними выступил Потоцкий во главе с 10 тыс. наемниками из венгров, валахов, украинских казаков, поляков и шведов. Вторжение татар на Украину стало для нее катастрофой. Были

взяты городки Свободно, Маливода, Нововолода, Меркова и Терновка. Крымцы продвинулись до реки Самары, но были вынуждены отступить из-за снегопадов. Хан вернулся с богатой добычей. Войска же Петра стояли в Молдове и около Днестра. Калга-султан, казаки Орлика и Потоцкий проникли до Брацлава и Немирова без сопротивления. Они прошли до Белой Церкви. Три раза они выходили на приступ цитадели, но местный гарнизон отразил все штурмы и продержался до подхода отряда Голицына, который истребил 5 тыс. татар и освободил всех взятых в ясырь [4, с. 63–68].

У. Итон описывал время падения Крымского ханства. Это было частью его работы, посвященной упадку Османской империи. Он сообщал, что в 1667 г. татары вторглись в Польшу и увели в рабство 100 тыс. чел. (существенное преувеличение). Однако султан никак не прореагировал на протест поляков. В 1672 г. турецкое войско вместе с отрядами татар вторглись в Польшу. Они вынудили поляков платить дань в 22 тыс. золотых дукатов и увели в ясырь 300 тыс. (существенное преувеличение) польских подданных. В 1759 г. турецкий султан Мустафа III приказал татарам Крым-Гирея вторгнуться в русские земли. В ответ на это русские вторглись в турецкие владения. Англичанин оправдывал политику Екатерины II тем, что она отвечает на набеги дикарей и вправе защищать своих слабых соседей от татар. Вместо упреков в сторону русских, он призывал быть благодарным императрице. Когда Крым перешел под власть русских он был покинут большей частью своих жителей. Хана Крыма избирали из династии Гиреев. Избирали хана представители аристократии – беи и мурзы. Долгое время крымский хан был вассалом турок, пока мир в Кучук-Кайнарджи не сделал его независимым. Хана могли сместить из-за неудач на войне или плохого обеспечения зерном Стамбула. Отставных ханов ссылали на окраины турецких владений. В государственном совете при хане находились представители аристократических родов – Ширин, Барын, Мансур, Сиджиут. Хан вершил правосудие деспотично по нормам Корана. Однако он не мог казнить никого из глав бейских родов без фирмана султана. Бей же не мог продавать родовое достояние, состоявшее в имуществе его чифтлика. Соответствием же титулу мурзы являлся титул сквайр. Имущество передавалось роду. Земледельцы и скотоводы должны были платить двенадцатипроцентный налог. Хан, отправляясь в поход, рассылал сообщения беям и мурзы, которые выставляли воинов за свой счет. Почти у каждого татарина были свой конь и вооружение. Беи и

мурзы не могли враждовать во время похода. Также воины не могли отнимать друг у друга добычу. Высшими чинами в государстве были калга, нурредин, аккерман-сераксир (буджакский сераскер), кубань-сераксир (кубанский сераскер), ор-бей (бей Перекопа). Также у хана были придворные. Среди духовных чинов были главный муфтий Крыма, кади-аскер, 24 кади. Деньги на содержание сейменов ханов предоставлял турецкий султан, как и на двор хана. Доходы хана Шахин-Гирея в 1781 г. составляли 900 тыс. долларов. Ногайцы платили крымцам десятину. Ханы облагали христианское население подушной податью, устанавливали таможенные пошлины на импорт и экспорт, получали часть прибыли из солеварень. В Крыму проживало не меньше 100 тыс., а на Кубани 60 тыс. ногайцев. В 1771 г. Прозоровскому противостояло 40 тыс. войско татар. Шахин-Гирей, после того как стал независимым от Османов, начал проводить реформы. Он огласил землю беев своей, стал чеканить свою монету, упразднил налоги, которые простые татары платили аристократии, перенял русские обычаи. Шахин-Гирей начал создание флота и артиллерийского корпуса. Также он хотел заставить людей платить налоги в пользу хана. Эти реформы встретили непонимание у крымцев и были неудачными. Турецкие агенты спровоцировали татар на восстание против хана и в 1777 г. татары перебили русские гарнизоны, сам хан еле спасся. Русские ввели войска в Крым и восстановили Шахин-Гирея на престоле. Через некоторое время, в 1783 г. Екатерина II упразднила ханство, а хана отправила в русскую провинцию в Калугу. Однако тот, недовольный таким положением, мигрировал в Турицю, потом был сослан на Родос и там задушен янычарами. Отмечалось, что крымцам под русской властью была гарантирована неприкосновенность собственности и свобода вероисповедания. Татары не могут быть приобщены к цивилизации из-за отсутствия привычки жить оседло и они расселись среди азиатских орд [4, с. 112–126].

Англичане воспринимали крымцев через русскую призму. Часть англичан, оставивших описания, или была в России с дипломатической или торговой миссией, или находилась на службе у русских. Для них были характерны ряд шаблонов в восприятии татар. Например крымцев часто представляли монголоидами и кочевниками. Их войска воспринимали как тьмотысячную орду. В сочинениях И. Барбаро присутствовал бродячий сюжет, что татары поклоняются истуканам. Кроме того, было распространено общеевропейское заблуждение, что

если Османы вымрут, их место займут Гирей. Татар в целом воспринимали как агрессивный варварский народ, основной прибылью которого является работоторговля. Наиболее достоверные описания крымцев оставили Д. Смит и П. Гордон. Первый оказался в плену у крымцев после поражения войск трансильванцев от турок, где англичане составляли часть наемников. Им было зафиксировано существование ряда городов. П. Гордон же был в качестве наемника и генерала в русском войске и много раз сражался против татар. Он избегал того, чтобы указывать в своих сочинениях оценок войск русских и крымцев в много много тысяч.

История крымцев как соседей русских интересовала купцов и географов из Нидерландов. И. Масса писал, что в 1555 г. крымские татары в числе 400 тыс. (цифры завышены на порядок, реально 40 тыс.) напали на московитов и опустошили их местности. Тогда против них выступили Шереметьев и Басманов, Салтыкова. Их войско напало на Крым и обратило крымцев в бегство. При походе турков на Астрахань крымцы делились с русскими информацией о состоянии турецкого войска и успешно отразили нападение. Весной 1591 г. крымцы собрали большое войско. Борис Годунов ожидал татар под Москвой. Когда те перешли реку Оку и у него было достаточно войск в вагенбурге с пушками. Кроме того, русские дезинформировали татар о том, что мол им на подмогу прибыли немцы и поляки. Татары отступили к Серпухову, а потом за Оку. Однако они разорили много городишек и забрали много народа в плен. Многих пленных продали в Турцию. Войска, отправленные в погоню, не успевали за татарами, которые многое делали на конях [11].

Н. Витсен описывал крымских татар как монголоидов, одетых в овечьи шкуры. Отмечалось, что они практиковали работоторговлю, а армяне, евреи, арабы и греки должны были платить дань за пребывание в ханстве. Земли и виноградники обрабатывались рабами. Отмечалось, что они ведут строгий образ жизни и повинуются своим ханам. Говорилось, что в поход на город Конотоп выступило 80 тыс. (реально 30 тыс.) воинов, а при надобности могут поднять на войну 200 тыс. (что безусловное преувеличение, максимально крымцы могли выставить 40 тыс., а в даже больших походах их было 20–30 тыс.). Отмечено, что татары являются данниками турок и что хан прибывает из Стамбула, но хан назначает своего наследника. В стране Крым семь городов (в источнике – Криминида (Эски-Кырым), Карасу (Карасубазар), Каффа, Бахчисарай, Гиуслене (Гезлеве), Балухелава

(Балаклава), Кирче (Керчь)), но оседлый образ жизни они воспринимают как проклятие. Каффа находится под турецкой властью. Они пьют кобылье молоко и конскую кровь. Среди них много похожих на европейцев вследствие того, что в Крыму осталось много поляков и лифляндцев, крымцы являются смешанным народом. Война является их основным занятием и многое татары делают на конях. В 1571 г. они предприняли ужасное вторжение в христианские страны (имеется в виду вторжение, приведшее к взятию крымцами Москвы. Николас Витсен ссылается как на источник на Геклюйта). Крымцы правоверные мусульмане и очень набожны. У них обычно многоженство, каждый берет столько жен, сколько может обеспечить. У хана пять дворцов – сералей, которые пышно обставлены. В Бахчисарае 2 тыс. домов, а город не имел стен (как типичный город кочевников). Отмечено, что хан называет себя правителем Великой Тартарии, ногайцев, черкесов. Язык татар это испорченный турецкий. Он говорил, что крымские татары являются врагами астраханских и волжских татар. Сражаются крымские татары отрядами в несколько тысяч каждый [12].

Голландские историки и географы сконцентрировали свое внимание на быте крымских татар и их отношениях с русскими. Они имели возможность получать информацию как непосредственно от русских, так и от ряда европейских хронистов. Естественно, что встречались преувеличения численности татарских войск, но в целом сведения голландцев были достоверны.

Наиболее значительное количество материала по крымцам собрали французы. Часть из них непосредственно находилась в Речь Посполите и Крыму. Б. де Виженер приписывал происхождение так называемой перекопской орды от некоего Улана. Он владел Херсонесом Таврическим. Главным городом этих татар является Солхат, который по- татарски называется Крым. Перекопские татары называют себя крымскими. Также есть замки Киркея и Манкуп. Кафа принадлежит туркам. Татары властвуют над пространствами до Мункастра (Аккермана). Вход на полуостров называется Перекоп. Ачи-Герей (Хаджи-Гирей) изгнал Шиг-Ахмета (Шейх-Ахмеда), а Менгли-Гирей – Гайдера (Айдера) и Ямурци (Ямгурчи) (автор несколько спутал хронологию, указывая Хаджи-Гирея как современника Шейх-Ахмеда). Перекопские татары дикие и хищные. Они нападают на Валахию, Польшу, Литву, Московию. Татары описываются как монголоидные кочевники, которые пьют кумыс и едят конское мясо. Константин Острожский в битве около Канева

разбил 26 тыс. татар [Виженер 1890]. Ж. Маржерет (некоторое время живший в России) указывал, что те татары, которые называют себя крымцами, являются союзниками турок и в 1593 и 1595 г. воевали под Агрией (Эгером). Около построенного русскими Царевборрисова ранее находился сборный пункт татар для походов на европейские страны [13].

Ж. де Люк (Джованни да Лука) отмечал, что крымские татары едят мало хлеба, но много мяса, особенно лошадиного. Пьют они кумыс, а вино у них дорого. Тюльпаны у них обыкновенные цветы. Охотятся они с помощью борзых и охотничьих птиц из Абхазии. Татары гостеприимно принимают иноземцев. Татары воюют против русинов, москвитян, черкесов, молдован, венгров. Нападают они обычно зимой, когда реки замерзают. Татары делятся на десятки, а при хане находится до 500 сейменов на его жаловании. Турки, евреи, армяне, греки, арабы покупают у татар рабов, которые являются главным товаром сбыта. Торгуют они в Каффе, Карасу, Турлери, Кезлове и Бахчисарае. Татары строго соблюдают предписания своей веры, а их военные суды жестоко расправляются с убийцами, ворами и лжесвидетелями. У них есть деньги – аспры. Их жилища бывают из камня, извести, дерева, но чаще всего это арбы. Ногайцы выставляют в поле 50 тыс. воинов, из которых 15 тыс. Буджакская Орда, которая граничит с Валахией и где главный город Аккерман [14].

Г. де Танд сообщал, что Хмельницкий, вступив в сговор с татарами, разбил польские войска, охранявшие границы Польши. Битва под Пылявцами датирована им 29 сентября 1648 г. Сообщалось, что поляки собрали огромное войско, но оно было неопытным и собранным из разнородных людей. Когда казаки начали стрелять из пушек, полякам показалось, что прибыл сам хан, и они бросились бежать. Казаки взяли польские обозы и уже потом прибыло татарское войско, которое рассеялось по всему королевству, разоряя его земли. Казаки и татары подступили к Львову, взяли замок, но были остановлены в городе. Отмечалось, что жители города откупились. Татары отступили, опустошая местности вокруг города. Из-под Львова татары вернулись к себе. Гаспар де Тарда сообщал, что Хмельницкий в 1649 г. призвал на помощь страшное войско татар. Однако крепость Збараж мужественно держалась, осажденная великим множеством казаков и татар. Французский хронист сообщал, что татары и казаки были разбиты Яном-Казимиром. Отмечалось, что в 1650 г. Хмельницкий оказал крымцам помощь против черкесов, а хан

гетьману при походе на Молдавию. Гаспар де Тарда сообщал, что король повел армию на Волынь и под Лешневом за Берестечком в 1651 г. дал бой казакам. Три дня продолжалась битва с большим ожесточением. Казаки и татары были разбиты, Хмельницкий и хан бросились отступать [15].

Одним из французов, который достаточно подробно описал участие татар в национально-освободительной войне украинского народа, был П. Шевалье. Для него были характерны пропольские настроения. Он писал, что татары делятся на орды. Крымскому ханству соответствовала так называемая Малая Татария, которая называется Перекопской Татарией от названия города Перекопа. В этой стране нет ни городов, ни сел, однако есть города Перекоп, Козлов, Бахчисарай и Крым. Земледелием занимаются рабы татар. Также земледелием занимаются христиане и евреи. Татары нападают на Украину и Московию. Оружие татар состоит из сабли и лука. У наиболее знатных есть кольчуга и кони турецких и арабских пород, а также хлопковая одежда. Они почти не едят хлеба, а употребляют пшено на воде и конское мясо. Так как ислам запрещает вино, то они пьют воду и кобылье молоко. Руководит татарами хан. Его наследник калга, а менее знатные – мурзы. Хан всегда требует дани у поляков и московитов и руководит ордами между Днепром и Дунаем. Татары ведут войны наскоками. Предпочитают вести войну зимой. Летом также нападают, но не заходят далеко. Они сражаются отрядами в 2–4 тыс. и вступают в бой, когда уверены в своем превосходстве [16].

П. Шевалье сообщал, что Хмельницкий вошел в союз с татарами Тугай-бея. Сообщалось, что всего 4 тыс. поляков в первой битве были легко побеждены казаками и татарами. Второе польское войско, узнав о поражении первых отрядов и том, что с Хмельницким идут татары, решили отступить от Борисфена, но были нагнаны казаками и татарами. Узнав от пленных казаков информацию о 40 тыс. войске татар, польские командующие решили отступить, но попали в засаду в лесу около Корсуня и были разбиты. П. Шевалье сообщал, что весной 1649 г. Хмельницкий призвал на помощь крымского хана, а гетьман Фирлей отступил в Збараж. О количестве казаков и татар француз эмоционально подчеркивал, что такого не было со времен Аттилы и Тамерлана. Позиция татар во время осады Збарая была пассивной, несмотря на то, как поляки храбро сражаются с казаками. Защитники крепости дождались, когда на помощь подошли войска короля, ставшие у Зборова. Часть татар и казаков отвлеклась от осады

и двинулась на королевское войско, неожиданно его атаковав, и при этом чуть не овладев Зборовым. Татары и казаки атаковали обоз, в котором стояла конница Острожских и перемышльская шляхта, на помощь им были посланы войска Льва Сапеги и Витовского. Правда потом и войска Сапеги чуть не были уничтожены, так что королю пришлось ввести в бой подкрепления с Бодуэном Оссолинским, который сам погиб в битве. Потом казаки и татары атаковали левый фланг, где стояли Любомирский и Корецкий. Через некоторое время начались переговоры. Хан требовал от короля признания прежних обязательств и договоров. Визирь требовал постоянной дани от поляков, а также удовлетворения требований казаков [16].

П. Шевалье сообщал, что в 1650 г. Ян-Казимир сделал все, чтобы был мир между поляками и казаками, и Хмельницкий год придерживался условий Зборовского мира. Гетьман вступил в переговоры с турками и русскими. Отмечалось, что Хмельницкий отправил крымскому хану подмогу из казаков на войну против черкесов. Отмечалось, что хан просил войска против русских, однако крымцы и казаки пошли не на Москву, а на Яссы в Молдавии. После этого Н. Потоцкий выдвинулся в район Каменца-Подольского. Полковник Нечай воевал в пограничье и сразился с поляками у Красного, а Богун сразился с поляками у Винницы. Казаки выдвинулись в поход с большим войском в 2 тыс. татар. Около Зборова погиб татарский мирза. Король, находясь у села Берестечко, узнал, что к Хмельницкому присоединился сам хан. Вечером 27 июня 10 тыс. татар атаковали поляков, однако войска хорунжего, маршалка и И. Вишневецкого обратили их в бегство и гнали полмили. 28 июня хан со всем своим войском атаковал польскую конницу, которую выручил только подход полков польского гетьмана, воеводы русского, великого маршалка и Сапеги. В битве татары потеряли 1 тыс. воинов, ханского родственника и в плен попало несколько мирз. 29 июня по позициям татар на холмах начала бить артиллерия, а конница и пехота начала наступать. Около короля упало несколько ядер, однако поляки целились в хана и татарский полководец, находившийся у ханского знамени погиб. Сам хан испугался и кинулся отступать, за ним последовало татарское войско. Польский король отправил несколько отрядов конницы для преследования татар. Отход хана прикрывали некоторые татарские отряды. Когда Хмельницкий захотел вернуть хана на поле боя, то тот сказал, что гетьман обманул его, приуменьшив силы поляков, и грозился выдать его взамен пленных мирз, однако не

отпустил казацкого правителя от себя. Гетьман только тогда получил свободу, когда из Чигирина пришла значительная сумма денег для выкупа. Литовский татарин Мехмет Челебей при преследовании крымцев захватил в плен Мустафу-агу и сообщал, что в ходе отступления погибла 1 тыс. татар. П. Шевалье сообщал, что поляки около Паволочи были атакованы 2 тыс. казаков и 500 татарами и были бы разбиты, если бы не подошли отряды И. Вишневецкого. Поляки от пленных татар узнали, что при казаках уже находится 2 тыс. татар. Поляки через контакты С. Маховского и И. Выговского начали переговоры, поскольку Хмельницкий хотел примириться, но на обратном пути польские послы были атакованы татарами. Через некоторое время на протяжении трех дней казаки и татары атаковали поляков пока стороны не договорились. Я. Радзивилл и Н. Потоцкий смогли отойти из Киевщины [16].

П. Л. де Восьен упоминал о поселении Vosia (Очаков), а поселение Cirehes (это Черкасы), которое находится около земли казаков. Отмечалось, что слово казак то ли русинское, то ли татарское. Причиной восстания казаков была названа деятельность канцлера Е. Оссолинского, а сам французский автор был на стороне ястребов войны, представленных Я. Вишневецким, Е. Любомирским и А. Лещинским. Автор упоминал о поражениях поляков под Корсунем и Пылявцами. О них сказано коротко, в отличие от событий под Зборовом, где француз был непосредственным участником событий. Крымского хана он называл властителем Малой Скифии. Пьер Шоню писал, что польский король после двухдневной перестрелки на третий разбили вражескую конницу, которая состояла из татар. Поляки праздновали победу, но потеряли время для преследования казаков, а татары послали польскому королю дерзкое письмо, что ожидают его в своих полях, чтобы сразиться с ним. Шляхта из ополчения (посполитого рушенья) отказалась идти дальше. Шведская королева Кристина узнала о поражении казаков и татар. Однако это поражение не означало окончания войны. Хан грозился вернуться, а Хмельницкий собирал новое войско. Поляки заключили мир с казаками в Белой церкви [17, с. 199–202].

Г. де Левассер Боплан указывал, что Тавань является татарской переправой. Очаков город в устье реки и называется татарами Джанкирменда. Белгород и Килия - это турецкие города, а между ними находится страна Буджак, число войск в которой 4-5 тыс. человек. Местные татары нападают на Украину и Подолье. Крым населяют

татары, а ими правит хан, который зависим от турецкого султана. Он отправляется в походы на Московию и Польшу с войском до 80 тыс. Иногда они захватывают 50-60 тыс. пленников из русинов. В Крыму в самом узком месте находится город в 400 домов, который татары называют Ор, а поляки – Перекоп. Козлов принадлежит хану как и Ор, а Бахчисарай – столица хана. Альма (Альмакермен) насчитывает 50 домов и является деревней. Мангуп плохой замок, который заселяют преимущественно евреи. В Каффе находится татарский наместник и немного татар, но город принадлежит туркам. Крименида (Солхат) принадлежит хану и там 100 домов. Карасу и Карабас (Карасубазар) насчитывают по 2 тыс. домов. В Керчи 100 домов, в Акмесджиде – 150 домов, Арабат - поселение на полуострове между Лиманом и Тонкой водой. Француз описывал татар как монголоидов, похожих на американских индейцев-карибов. Он также отмечал, что их с детства учат стрельбе с лука. Татары разделяются на ногайцев и крымцев. Ногайцы разделяются на Большую и Малую Орды, которые кочуют между Доном и Кубанью. Малые ногайцы подданные крымского хана, а Большие ногайцы подданные русских. Крымские татары живут на полуострове Крым и ногайцы не столь благородны как крымцы, а крымцы не такие храбрые как буджакцы. Простые татары одеваются в бараний тулуп, более знатные носят халат из бумажной ткани и суконный халат подбитый мехами белки и куницы. У татар есть нюрнбергские часы. Они вооружены саблями и луком, простые воины не защищены ничем, и только самые знатные имеют кольчугу. Обычная еда как оседлых, так и кочевых татар, состоит из лошадиного мяса, а пьют они лошадиное молоко. Из коней почти все используется для изготовления разных вещей. Во время похода на соседей хан возглавляет войско в 80 тыс. чел. (завышенная численность), если же татар ведет какой-то мирза, то оно составляет 40–50 тыс. (также преувеличение). Свои походы они осуществляют зимой и подковывают своих лошадей подковами из бычьего рога. Подойдя к вражеским землям, они делают остановку на два-три дня. Они делят свое войско на центр и крылья. Центр называется кошем и движется плотной массой пока не проникнет на 60-80 миль вглубь вражеской территории. Крылья же состоят из отрядов общей численностью 8–10 тыс. Крылья же состоят из 10–12 отрядов, каждый отряд состоит из 500-600 воинов. Эти отряды нападают на села и убивают всех, кто оказывает им сопротивление. В плен к татарам попадают крестьяне разных возрастов и происхождения. Главные же силы в коше всегда

готовы столкнуться с польским войском, но пока есть возможность избегать битвы, то они не дают сражения. Они никогда не отступают тем путем, которым вторглись в страну. Татары нападают с целью грабежа, и поляки часто их разбивают в сражениях. Татары разлучают членов одной семьи и продают христиан в рабство мусульманам. Летом татары нападают в числе 10–20 тыс. Во время двухнедельных зимних рейдов они захватывают до 50 тыс. пленных. Летом же татары идут двумя частями, дробясь на отдельные отряды. Причиной этому является боязнь быть перехваченными казаками. В Буджакской степи между Дунаем и Днепром проживает не менее 20 тыс. изгнанников. В степи между Буджаком и Украиной живут 8–10 тыс. татар. Буджакцы привычны к войне, поскольку ежедневно ведут войну. Если казаки первыми засекают татар, то часто побеждают их. Если же татары застают казаков врасплох, то побеждают именно они. Когда казаки оборонялись табором, они часто благодаря огнестрельному оружию отражают татар, которые ведут обстрел из луков. Когда поляки врезаются в татар строем, то татары рассеиваются и, отступая, стреляют по полякам. Потом они снова собираются и ударяют по полякам. Если поляков не удастся опрокинуть, то они снова рассеиваются. Татары осмеливаются на сражение при соотношении один поляк против десяти татар, иначе они бросаются в бегство. Татары переплывают большие реки при помощи своих лошадей и плотов, куда кладут свое имущество. Казаки также преследуют татар во время татарских набегов. В походы на татар, чтобы отомстить за грабежи казаки отправляются осенью [18].

Н.А. де Сальванди сообщал, что Дорошенко вошел в союз с татарами против поляков. В 1670 г. татары напали на Волынь и Подолье. В 1671 г. ханом стал Селим-Гирей, который вместе с Дорошенко выступил против поляков. Войну полякам огласили турки, взяв под опеку казаков. Татары под предводительством нураддина и калги в числе 30 тыс. вторглись в Галичины, но были разбиты под Калушем и потеряли ясырь [19, s. 18, 25–26, 30–47].

С. Де ла Круа сообщал, что первого хана крымских татар звали Хаджи-Гирей и он из потомков Чингис-хана. У него было 12 сыновей, что вызвало смуту в государстве. Хан Менгиулли (Менгли-Гирей) признал зависимость от турок. Хан попросил у султана штандарт из коньего хвоста. Сначала зависимость татар от турок была чем то вроде признания, но через некоторое время турки смогли смещать и назначать крымских правителей. Когда султан идет на войну, он

посылает за ханом. Если хан не может идти сам, то посылает на помощь туркам калгу или нуреддина. Назначение одного из Гиреев на престол обозначается посылкой хат-шерифа, абли с ювелирными украшениями, кафтана из драгоценной ткани и суммы в 4-5 тыс. золотых дукатов. Хан получает постоянную сумму от продажи рабов. С каждого невольника в его казну идет 10 рейхсталеров. Своих сестер хан выдает замуж за своих царедворцев и санджакбеев. Хан обычно ест один и в его присутствие может есть только муфтий. Даже калга и нуреддин должны падать к его ногам при приеме и целуют его одежду, и не носят в его присутствии тюрбанов. Трон хана покрыт драгоценными тканями. Под командой калги и нуреддина находятся отряды по 10-12 тыс. воинов. Остров Родос был местом жительства отправленных в отставку крымских ханов. Резиденция хана находится в большом городе Бахчисарае. Калга живет в Акмесджиде, а нуреддин – в одном из сел. Войско татар состоит из конницы, которая легкая и вооружена саблями с луками. Черкесские правители поставляли в знак покорности татарам в гаремы женщин, а также на войну выставляли своих воинов, чтобы те помогали татарам. Хотя они платят дань туркам, но они имеют собственного правителя. Полуостров называется Перекоп и на нем несколько поселений – Ур, Гезлев, Арабат, Йеут. Перекоп основал Хаджи-Гирей и туда перенес свою столицу. На полуострове 130 деревень. Когда татары идут на войну хан объявляет сбор и они выстраиваются после того как пройдут Перекоп. Они вооружены луками и саблями и углубляются на расстояние пяти-шести дней пути. Они не соблюдают строя и если на третий раз не обращают неприятеля в бегство, то убегают. Отступая они стреляют назад. Ханам подчиняются ногайцы, которые отправляют им на помощь войска. Сами же возглавляются своими предводителями. Хан же отправляет к черкесским беям на воспитание своих сыновей. Считалось, что если династия Османов прекратится, то власть над империей перейдет к татарам. Отмечалось, что султан при встрече щедро одаривал хана. Указывалось, что татары-липки перешли на сторону турок и татар [20, р. 86–95].

С. Де ла Круа отмечал, что П. Дорошенко восстал против поляков и ему оказывали помощь татары в 1666-1667 гг., которые вторглись в Польское королевство. Крымский хан поддерживал великого визиря в войнах турков. В 1671 г. татары и казаки снова вторглись в польские владения. Внимание татар в 1672 г. отвлекло нападение калмыков и запорожцев Сирко. В 1676 г. крымский хан

принял участие в кампании Ибрагима-паши в польских землях. В 1677-1678 гг. татары поддерживали турок в их Чигиринских походах. Им противостояли кроме русских еще казаки и калмыки. Под Веной в 1683 г. вместе с Кара-Мустафой находился и крымский хан, но турок не слушал аргументов татарина. Татары действовали также в Силезии и Моравии. Они взяли Комарно и воевали у Рааба [20, р. 5, 15, 18–19, 40–41, 49–53, 106–119, 121–149, 171–191].

Г.Ф. Кае считал, что татары это потомки древних скифов и делились на орды. Во главе орды находился хан. Войско татар сражались конными. Высшими сановниками татар были визири и сераскеры. Среди всех орд француз отмечал Буджак. Татары зависели от турок. Столицей татар был Бахчисарай, а знаменитыми городами были Перекоп (который называется Орапы) и Каффа. Много в описании татар Г.Ф. Кае заимствовал у С. Де ла Круа. В 1621 г. поляки нанесли поражение татарам и туркам. В 1651 г. они победили их под Берестечком. В 1667 г. поляки снова сразились с татарами нураддина и с казаками Дорошенко. Г.Ф. Кае сообщал, что в 1674 г. султан Мухаммед приказал крымскому хану защитить Украину от поляков. Поляки во главе с Корецким вторгся на Подолье. Они действовали у Рашкова и Умани, где их и атаковали войска крымцев под командованием султана галги (калги). Также боевые действия были у Брацлава и Кальника. В 1675 г. турки и татары вторглись в польские земли. Крымцев в этом походе возглавлял нураддин. Войско двинулось в направлении Львова и турки занимались осадой Тереховли. В 1676 г. в польские земли вторглись турки и татары, который дошли до Львова и Журавно. Поляки вынуждены были заключить мир, поскольку татары беспокоили границы. После этого татары и турки начали войну с московитами [21, р. 39–52, 92, 102, 106, 134–138; 22, р. 31–37, 46–47, 52–53, 66–72, 77, 79, 81, 91].

Г.Ф. Кае говорил, что татары двигались вместе с турками в 1683 г. и подошли к Раабу. Хан был с Кара-Мустафой под Веной. Кроме того татары воевали и в Моравии, а также в Австрии и Силезии. Карл Лотарингский под давлением венгров Текели, турок и татар отступил и только подход войск Яна Собесского спас ситуацию. Разбитый Кара-Мустафа был казнен по приказу султана в Белграде. Ранее Ян Собесский начал кампанию на Подолье и в Молдавии. Польское войско дошло до Прута, где столкнулись с татарами и турками. Войском руководил Я. Яблоновский. В 1686 г. поляки дошли до Перериты. Перед этим они взяли Сучаву, Сороки, Штефанешты, Галац.

Против них выступили татары из Буджака. Они столкнулись с поляками около Прута. Сообщалось, что в 1687 г. командующий московитов Галицын совершил поход на Перекоп. Через некоторое время на помощь своим пришел Селим-Гирей, который ранее воевал под Веной. Галицын отступил в район реки Самары. В 1689 г. эмисар крымского хана ссылался с турецким султаном. В 1689 г. московиты планировали новый поход на Крым. В 1691 г. татары вторглись в Русское воеводство (Галичину). Поляки в ответ вторглись в Молдову и дошли до Прута [23, р. 48–57, 65–99, 142–150, 156–165; 24, р. 13–14, 16, 26, 40–44, 48–50].

Ф. де Невилль сообщал, что 300 тыс. пеших и 100 тыс. московитов двинулись по направлению к Перекопу. Отмечалось, что вскоре его войско составило 500 тыс. Однако они были вынуждены отступить, поскольку у реки Карачакрак жара выжгла степь и Голицын отступил к Днепру. Он опасался нападений татар. Польский король помог русским доставив 45 тыс. повозок к Черному морю. 30 тыс. московитов под командованием Неплюева наступали по направлению к Запорожью. Туда же был отправлен отряд сына Самойловича. Силы казаков француз оценивал в 100 тыс. Основное войско дошло до реки Самары. Русский полководец предложил построить там город, чтобы держать в узде татар и казаков. Француз писал, что Голицын свалил свои ошибки на гетьмана И. Самойловича. Тот был обвинен в сговоре с ханом и поджеге степи. Неплюев же был разбит около Каменки в стычке с нуреддин-султаном. Самойловича низложили и отправили в Сибирь. На его место был назначен Мазепа. На нового гетьмана и Неплюева было положено обязательство построить крепость на Самаре. Второй крымский поход по задумке Голицына должен был пересечь рост влияния партии Петра. Московиты собрали большое войско и разместили их на Украине. Белгородское и севское войска шли в авангарде и были размещены на Каменке и Калантаре. Переждав оттепель в марте в апреле, московиты вместе с казаками двинулись к Перекопу. Московиты собрали значительные припасы на 4 месяца и везли с собой 700 пушек. Взяв около Каирки в плен несколько татар, московиты узнали, что хан не в Крыму, а в Буджаке, и что он не ожидает нападения московитов. От Каирки московиты двинулись к Каирки-Мечетной, а оттуда на Перекоп. Недалеко от Перекопа 13 мая крымцы атаковали полк Шереметьева и чуть не обратили его в бегство. Но московитов спасло то, что татары кинулись грабить обозы. Голицын, подоспев Шереметьеву на помощь, отбросил их от дороги,

ведущей в Черную долину, которая находилась в пяти лье от Перекопа. Там московиты разбили лагерь, калга-султан же захватил нескольких московитов, от которых узнал данные. Потом их привели к хану, который стоял на Каланчаке, куда он пришел за два дня до московитов. Сообщалось, что хан пришел с 4 тыс. татар из Буджака и перешел реку у Ассекун-Кермена. Хан двинулся на московитов со всеми своими силами и окружил его. Голицын же приказал разбить лагерь. Конница осталась за пределами укреплений. Пользуясь этим, три или четыре татарских отряда по тысячи человек напали на нее и обратили в бегство. Однако около лагеря из мушкетов было убито 300 или 400 крымцев. Отряд Е. Украинцева из сумских и ахтырских казаков был разбит нуредином и татары захватили 20 пушек. В то время между собой враждовали Голицын и Шереметьев. Татары одновременно с нападением на казаков напали и на отряд Шереметьева. Он вынес удар татар и вынудил их отступить. Потом московитское войско вышло к Каланчаку, и объединившись составило лагерь в 200 тыс. повозок. Татары окружили их и хотели захватить конницу вне лагеря, но ограничились тем, что нагнали страха на московитов. Однако те потом вернулись к Перекопу. Чтобы предместьем не завладели московиты, татары сожгли его. Около города калмыки и ногайцы сразились с татарами. Ногаец в ханском войске предложил мир московиту и заявил о намерении заключить мир. Начались переговоры, на которых московиты требовали, чтобы татары отказались от годовой дани в 80 тыс. экю, чтобы они отказались от нападения на московские и польские земли, чтобы они освободили московитских пленных. Сулеш-мурза затянул переговоры и выставлял условия, чтобы московиты заплатили дань за три прошлых года в размере 240 тыс. экю. Эти условия не устраивали Голицына, но его большому войску пришлось бы потратить запасы и поэтому ему пришлось отойти к Самаре, куда тот добирался 3 недели. Бросив все тяжести там через шесть дней он оказался у реки Мерло. На Самаре с войском был оставлен воевода Волынский [25].

Ферран отмечал, что Селим-Гирей смог в одну кампанию победить московитов, поляков и немцев в Албании. В 1702 г. он отправил калгу в Черкессию. Вскоре он отказался от власти, но султан вернул его на престол. Калга же выступил в поход на Черкессию с 40 тыс. воинами. Француза сопровождало 30 сейменов. Ногайцы платили дань в 2 тыс. баранов и должны были отправлять в праздник Великого байрама четырех главных мурз к хану. Они дарят ему коней и пару

хищных птиц. Он им же жалует дорогие одежды. Ногайцы не имеют поселений и живут в палатках. Они едят чорбу (просо в воде) и конину. Пьют бузу и сами осуществляют суд над преступниками. Они обязаны выставять на войну 40 тыс. воинов, но обычно выставляют 60 тыс. Однако каждый тринадцатый год у них считается несчастным, и в этот год они не желают воевать. Ногайцы совершили набег на Казакию и взяли плен. Московитский царь пожаловался хану на это и крымский правитель приказал вернуть пленных Царю. Однако ногайцы указывали, что не имеют иных ремесел кроме войны и хотя уважают хана, но не могут вернуть полон. Самыми страшными воинами были Черные ногайцы, а наименее воинственным нарлодом черкесы. Татары успешно воевали под Оркапы против 100 тыс. московитов, которыми руководил Голицын. Христиане и язычники платят харадж крымцам. Часть калмыков находилась в зависимости от татарского хана и в Великий байрам их посольство с данью в виде коней, верблюдов, собольих и кунных шуб. Перед тем как прибыть в Бахчисарай, они прибывают к Ор-капы, комендант которого дает знать хану о прибытии послов. В Бахчисарае хан одаривает послов шубами и назначает им ежедневное содержание. До Карловицкого мира русский царь платил крымцам 100 тыс. экю. После мира платил за двух соколов, каждый из которых стоил 1 тыс. экю [26].

В сочинении О. де ла Мотрэ сказано, что до битвы при Канжале черкесы зависели от татар и платили дань в 6 тыс. рабов. Соппротивление крымцам возглавил мирза Кабарды. О. де ла Мотрэ утверждал, что татары потеряли 40 тыс. воинов около десяти лет со времени написания его отчета. Отмечалось, что в поход отправился калга. Причиной войны было то, что черкесы отказались платить дань невольниками и конями как было заведено. Равнинные черкесы, по сведениям француза, были врагами горных черкесов, которые оставались идолопоклонниками. Он говорил о том, что в Тартарии около Валахии и Молдовы находились поселения Бендеры, Аккерман, Паланка. Далее на запад находился город Очаков. Упоминалось, что татары едят кашу чорба, и для работы на земле использовали труд рабов. У входа в Крым находился город Прекоп. Правителя Прекопа называли ор-беем, которого называли вторым в государстве после хана. В Гезлеве жили греки, армяне, евреи, турки и татары. Столицей ханства был Бахчисарай. В нем находился большой сераль правителя. У татар как мусульман было многоженство. У хана был гарем. Упоминалось, что отставные ханы отправлялись в Родос. Одним из

вельмож хана был нураддин. На содержание ханской гвардии сейменов хан получал деньги от великого сеньора, то есть турецкого султана. Министром хана был визирь. Судьи у татар назывались кади. Среди крымских беев отмечали правителей кланов сиджиут, мансур, ширин. Небольшим поселением был Акмесджит. Также упоминался город Карасу. Около Аккермана, Очакова и Азова жили ногайцы. Они описаны как мусульмане и кочевники, живущие в шатрах и перемещающиеся в возах. Пили они бозу, ели чорбу. Их возглавляли мирзы, а судили кади. Соседями татар были черкесы и казаки. Упоминалось, что в 1711 г. во владениях крымского хана были шведы, например капитан Врангель, который некоторое время был в Мангуте. Во владениях крымского хана были и татары-липки. В районе Керченского пролива находились города Тамань и Еникале. Также упоминалось о войне в 1711–1712 гг., когда русские двинулись в поход при помощи калмыков и казаков. Описывались боевые действия у Паланки [27; 28, р. 38–89]

М. де Бразе оставил записки о Прутском походе. Он говорил, что за сорок пять лет до этих событий под Хотинот была большая битва, в которой 40 тыс. татар и 40 тыс. турков ничего не смогли сделать. Несколько тысяч буджакцев нападали на землю казаков и русские окраины, где они сожгли поселения и увели в плен жителей. Однако они не осмеливались нападать на русское войско. Позже подошел Девлет-Гирей. Их было 20 тыс. и они двигались врассыпную. Они разбили передовой пункт полковника Ропы. Шневиц с 2,5 тыс. не оказал ему помощи. 9 июля отряд казаков и венгров Рогоцы был уничтожен татарами. Крымцы отвлекали на себя внимание пока не подошли турки, которые окружили русских. Когда русские отступали, то один из генералов русского войска Янус был убит татаринот [29].

Ф.М.А. Вольтер в «Истории Карла XII» писал, что Карл XII бежал в Бендеры и воспользовался помощью турок и татар. Он был вынужден надолго остаться во владениях Османской Империи, поскольку враги перекрыли пути в Швецию. Крымский хан назывался правителем ногаев, Буджака, Крыма, Черкессии. Тогда ханот был Девлет-Гирей. Он был зависим от турков и назначался султанот. Отставных ханов ссылали на Родос. Когда турки вели войны, татары присоединялись к их войскам. Молдавиет во время Прутского похода русских правил господарь Кантемир, который был потомком Тамерлана. Татары в составе турецких войск нападали на русских, которые дошли до Прута. При войске шведов находился поляк

М. Понятовский. После этого шведы находились у Варны. После того как турки заключили мир с русскими Карл XII не оставлял попыток втянуть татар и турок в новую войну. За такую твердолобость его называли железноголовым. Вскоре измайльский паша и татарский хан были вынуждены выдворить шведского короля из владений султана в Молдавию. Вскоре шведский король покинул и Молдову. В Анекдотах о Петре Первом сообщалось, что тот вел войну против турок, а вернее против татар [30, р. 207–273; 31].

Ш. де Пейсонель писал, что Малая Татария находится под управлением хана из династии Гиреев. Границей его владений с туркам был Дунай, с Валахией прямая линия до границы с Молдовой, с Молдовой от Прута до города Ягорлыка. С Польшей граница от Ягорлыка через реку Синюхи до Южного Буга и Днестра. С русскими граница по Суле и Конской воде с Днестром до Азова. Это границы согласно условиям Белградского мира. Кабардинцы ранее были подданными хана, но француз считал их независимыми. Турки принудили Девлет-Гирея изгнать Карла XII к Бендерам, а потом сбросила всю вину на него. Ш. де Пейсонель считал, что Менгли-Гирей Первый заключил договор с турками, по которому те не имели права лишать жизни Гиреев, что ханы будут только из династии Гиреев и в их честь будет читаться хутба, что турки не могут вынуждать татар выдавать тех, кто укрылся у татар, что турки будут давать деньги на поход, что у хана будет пятибунchnое знамя. Отмечалось, что крымский хан зависит от султана и не может не заключить мира, не начинать войны без позволения султана. Он может только принимать и посылать послов. И турки знамени татарам оставили всего пару конских хвостов. Повторялась легенда о том, что Гирей могли унаследовать османский престол. Отмечалось, что среди турок большим уважением пользовался Селим-Гирей. Описание его достижений похоже с данными Феррана. Хан не деспот и титулировался правителем татар, черкесов и Дагестана. Девлет-Гирей проявлял непокорность туркам, отказавшись удалиться в ссылку. Хан получал дань от Молдовы и Валахии. А всего его доходы составляли 128 300 пиастров или 4 млн. ливров на французские деньги. Всех принцев правящего дома называли султанами. Высшие чины в государстве это калга, нуреддин, Орбей, три сераксира ногайцев. Заместителем калги является каймакам. Владения калги простираются от Акмесджида до Каффы. Три ногайских сераскера это правители Бужака, Едисана и Кубани. У них есть свои визири, дефтердары,

эфенди. К ним обращаются мирзы. Наиболее богат сераскер Кубани. У Янболука нет своего сераскера, туда назначают каймакама. Наиболее знатными родами являлись Ширин, Мансур, Седжеут, Аргыны, Барын. Ширины часто заключали династические браки с Гиреями. Ранее этот род был очень влиятельным и даже противостоял Сеадет-Гирею. Ниже представителей этих родов капикули. Поместья и села образовывали кадылык, которых в Крыму сорок восемь. Стража хана состоит из двадцати байраков во время мира и сорока во время войны. Все вассалы должны идти на войну, если так решит хан. На военном совете присутствуют хан, сераскеры, кадиаскер, визирь, султаны, дворяне, представляющие байраки своих племен. Татар судят кади. Высший суд это ханский суд. Низшие суды возглавляются кади. Султаны находятся на воспитании в Черкессии у своих аталыков из местных племен. Татарская Черкесия простиралась до Кабарды. В 1758 г. ногайцы восстали против поборов, которые ввел с 1755 г. Халим-Гирей и которые продолжил взимать Сеадет-Гирей. Их возглавил Крым-Гирей-хан. Ногайцы могли восстать и раньше. Однако в 1757 умер сераскер Буджак Хаджи-Гирей. А ногайцы Едисана взбунтовались против своего сераскера Саад-Гирея. Назначенный же в Буджак новый сераскер начал присваивать себе много имущества. Крым-Гирей воевал против абазин, которые в 1756 г. восстали против него. Против него хотели подняться и ногайцы, но вскоре переменились и восстали против хана [32, с. 9–56].

Ш. де Пейсонель отмечал, что хану пришлось приложить большие усилия, чтобы подчинить своей власти черкесов и что скорее они данники, а не подданные хана. Сообщалось, что крымский правитель делал запрос черкесским князьям и те поставляли в его войска определенное количество воинов. Отмечалось, что черкесов 14 племен, причем абазин и кабардинцы не вассалы хана. Кабардинцы упоминались как подданные русских. Отмечалось, что черкесские племена непрерывно нападают друг на друга. Ш. де Пейсонель сообщал, что обычная дань составляла 300 невольников, но Селим-Гирей I довел это количество до 700 невольников. Отмечалось, что только у пяти из четырнадцати племен получил распространение ислам, в частности это бесленевцы, темиргойцы, бжедуги и загадочные адели и адеми. Французский наблюдатель описал время правления Крым-Гирея и близкие ему события [32, с. 42–47].

По сведениям Ф. де Тота сказано, что вторжение русских в Польшу обусловило освобождение Крым-Гирея из заточения. Он

принял участие в совете с султаном по поводу произошедших событий. Он был назначен ханом и первым делом назначил каймакама и назначил встречу с султаном. Сам барон де Тот выехал навстречу хану в направлении Дуная. Крым-Гирею было 60 лет и рядом с ним было семь сыновей. Хан любил блюда французской кухни, театр и музыку. При нем Каушан был центром ханства. Туда прибыл делегат от польских конфедератов обсуждать подробности кампании. Хан хотел опустошить Новосербию, но сначала предпочел подойти к Хотину. Француз же пребывал с поручением в Кишиневе и собирал данные о Молдове. Нуреддину во главе 40 тыс. было приказано идти по направлению к Донцу, а калге с 60 тыс. к Орели. Хан с 100 тыс. татар пришел на Новую Сербию. Крымцы разорили несколько десятков сел, однако Елисаветград так и не был взят. Хану должны были помочь конфедераты и соединиться с ним у Ладыжина. И. Потоцкий не успел вовремя. Крым-Гирей обвинял же поляков в том, что они умышленно направили его в пустынную Новосербию. Отряд ногайцев, направленный по направлению к Запорожской Сечи не смог переправиться через Днепр из-за природных условий и потом оказался в районе Елисаветграда. Крымцам не удалось взять город Цыбулев, а набег, совершенный в район Умани, не привел к взятию города, а только к опустошению окрестных сел. Крымцы отступили сначала к реке Саврань, а далее к Ягорлыку и Балте. Войска калги действовали против запорожцев, а войска нуреддина двинулись против Бахмута. Русские войска вместе с донскими казаками отбросили крымцев к реке Тарновке. К крымскому хану прибыли послы от лезгинов. В крымском войске находились отряды игнат-казаков, то есть некрасовцев [33; 34].

Ж.-Б. Шерер написал диссертацию о запорожских казаках, активно используя и польские и восточноевропейские и другие источники. В отличие от П. Шевалье его сочинение охватывает больший временной отрезок и не имеет ярко выраженного пропольского характера. Сообщалось, что крымский хан сам пришел на помощь Хмельницкому и татары вместе с казаками взяли в осаду Збараж. Когда же подоспел король с 20 тыс. человек, то казаки взяли Збараж и нанесли потери полякам в пять тысяч. В битве погиб канцлер Оссолинский, и Ян-Казимир отправил посла к Ислам-Гирею, не надеясь выстоять. Хан требовал 100 тыс. таллеров, которые ему задолжал польский король Ж.-Б. Шерер сообщал, что в 1648 г. Б. Хмельницкий убедил хана оказать ему помощь. При описании битвы под Корсунем сообщалось, что вместе с 8 тыс. казаков

сражалось 6 тыс. татар, которые выкрикивали боевые кличи. Они разгромили польское войско, а Потоцкий с другими панами попали в плен к татарам. Француз также сообщал, что казаки и татары в городе Пилявка захватили польский лагерь и богатства. Ж.-Б. Шерер сообщал, что крымский хан находился в союзе с поляками, и он просил Хмельницкого присоединиться к союзу против русских. Однако Потоцкий обидел гетьмана, что тот не стал терпеть. К тому же поляки развязали новую войну. Битву под Берестечком француз датировал 31 июня и считал, что хан не смог воспользоваться выгодной позицией на холмах и около реки Стырь. Указывалось, что казаки и татары были полностью разгромлены и гетьман и хан были вынуждены бежать, чтобы спастись. Отмечалось, что хан хотел заключить мир с поляками, но Хмельницкий сделал все, чтобы этого не произошло, и задобрил хана деньгами и набрал новое войско. Отмечалось, что перед битвой Хмельницкий вел переговоры с турками, правда не давал им окончательного ответа о принятии турецкого подданства [35].

Ж.-Б. Шерер отмечал, что в 1654 г. польский король заплатил 100 тыс. золотых крымскому хану, чтобы тот напал на казаков. Но он умер, и власть перешла к его брату Менгли-Гирею, который вторгся в Украину и разбил отряд Томиленка. Под 1655 г. сообщалось, что татары с поляками атаковали пять полковников под Уманью. Те смогли прорваться из окружения. Потом поляки и татары напали на Хмельницкого под Дрыжиполем. Однако заслуга в победе приписана одним только украинцам и указано, что украинцы с боями пробивались к Белой Церкви. Потом был поход вместе с русскими, когда их союзное войско дошло до Львова, Люблина и Замосця. Возвращаясь из похода Хмельницкий столкнулся с татарами у Озерной. Однако хан не смог разгромить казаков и пошел с ними на переговоры, предварительно отправив 12 заложников к украинцам. При переговорах казацкий гетьман обвинял крымского хана, что он изменял договорам с казаками, служил тому, кто больше заплатит, сделал много убытков казакам, что стоило только пообещать хану Астрахань, как тот был готов уничтожить всю Малоросию (так в хронике). Крымский хан разозлился на это и обещал, что погубит как самого гетьмана так и его войско [35].

Ж.-Б. Шерер указывал, что в 1660 г. татары и поляки под Дубно и Слободищем окружили казаков и русских. Они нанесли им большое поражение. В 1667 г. И. Сирко вторгся в Крым и нанес большие убытки хану. В 1668 г. П. Дорошенко вместе с татарами пришел на

Левобережную Украину и сверг там Брюховецкого. Однако потом татары были вынуждены отступить. В 1672 г. крымский хан и П. Дорошенко вместе с турками принимали участие в осаде Камянца-Подольского. В 1676 г. турецкий султан приказал татарам двинуться на Чигирин, а потом на Киев. В 1677 г. во время осады Чигирина погиб сын крымского хана. В 1678 г. татары опустошили местности от Переяслава до Рославли, а также помогали туркам под Чигирином. В 1679 г. татары вместе с гетьманами Яненко и Хмельницким глубоко проникли во владения русских и поляков на Украине. В 1680 г. татары опустошили земли у реки Мерл. Ж. - Б. Шерер сообщал, что поляки и казаки присоединились к императорскому войску в его войне против татар в Венгрии и Валахии. В 1684 г. польский король отправил казаков под начальством Кумицкого против белгородских татар. Кумицкий, видя численное превосходство врага, бежал. Татары перебили большинство казаков. В 1687 г. Голицын совершил поход на Крым, но татары опустошили край и он был вынужден отступить. В середине мая 1689 г. русские были под Перекопом и оборона лагеря от татар была частью большого похода, который, однако был безуспешным. В 1690 г. казаки воевали у Очакова, а Ян Собеский совершил поход в район татарских владений. В 1692 г. Петрик перешел на сторону татар, а те в свою очередь воевали у Доманчева. В 1693 г. ханский сын напал на окраины Полтавы. В 1694 г. татары напали на окрестности Переяслава. Украинцы ответили набегом на Очаков и Буджак. Запорожцы напали на Перекоп. В 1695 г. украинцы и русские взяли Гази-Кермен и Мубарек-Кермен, а русские воевали у Азова. В 1696 г. татары атаквали окраины Полтавы и Миргорода, однако войска хана были отражены от этих городов. В 1697 г. русские и Мазепа отправили часть войск под Азов, другая часть выдвинулась к Тавани. В 1716 г. гетьман Скоропадский воевал против казаков Орлика, который вторгся с татарами в Малороссию (Среднее Поднепровье), а гарнизоны русских под Царицыном противостояли отрядам Сулимы. Когда шведы потерпели поражение и казаки эмигрировали в татарские земли, то они были вынуждены признать власть крымского хана. Тот оставлял казакам их самоуправление, обеспечивал фуражом и давал доступ к соляным запасам. За это казаки вынуждены были принимать участие в кампаниях крымцев на Северном Кавказе до Сулака. Они должны были выступать с минимум 2 тыс. воинов и в мирное время посылать в Крым 13 сотен казаков.

Казаки нападали и на крымцев, и татары жаловались на них. Жизнь под властью хана казалась казакам плохой [35].

Необходимо отметить, что в большинстве случаев крымцев французы воспринимали с точки зрения поляков. Так в сочинениях Г. де Танда, Г.Ф. Кае, С. Де Ла Круа, П. Шевалье, Н.А. Сальванди проскальзывают полонофильские настроения. Симпатия к украинским казакам наблюдается только у Ж. Б. Шерера и Ф.М.А. Вольтера. М. де Бразе и Ф. де Невилль оставили описания истории крымцев через призму русского видения. Для этих хронистов характерен интерес к политической истории Крымского ханства. В Крымском ханстве некоторое время находились Ферран, О. де ла Мотре, Ш. де Пейсонель, Ф. де Тот. Они оставили описания быта и административного устройства татар. Политическая история Крымского ханства хотя освещается, но не является единственной темой. Не обошлось без восприятия татар как монголоидных кочевников и как хищных варваров. Работоторговля действительно имела место в Крымском ханстве, но количество угнанных в ясырь в французских сочинениях часто было завышено. То же мы можем наблюдать в французских сочинениях относительно численности татар. Не избегли французы и преувеличения сил русских. Говоря о сведениях французских источников о Крымском ханстве, стоит отметить их большую историческую ценность, которая даже больше чем у англичан.

Некоторые сведения о крымцах были и в сочинениях немцев. Немец Г. Штаден, который некоторое время был опричником в России, указывал на то, что русские обычно встречали татар между Доном и Северским Донцом на полпути между Крымом и Рязанской землей. Крымский хан хотел с помощью турков овладеть Москвией. В союзе с крымцами находились ногайцы и черкесы. Также ему помогают татары Астрахани и Казани, областей которые русские покорили. Когда крымский царь сжег Москву и опустошал Рязанскую землю при нем было 30 тыс. ногайцев, которые раньше были союзниками русских. Девлет-Гирей отступил в свои владения с большой добычей. На следующий год от сожжения Москвы татары вновь пришли и были встречены на Оке, где русские построили большой лагерь. Однако главный военачальник пересек Оку и зашел к русским в тыл. Четырнадцать дней продолжалась битва, и если бы у русских не было гуляй-городов, то они бы не выстояли. В плен к ним попали Дивей-мирза и Хазбулат. Мурзы хотели разделить между собой русские земли, а хан похвалялся, что покорит Россию на протяжении года.

Однако крымцы потерпели поражение, а царь еще дезинформировал их сообщая, что мол из Новгорода на помощь ратникам приближается еще 40 тыс. воинов. Татары отступили не добившись результата. Г. Штаден описывал события до и во время Молодинской битвы [36].

Э. Кемпфер писал, что хан требовал двойную дань с черкесов и пошел на них войной. Он отмечал, что они язычники и торгуют рабами [37]. И.-Г. Гербер отмечал, что в 1708 г. черкесы перестали платить дань крымцам невольниками. Немец указывал, что в Черкесию прибыло 30 тыс. крымцев во главе с визирем. Отмечалось, что черкесские проводники завели их в засаду и черкессы напали на крымцев со всех сторон. Отмечалось, что с 1708 г. черкессы завоевали свободу и они настолько вольнолюбивы, что с трудом покоряются своим кабардинским князьям [38].

Немец И. Тунман описал события самого конца существования Крымского ханства. Он подменил термины Малый и Большой Ногай характерный для историографии XVI-XVII вв. реалиями XVIII в. В число владений Крымского хана включали Крым, Буджак, Кубань, Восточный и Западный Ногай. Польша и Россия до самого Карловицкого мира платили крымцам по 100 тыс. рейхсталлеров. Отмечалось, что в отличие от стандартных для европейцев описаний большинство крымцев живет оседло и занимаются земледелием, хлебопашеством и виноградарством. Они среднего роста, но добродетельны. Язык крымцев близок к ногайцам, а Османы их понимают не без труда. Четырьмя наиболее знатными родами являются Ширин, Барын, Мансур, Сиджиут. Ханам состоят выходцы из династии Гиреев, которая делится на две ветви, одна из которых побочная и называется Чобан-Гиреями. В начале истории ханства ханы избирались народом и аристократией, но с 1584 г. их стали назначать турецкие султаны. С 1774 г. хана избирали уполномоченные ногайские мирзы и четыре кырым-бега. В честь хана читают хутбу, он издает законы и предводительствует войсками в походе. Обычно столицей хана является Бахчисарай. Иоганн Тунманн застал позднюю иерархию должностей в следующем порядке – калга, каймакан, муфтий, нуреддин, кади-аскер. Принцы носят титул султана. Мурзы и дворяне многочисленны, Ширины могли жениться на ханских дочерях. В Крымском ханстве 48 округов, 9 городов и 1399 замков. Татарские города это Инкерман, Бельбек, Мангуп, Бахчисарай, Сорташ, Алма, Акмесджид, Карасу, Эски-Кырым, Ор, Арабат. В Западном и Восточном Ногае живут ногайцы. В Восточном Ногае жили Едишкул и

Джембойлук. В Западном Ногае жили орды Едисан с городами Хаджибей, Балта и Дубоссары. Буджак и Кубань - это отдельные орды. В Буджаке поселения Каушан, Татарбунар, Паланка, Тобак, Салкуца, а на Кубани – Тамань, Темрюк, Барбацемия, Кызыл-таш, Эски-Копыл, Беледе-кеви, городки некрасовцев. В подчинении у Крымского ханства находятся черкесские племена. Ногайцы охарактеризованы как мусульмане, но с некоторыми пережитками язычества [39].

Немецкие сведения отличаются большим интересом к деталям. Так для Г. Штадена важно освещение русско-крымских отношений во времена Ивана Грозного, а для Э. Кемпфера и И.Г. Гербера отношения крымцев с черкессами. Особую ценность представляют сведения И. Тунманна о Крымском ханстве в завершающий период его существования. Он отмечал, что крымцы земледельцы, а ногайцы кочевники. Им отображено административное деление и этническая структура Крымского ханства.

История Крыма также особо интересовала и итальянцев. А. Контарини указывал, что во время его путешествия в Персию торговые пути по Днепру подвергались разбойным нападениям, и он прибыл к Тавани в сопровождении литовских татар. От Тавани через столицу крымских татар Кырк-Эр он прибыл в Каффу, откуда отплыл в Трапезунд, чтобы прибыть к двору Узун-Хассана [40]. Венецианец И. Барбаро называл Крым островом Каффы и указывал, что местные татары выставляют 3-4 тыс. воинов и их возглавляет Улубий, который является сыном Хаджи-Гирея. Он указывает на значительную роль Эминек. Городами крымских татар названы Солхат и Керкиниаде (Кырк-эр). Сообщалось, что в степях правил Эминек и он преследовал Менгли-Гирея, который укрылся в Каффе у генуэзцев. Эминек пообещал туркам оказать им помощь в осаде города и передать Каффу султану. Турки прислали войско. Эминек находился около Каффы, но Менгли-Гирею благодаря своей хитрости удалось убить бея и сам он бежал в Солхат. Менгли-Гирей разбил хана Мордассу (Муртазу), который правил на Ледиле (татарами Большой Орды) в Цитракани (Хаджи-Тархане). В ответ Муртаза совершил несколько набегов на Крым. Крымцы совершали нападения на черкесов, продавая их в рабство. Франческо Тьеполо же говорил, что Ивану Васильевичу удалось разбить перекопителей (крымцев) и вынудить их отступить на полуостров [41; 42].

П. Иовий сообщал, что татары живут в телегах покрытых войлоком. Перекопские татары нападали постоянно на земли между

Танаисом и Борисфеном (Доном и Днепром), пылая ненавистью к полякам. Перекопские татары живут в Тавриеском Херсонесе, а дочь хана замужем за султаном турок Селимом. Турки в татарских землях владеют только лигурийской колонией Феодосией. Хану же подчиняются земли между Доном и Волгой [43]. Ф. да Колло говорил, что на русских нападают войска перекопских и крымских татар. Хан этих татар, который является тестем Селиму, оказывает услуги то польскому королю, то русскому царю, в зависимости от дани, которую они ему платят [44]. А. Поссевино указывал, что крымские татары являются заклятыми врагами русских. Указывалось, что они нанесли московскому государю ряд поражений и могли нанести еще, если бы царь не заключил мир с поляками. Крымцы названы союзниками турок [45].

Э. Дортелли д'Асколи отмечал, что Тартария называется Крымской или Прекопской. Она находится на равнине и простирается на 700 миль и примыкает к Черному и Азовскому морям. Название Крымская Тартария от города Крым, который в эпоху написания сочинения итальянца был разрушен. Проникнуть на полуостров можно было через крепость Перекоп. Через Перекоп бежал Кантемир от Шахин-Гирея, а Мехмет-Гирей – от Джанибек-Гирея. Отмечено, что когда султан хотел сделать ханом Джанибек-Гирея, то крымцы наняли 4 тыс. казаков и победили турок под Каффой. Шахин-Гирей использовал черкесов и крымцев против ногайцев перебив часть родственников Кантемира. Поход Шахин-Гирея и Мехмет-Гирея за границы Крыма окончился неудачей и Кантемир вторгся на полуостров и осадил царственных братьев в Бахчисарае. Когда к городу подошли запорожцы, Кантемир был вынужден снять осаду и бежать в Каффу. Татары, черкессы и казаки осадили Каффу, но ее осада была неудачной и Шахин-Гирей с казаками бежал к Арабату. Столица хана находилась в Бахчисарае. Он правит страной совместно с султанами и сановниками (Ширин-беем, Манкоп-беем, Крым-беем). Титул бея наследственный и беи являлись вассалами хана. Крымские бароны называются мурзами и владеют селами. Ногайцы называют крымских татар патрак, потому что те живут оседло и обрабатывают поля и сады. Из правящей династии происходят два чиновника – галга и нурадин. Аристократы вступают в свойство друг с другом. Крымские татары в отличие от ногайцев светлокожи и красивы. Хан получает доходы от портовых городов, соли, продажи рабов, податей. Султан дает хану 6 тыс. пиастров. Правитель Богдании (Молдавии) платит

дань медом. Великий князь московский платит 8 тыс. монет нократ дани и кроме того мехов соболя на 17 тыс. Хан не допускает хождения турецких монет у себя и бьет свои монеты. Поляки платили 30 тыс. реалов, но из-за постоянных набегов татар прекратили платить. За период 1624-1633 гг. было пять набегов и польский посол в 1634 г. прибыл с данью в 30 тыс. реалов. Хан содержит свой двор, 1 тыс. мушкетеров, турецких чаушей и черкесских князей. Наибольшими поселениями Крыма были Прекопа, Кафа, Юзлеве, Бахчисарай, Воспро, Манкупа, Балуклава, Карасу. Галга получает доходы с Карасу. В этом городе живет много армян. В Манкопе живут евреи, греки, турки. На этот город напали казаки. Инкерман разрушен казаками. Татары могут выставить до 100 тыс. воинов (существенное преувеличение). Они воюют с поляками, москвитами и черкесами, а иногда вторгаются и в Венгрию. Фланги татар состоят из отрядов по 4-6 тыс. Пленных они связывают веревками. Хан помогает одному черкесскому правителю против другого. Хан обычно собирает войско в 40-50 тыс. Татары ведут вместе с собой по крайней мере по 2 лошади, которые не подкованы. Э. Д. д'Асколи сообщал, что для черкесов обычным было приглашать поучаствовать в своих усобицах хана с войском в 40-50 тыс. Взамен черкесские правители отдавали определенное количество невольников [46]. К. Главани отмечал, что Черкессия делится на 14 княжеств, а против крымского хана черкессы выступили в 1723 г. В битве с ними Каплан-Гирей потерял 5 тыс. чел. [47].

Из всех итальянских источников наиболее достоверными являются данные И. Барбаро и Э. Дортелли д'Асколи. Для них характерен интерес к политической истории Крымского ханства. Другие итальянцы проявляли куда меньше интереса к крымцам. Пожалуй самым важным источником для реконструкции социальной истории Крымского ханства является сочинение Э. Дортелли д'Асколи.

Проведя исследование, мы пришли к следующим выводам. Крымцы традиционно воспринимались на Западе как дикие монголоидные татарские племена. Стиль их жизни традиционно воспринимался как кочевнический. Отмечалось, что богатые татары одеваются и вооружены лучше простых татар, которые облачены в овчинные тулупы и вооружены луком с саблями. Отмечалось, что татары совершают набеги на оседлых соседей, чтобы захватить пленных для работорговли. Одним из традиционных мифов

относительно крымцев является убеждение о присутствии войлочных истуканов в арбах и в огромном количестве их воинов (80, 100, 120, 200 тыс. воинов). Также распространенным мифом являлось то, что русский правитель кормил ханского коня овсом из своей шапки. Одним из бродячих сюжетов также являлся рассказ о том, что мол Гирей могут унаследовать турецкий престол после угасания Османов. Однако ряд европейцев, побывавших лично в Крымском ханстве, отмечали, что в нем есть города и села. Путешественники и географы в XVIII в. отмечали, что татары уже в значительной мере осели. Нужно сказать, что наименее расположенными к татарам были англичане и французы, которые видели в крымцах дикарей, опустошавших цивилизованные страны. Они рассказывали о крымцах в контексте истории Русского государства и Речи Посполиты. Более расположены к крымцам были немцы и итальянцы. Следует отметить, что англичане и голландцы воспринимали крымцев через призму своих русских информаторов. Поляки же часто формировали видение истории крымцев и запорожских казаков у французов. Только те, кто побывал в Крымском ханстве лично смогли создать несколько другую реконструкцию истории крымцев. Ряду французов принадлежали интересные мемуары, где были описаны быт, межэтнические отношения и другие аспекты в истории Крымского ханства. Немцы и итальянцы куда меньше интересовались крымскими делами. Более-менее пространные рассказы были у непосредственно побывавших в Крыму И. Барбаро и Э. Дортелли д'Асколи и побывавшего в России Г. Штадена. Из всех европейских источников по истории Крымского ханства наибольший массив информации содержится во французских мемуарах, хрониках и географических трактатах. Среди французских авторов стоит особо выделить П. Шевалье, С. де ла Круа, Г.Ф. Кае, Г. Левассера де Боплана, О. де ла Мотре, Ш. де Пейсонеля, . Важную роль также играют и английские источники.

ЛИТЕРАТУРА

1. Флетчер Джайльс. О государстве русском. –М: Захаров, 2002. – 169 с. <http://www.vostlit.info/Texts/rus4/Fletcher/frameset4.htm>
2. Английские путешественники в Московском государстве в XVI в. – М.: Соцэкгиз, 1937. <http://www.vostlit.info/Texts/rus11/Jenkinson/text22.phtml?id=420>
3. Горсей Джером. Записки о России XVI – начало XVII в. – М.: МГУ, 1991. – 288 с. <http://www.vostlit.info/Texts/rus5/Gorsej/frameset1.htm>
<http://www.vostlit.info/Texts/rus5/Gorsej/frameset2.htm>
4. Калашников В.М. Британский взгляд на Крым (хроники, мемуары, дневники XVII - первой четверти XIX столетия). – Днепропетровск: Нова Ідеологія, 2013. – 349 с.

5. Коллинс 1997 – Нынешнее состояние России, изложенное в сочинении другу, живущему в Лондоне. Сочинение Самуила Коллинса, который девять лет провел при дворе Московском и был врачом царя Алексея Михайловича // Утверждение династии. – М.: Фонд Сергея Дубова, 1997.
<http://www.vostlit.info/Texts/rus11/Collins/text1.phtml?id=715>
<http://www.vostlit.info/Texts/rus11/Collins/text2.phtml?id=716>
<http://www.vostlit.info/Texts/rus5/Gorsej/frametext3.htm>
6. Гордон П. Дневник 1659-1667. – М.: Наука, 2003. – 315 с.
<http://www.vostlit.info/Texts/rus13/Gordon/frametext8.htm>
<http://www.vostlit.info/Texts/rus13/Gordon/frametext9.htm>
<http://www.vostlit.info/Texts/rus13/Gordon/frametext10.htm>
7. Гордон П. Дневник 1677-1678. – М.: Наука, 2005. – 235 с.
<http://www.vostlit.info/Texts/rus13/Gordon/frametext12.htm>
<http://www.vostlit.info/Texts/rus13/Gordon/frametext13.htm>
<http://www.vostlit.info/Texts/rus13/Gordon/frametext14.htm>
8. Гордон П. Дневник 1684-1689. – М.: Наука, 2009. – 339 с.
<http://www.vostlit.info/Texts/rus13/Gordon/frametext18.htm>
<http://www.vostlit.info/Texts/rus13/Gordon/frametext19.htm>
9. Перри Джон. Другое и более подробное повествование о России // Чтения в Императорского общества истории и древностей российских. – М.: Университетская типография, 1871.
<http://www.vostlit.info/Texts/rus15/Perry/text2.phtml?id=1642>
<http://www.vostlit.info/Texts/rus15/Perry/text3.phtml?id=1643>
10. Defoe D. The History of the Wars, of His Present Majesty Charles XII., King of Sweden: From His First Landing in Denmark, to His Return from Turkey to Pomerania. –с London: A. Bell, 1715. https://books.google.com.ua/books?id=nthOAQAIAAJ&printsec=frontcover&hl=uk&source=gb_s&summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false
11. Масса Исаак. Краткое известие о начале и происхождении современных войн и смут в Московии, случившихся до 1610 года, за короткое время правление нескольких государей. – М.: Государственное социально-экономическое издательство, 1937. – 208, 12 с. <http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/massa.htm>
12. Witsen N. Noord en Oost Tatarye.
http://www.dbnl.org/tekst/wits008noor02_01/wits008noor02_01.pdf
13. Маржерет 1992 – Россия начала XVII в. в записках капитана Маржерета. М.: Институт истории РАН, 1992. 254 с.
<http://www.vostlit.info/Texts/rus6/Margeret/frametext1.htm>
14. Жан де Люк. Описание Перекопский и ногайских татар, черкесов, мингрелов, грузин. <http://crimeanbook.com/blog/2010/12/25/zhan-de-lyuk-opisanie-perekopskix-i-nogajskix-tatar-cherkesov-mingrelov-i-gruzin%E2%80%A6/>
15. Gaspard de Tende - Das Bey noch zweiffelhaffter Wahl eines neuen Königs ganz Verwirrte und Unruhige Polen: Worinnen Zugleich von dieser Republicque Stärcke und Schwäche, Vortheile und Mängel absonderlich von der Eingeschränckten Gewalt Ihrer Könige... umbständlich gehandelt wird: Vorhero in Französischer Sprache beschrieben, anjetzo... in das Hochteutsche übersetzt. 1697. –Cologne: Pierre Matheau, 1697. –172 s.

- http://books.google.com.ua/books?id=6D9NAAAAcAAJ&printsec=frontcover&hl=uk&source=gb_s_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false
16. Шевалье Пьер. Історія війни козаків проти Польщі, з розвідкою про їхнє походження, країну, звичаї, спосіб правління та релігію і другою розвідкою про крымських татар. – К.: Томіріс, 1993. – 224 с.
<http://izbornyk.org.ua/chevalier/shevl.htm>
 17. Мицик Ю.А. Джерела з історії національно-визвольної війни українського народу. – Т.3 (1652-1653). – К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, 2014. – 424 с.
 18. Боплан Гійом Левассер. де. Опис України. – К.: Наукова думка – Кембридж (Мас.): Український науковий інститут, 1990. – 256 с.
<http://litopys.org.ua/boplan/opys.htm>
 19. Salwandy Narcisse Achille de. Dzieje panowania Michala Wiszniowieckiego krola polskiego. Wielkiego x. litewskiego. – Lwow, 1849. –с 74 s.
<http://www.wbc.poznan.pl/dlibra/doccontent?id=3595&dirids=1>
 20. De La Croix S. Guerres des Turcs avec la Pologne la Moscovie et la Hongrie. – Haye: Marchand Librarie, 1689.
http://books.google.be/books?id=A1MVAAAAQAAJ&printsec=frontcover&hl=ru&source=gb_s_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false
 21. Coyer G. F. Histoire de Jean Sobieski, roi de Pologne. – Amsterdam: Weidmann, 1761. Vol. 1: XII, 440 P.
https://books.google.com.ua/books?id=6YFKAAAAcAAJ&printsec=frontcover&hl=uk&source=gb_s_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false
 22. Coyer G. F. Histoire de Jean Sobieski, roi de Pologne. – Amsterdam: Weidmann, 1761. – V. 2: 386 p.
https://books.google.com.ua/books?id=ak9KAAAAcAAJ&printsec=frontcover&hl=uk&source=gb_s_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false
 23. Coyer G. F. Histoire de Jean Sobieski, roi de Pologne. – Amsterdam: Weidmann, 1761. – V. 3: 408 p. <https://archive.org/details/histoiredejeans00frangoog>
 24. Coyer G. F. Histoire de Jean Sobieski, roi de Pologne. – Amsterdam: Weidmann, 1761. – V. 4 <https://archive.org/details/histoiredejeans00frangoog>
 25. Невилль де ла Фуа. «Записки де ла Невилля о Московии. 1689 г.» Перевод с французского и предисл. А. И. Браудо // Русская старина. – Т. 71. № 9. – СПб.: Типография В.С. Балашева, 1891. <http://bibliotekar.ru/reprint-115/index.htm>
<http://www.vostlit.info/Texts/rus6/Nevill/frameset4.htm>
<http://www.vostlit.info/Texts/rus6/Nevill/frameset5.htm>
 26. Ферран. Путешествие из Крыма в Черкесию через земли ногайских татар в 1709 г., докт. Феррана [Пер. П. ХЦНВ] // Русский вестник. – М.: Типография Волкова и компании. Т. 6. № 4. Отд. 2. 1842. – С. 41-56. <https://memoirs.ru/texts/Ferran.htm>
 27. Путешествие господина Де Ла Мотре А. в Европу, Азию и Африку // Адъги, балкарцы и карачаевцы в известиях европейских авторов XIII-XIX вв. – Нальчик: Эльбрус, 1974. http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Kavkaz/XVIII/1700-1720/de_la_Motre_Abri/text1.htm
 28. Voyages du Sr A. de La Motraye en Europe, Asie et Afrique: ou l'on trouve une grande variété de recherches géographiques, historiques et politiques sur l'Italie, la Grèce, la Turquie, la Tartarie, Crimée et Nogaye la Circassie, la Suède et la Laponie, etc., avec des remarques instructives sur les moeurs, coutumes. – La Haye: T. Johnsen en J. van

- Duren, 1727. https://books.google.com.ua/books?id=-HjYvGdu5g4C&printsec=frontcover&hl=uk&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false
29. Пушкин А.С. Записки Мопо де Бразе. <http://rvb.ru/pushkin/01text/09petr/1183.htm>
30. Voltaire M. F. A. Histoire de Charles XII. – Paris: E.A. Lequien, 1820. <https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=hvd.32044084710987;view=1up;seq=239>
31. Вольтер. Анекдоты о Петре Первом // Русское прошлое. – Книга 10. – СПб.: Изд-во СПбГУ, 2006, <http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Russ/XVIII/1720-1740/Volter/frametext.htm>
32. Пейсонель де Ш. Записки о Малой Татарии. – Дніпропетровськ: Герда, 2009. – 88 с.
33. Записки барона де Тотта о татарском набеге на Новосербию // Киевская старина. – № 9-10. – К.: Университетская типография, 1883. http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Krym/XVIII/1760-1780/Baron_Tott/text2.phtml?id=8089
http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Krym/XVIII/1760-1780/Baron_Tott/text3.phtml?id=8090
34. Татарчевский А. Деятельность барона де Тотта в качестве консула в Крыму в 1767 г. // Университетские известия. – № 10. – К.: Университетская типография, 1873. http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Krym/XVIII/1760-1780/Baron_Tott/text1.phtml?id=7501
35. Шерер Жак-Бенуа. Літопис Малоросії або історія козаків-запорозжців та козаків України, або Малоросії. – К.: Український письменник, 1994. – 311 с. <http://litopys.org.ua/scherer/sher.htm>
36. Генрих Штаден. О Москве Ивана Грозного. – М.: М. и С. Сабашниковы, 1925. – 182 с. <http://www.vostlit.info/Texts/rus6/Staden/frametext2.htm>
37. Кемпфер Энгельберт. Новейшие государства Казань, Астрахань, Грузия и другие // Адыги, балкарцы и карачаевцы в известиях европейских авторов XIII-XIX вв. – Нальчик: Эльбрус, 1974. http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Kavkaz/XVII/1680-1700/Kaempfer_Engelbert/text1.htm
38. Герберт Иоган Гербер. Записки о находящихся на западном берегу Каспийского моря между Астраханью и рекой Кура о народах и землях и об их состоянии в 1728 г. // Адыги, балкарцы и карачаевцы в известиях европейских авторов XIII-XIX вв. – Нальчик: Эльбрус, 1974. http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Kavkaz/XVIII/1720-1740/Gerber_Johann_Gustav/text1.htm
39. Тунманн Иоганн. Крымское ханство. – Симферополь: Таврия, 1991. – 94 с. <http://www.vostlit.info/Texts/rus5/Tunmann/frametext.htm>
40. Контарини Амброджо. Путешествие в Персию. // Барбаро и Контарини о России. – М.: Наука, 1971. <http://www.vostlit.info/Texts/rus10/Kontarini/frametext1.htm>
41. Барбаро Иосафат. Путешествие в Тану // Барбаро и Контарини о России. – М.: Наука, 1971. // <http://www.vostlit.info/Texts/rus9/Barbaro/frametext.htm>
42. Тьеполо 1940 – Рассуждение о делах московских Франческо Тьеполло // Исторический архив. – Т. 3. – М.-Л.: АН СССР, 1940. <http://www.vostlit.info/Texts/rus14/Tiepolo/frametext.htm>
43. Иовий Павел. Посольство Василия Иоанновича, великого князя московского к папе Клименту VII // Библиотека иностранных писателей о России. – Т. 1. – СПб., 1836. http://www.vostlit.info/Texts/rus10/Iovij_2/frametext.htm

44. Итальянец в России XVI в. да Колло Ф. Донесение о Московии. – М.: Наследие, 1996. <http://www.vostlit.info/Texts/rus12/Kollo/frameset.htm>
45. Поссевино А. Исторические сочинения о России. – М.: МГУ, 1983. <http://www.vostlit.info/Texts/rus5/Possevino/frameset.htm>
46. Пименов Н. Описание Черного моря и Татарии, составил доминиканец Эмиддио Дортелли д'Асколи, префект Каффы, Татарии и проч. 1634 // Записки Одесского общества истории и древностей. – Т. XXIV. – Одесса: Экономическая типография и литография, 1902. <http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Krym/XVII/1620-1640/Askoli/frameset.htm>
47. Главани К. Описание Черкесии 1724 // Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа. – Вып. 17. – Тифлис: Канцелярия главноначальствующего гражданской частью на Кавказе, Типография Козловского, 1893. http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Kavkaz/XVIII/1720-1740/Xaverio_Glavani/text.htm

REFERENCES

1. Fletcher D. O gosýdarstve rýsskom. – М.: Zaharov, 2002. – 169 s. <http://www.vostlit.info/Texts/rus4/Fletcher/frameset.htm>
2. Angluskie pýteshestvenniki v Moskovskom gosýdarstve v XVI v. – М.: Sotsekgiz, 1937. <http://www.vostlit.info/Texts/rus11/Jenkinson/text22.phtml?id=420>
3. Gorsey Djerom. Zapiski o Rossii XVI – nachalo XVII v. – М.: MGÝ, 1991. – 288 s. <http://www.vostlit.info/Texts/rus5/Gorsej/frameset1.htm>
<http://www.vostlit.info/Texts/rus5/Gorsej/frameset2.htm>
4. Kalashnikov V.M. Britanskii vzgljad na Krym (hroniki, memýary, dnevniki XVII - pervoi chetverti XIX stoletia). – Dnepropetrovsk: Nova Ideologija, 2013. – 349 s.
5. Kollins 1997 – Nyneshnee sostojanie Rossii, izlozhennoe v sochinenii drygý, jivýemý v Londone. Sochinenie Samýila Kollinsa, kotoryi deviat let provel pri dvore Moskovskom i byl vrachom tsaria Alekseia Mihailovicha // Ýtverjdenie dinastii. – М.: Fond Sergeia Dýbova, 1997. <http://www.vostlit.info/Texts/rus11/Collins/text1.phtml?id=715>
<http://www.vostlit.info/Texts/rus11/Collins/text2.phtml?id=716>
<http://www.vostlit.info/Texts/rus5/Gorsej/frameset3.htm>
6. Gordon P. Dnevnik 1659-1667. – М.: Naýka, 2003. – 315 s. <http://www.vostlit.info/Texts/rus13/Gordon/frameset8.htm>
<http://www.vostlit.info/Texts/rus13/Gordon/frameset9.htm>
<http://www.vostlit.info/Texts/rus13/Gordon/frameset10.htm>
7. Gordon P. Dnevnik 1677-1678. – М.: Naýka, 2005. – 235 s. <http://www.vostlit.info/Texts/rus13/Gordon/frameset12.htm>
<http://www.vostlit.info/Texts/rus13/Gordon/frameset13.htm>
<http://www.vostlit.info/Texts/rus13/Gordon/frameset14.htm>
8. Gordon P. Dnevnik 1684-1689. – М.: Naýka, 2009. – 339 s. <http://www.vostlit.info/Texts/rus13/Gordon/frameset18.htm>
<http://www.vostlit.info/Texts/rus13/Gordon/frameset19.htm>
9. Perri Djon. Drygoe i bolee podrobnoe povestvovanie o Rossii // Chtenija v Imperatorskogo obestva istorii i drevnostei rossijskih. – М.: Ýniversitetskaja tipografija, 1871.

10. <http://www.vostlit.info/Texts/rus15/Perry/text2.phtml?id=1642><http://www.vostlit.info/Texts/rus15/Perry/text3.phtml?id=1643>
11. Defoe D. The History of the Wars, of His Present Majesty Charles XII., King of Sweden: From His First Landing in Denmark, to His Return from Turkey to Pomerania. –c London: A. Bell, 1715.
https://books.google.com.ua/books?id=nthOAQAIAAJ&printsec=frontcover&hl=uk&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false
12. Massa Isaak. Kratkoe izvestie o nachale i proishojdenii sovremennyh vojn i smýt v Moskovii, slýchivshisja do 1610 goda, za korotkoe vremia pravlenie neskolkih gosýdarej. – M.: Gosýdarstvennoe sotsialno-ekonomicheskoe izdatelstvo, 1937. – 208, 12 s. <http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/massa.htm>
13. Witsen N. Noord en Oost Tatarye.
http://www.dbnl.org/tekst/wits008noor02_01/wits008noor02_01.pdf
14. Marjeret 1992 – Rossiia nachala XVII v. v zapiskah kapitana Marjereta. M.: Institut istorii RAN, 1992. 254 s. <http://www.vostlit.info/Texts/rus6/Margeret/frametext1.htm>
15. Jan de Lúk. Opisanie Perekopskii i nogajskih tatar, cherkesov, mingrelov, grýzin. <http://crimeanbook.com/blog/2010/12/25/zhan-de-lyuk-opisanie-perekopskix-i-nogajskix-tatar-cherkesov-mingrelov-i-gruzin%E2%80%A6/>
16. Gaspard de Tende - Das Bey noch zweiffelhaffter Wahl eines neuen Königs ganz Verwirrte und Unruhige Polen: Worinnen Zugleich von dieser Republique Stärcke und Schwäche, Vortheile und Mängel absonderlich von der Eingeschränckten Gewalt Ihrer Könige ... umbständlich gehandelt wird : Vorhero in Französischer Sprache beschrieben, anjetzo ... in das Hochteutsche übersetzt. 1697. – Cologne: Pierre Matheau, 1697. – 172 s.
http://books.google.com.ua/books?id=6D9NAAAAcAAJ&printsec=frontcover&hl=uk&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false
17. Shevale Per. Istoriia viini kozakiv proti Poli, z rozvidkojý pro ihne pohodjennia, krajiný, zvychaj, sposib pravlinnia ta religijý i drýgojý rozvidkojý pro krimskih tatar. – K.: Tomiris, 1993. – 224 s. <http://izbornyk.org.ua/chevalier/shevl.htm>
18. Mitsik Iý.A. Djerela z istorii natsionalno-vizvolnoj viini ýkraïnskogo narodý. – T.3 (1652-1653). – K.: Institut ýkraïnskoï arheografii ta djereloznavstva im. M.S. Grýshevskogo NAN Ýkraïni, 2014. – 424 s.
19. Boplan Giom Levasser. de. Opis Ýkraïni. – K.: Naýkova dýmka – Kembridj (Mas.): Ýkraïnskii naýkovii institút, 1990. – 256 s. <http://litopys.org.ua/boplan/opys.htm>
20. Salwandy Narcisse Achille de. Dzieje panowania Michala Wyszniowieckiego krola polskiego. Wielkiego x. litewskiego. – Lwow, 1849. –c 74 s.
<http://www.wbc.poznan.pl/dlibra/doccontent?id=3595&dirids=1>
21. De La Croix S. Guerres des Turcs avec la Pologne la Moscovie et la Hongrie. – Haye: Marchand Librairie, 1689.
http://books.google.be/books?id=A1MVAAAAQAAJ&printsec=frontcover&hl=ru&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false
22. Coyer G. F. Histoire de Jean Sobieski, roi de Pologne. – Amsterdam: Weidmann, 1761. Vol. 1: XII, 440 P.
https://books.google.com.ua/books?id=6YFKAAAAcAAJ&printsec=frontcover&hl=uk&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false
23. Coyer G. F. Histoire de Jean Sobieski, roi de Pologne. – Amsterdam: Weidmann, 1761. – V. 2: 386 p.

- https://books.google.com.ua/books?id=ak9KAAAcAAJ&printsec=frontcover&hl=uk&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false
24. Coyer G. F. Histoire de Jean Sobieski, roi de Pologne. – Amsterdam: Weidmann, 1761. – V. 3: 408 p. <https://archive.org/details/histoiredejeans00frangoog>
 25. Coyer G. F. Histoire de Jean Sobieski, roi de Pologne. – Amsterdam: Weidmann, 1761. – V. 4 <https://archive.org/details/histoiredejeans00frangoog>
 26. Nevill de la Fýa. «Zapiski de la Nevillia o Moskovii. 1689 g.» Perevod s frantsýzskogo i predisl. A. I. Braýdo // Rýsskaia starina. – T. 71. № 9. – SPb.: Tipografiia V.S. Balasheva, 1891. <http://bibliotekar.ru/reprint-115/index.htm>
<http://www.vostlit.info/Texts/rus6/Nevill/frameset4.htm>
<http://www.vostlit.info/Texts/rus6/Nevill/frameset5.htm>
 27. Ferran. Pýteshestvie iz Kryma v Cherkesiý cherez zemli nogaiskikh tatar v 1709 g., dokt. Ferrana [Per. P. HTsNV] // Rýsskii vestnik. – M.: Tipografiia Volkova i kompanii. T. 6. № 4. Otd. 2. 1842. – S. 41-56. <https://memoirs.ru/texts/Ferran.htm>
 28. Pýteshestvie gospodina De La Motre A. v Evropý, Aziý i Afriký // Adygi, balkartsy i karachaevtsy v izvestiiakh evropeiskikh avtorov XIII-XIX vv. – Nalchik: Elbrýs, 1974. http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Kavkaz/XVIII/1700-1720/de_la_Motre_Abri/text1.htm
 29. Voyages du Sr A. de La Motraye en Europe, Asie et Afrique: ou l'on trouve une grande variété de recherches géographiques, historiques et politiques sur l'Italie, la Grèce, la Turquie, la Tartarie, Crimée et Nogaye la Circassie, la Suède et la Laponie, etc., avec des remarques instructives sur les mœurs, coutumes. – La Haye: T. Johnsen en J. van Duren, 1727. https://books.google.com.ua/books?id=-HjYvGdu5g4C&printsec=frontcover&hl=uk&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false
 30. Pýshkin A.S. Zapiski Moro de Braze. <http://rvb.ru/pushkin/01text/09petr/1183.htm>
 31. Voltaire M. F. A. Histoire de Charles XII. – Paris: E.A. Lequien, 1820. <https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=hvd.32044084710987;view=1up;seq=239>
 32. Volter. Anekdoty o Petre Pervom // Rýsskoe proshloe. – Kniga 10. – SPb.: Izd-vo SpbGÝ, 2006. <http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Russ/XVIII/1720-1740/Volter/frameset.htm>
 33. Peisonel de Sh. Zapiski o Maloi Tatarii. – Dnipropetrovsk: Gerda, 2009. – 88 s.
 34. Zapiski barona de Totta o tatarskom nabege na Novoserbiý // Kievskaa starina. – № 9-10. – K.: Ýniversitetskaia tipografiia, 1883. http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Krym/XVIII/1760-1780/Baron_Tott/text2.phtml?id=8089
http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Krym/XVIII/1760-1780/Baron_Tott/text3.phtml?id=8090
 35. Tatarchevskii A. Deiatelnost barona de Tota v kachestve konsýla v Krymý v 1767 g. // Ýniversitetskie izvestiia. – № 10. – K.: Ýniversitetskaia tipografiia, 1873. http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Krym/XVIII/1760-1780/Baron_Tott/text1.phtml?id=7501
 36. Sherer Jak-Benýa. Litopis Malorosii abo istoriia kozakiv-zaporojtsiv ta kozakiv Ýkraïni, abo Malorosii. – K.: Ýkraïnskii pismennik, 1994. – 311 s. <http://litopys.org.ua/scherer/sher.htm>
 37. Genrih Shtaden. O Moskvie Ivana Groznogo. – M.: M. i S. Sabashnikov, 1925. – 182 s. <http://www.vostlit.info/Texts/rus6/Staden/frameset2.htm>

38. Kempfer Engelbert. Noveishie gosýdarstva Kazan, Astrahan, Grýzua i drýgie // Adygí, balkartsy i karachaevtsy v izvestiiakh evropeiskih avtorov XIII-XIX vv. – Nalchik: Elbrýs, 1974. http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Kavkaz/XVII/1680-1700/Kaempfer_Engelbert/text1.htm
39. Gerbert Iogan Gerber. Zapiski o nahodiahsia na zapadnom beregý Kaspiiskogo moria mejdý Astrahaný i rekoí Kýra o narodah i zemliakh i ob ih sostoianii v 1728 g. // Adygí, balkartsy i karachaevtsy v izvestiiakh evropeiskih avtorov XIII-XIX vv. – Nalchik: Elbrýs, 1974. http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Kavkaz/XVIII/1720-1740/Gerber_Johann_Gustav/text1.htm
40. Týnmann Iogann. Krymskoe hanstvo. – Simferopol: Tavria, 1991. – 94 s. <http://www.vostlit.info/Texts/rus5/Tunmann/frametext.htm>
41. Kontarini Ambrodjo. Pýteshestvie v Persiiý. // Barbaro i Kontarini o Rossii. – M.: Naýka, 1971. <http://www.vostlit.info/Texts/rus10/Kontarini/frametext1.htm>
42. Barbaro Iosafat. Pýteshestvie v Taný // Barbaro i Kontarini o Rossii. – M.: Naýka, 1971. // <http://www.vostlit.info/Texts/rus9/Barbaro/frametext.htm>
43. Tepolo 1940 – Rassýjdenie o delakh moskovskih Franchesko Tepollo // Istoricheskii arhiv. – T. 3. – M.-L.: AN SSSR, 1940. <http://www.vostlit.info/Texts/rus14/Tiepolo/frametext.htm>
44. Iovii Pavel. Posolstvo Vasiliia Ioannovicha, velikogo kniazia moskovskogo k pape Klimentý VII // Biblioteka inostrannykh pisatelei o Rossii. – T. 1. – SPb., 1836. http://www.vostlit.info/Texts/rus10/Iovij_2/frametext.htm
45. Italianets v Rossii XVI v. da Kollo F. Donesenie o Moskovii. – M.: Nasledie, 1996. <http://www.vostlit.info/Texts/rus12/Kollo/frametext.htm>
46. Possevino A. Istoricheskie sochineniia o Rossii. – M.: MGÝ, 1983. <http://www.vostlit.info/Texts/rus5/Possevino/frametext12.htm>
47. Pimenov N. Opisanie Chernogo moria i Tatarii, sostavil dominikanets Emiddio Dortelli d'Askoli, prefekt Kaffy, Tatarii i proch. 1634 // Zapiski Odesskogo obestva istorii i drevnostei. – T. XXIV. – Odessa: Ekonomicheskaiia tipografiia i litografiia, 1902. <http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Krym/XVII/1620-1640/Askoli/frametext.htm>
48. Glavani K. Opisanie Cherkesii 1724 // Sbornik materialov dlia opisaniia mestnostei i plemen Kavkaza. – Vyp. 17. – Tiflis: Kantseliaria glavnonachalstvýyiego grajdanskoi chastiý na Kavkaze, Tipografiia Kozlovskogo, 1893. http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Kavkaz/XVIII/1720-1740/Xaverio_Glavani/text.htm

Андатпа

Мақала Батыс Еуропа тарихшылары, географтары мен саяхатшыларының Қырым хандығы туралы мәліметтерін талдауға арналған. Еуропалықтар Қырым хандығына қатысты Гирейдің Түрік тағына құқығы туралы, сансыз әскерлер туралы, пұтқа табыну туралы көптеген мифтік әңгімелер құрастырған. Ағылшындар және голландықтар болса Қырым хандығы тарихын орыс ақпараттары арқылы қабылдаған. Алмандар мен италяндықтар ол жерде өздері болған И. Барбаро мен Э. Дортеллиді айтпағанда, Қырым хандығы тарихына аса қызығушылық танытпаған. Ал алман И. Тунманн XVIII ғ. соңындағы Қырым хандығын егжей-тегжей сипаттаған. Француздар да қырым татарларын поляк ақпараттары арқылы қабылдаған. Олар үшін татарлар соғыс пен құл саудасы арқылы өмір сүретін жабайы халық ретінде саналды. Ағылшындар да осындай көзқараста болды. Тек Қырым хандығында өздері болған француздар мен ағылшындардың көзқарастары ғана біршама оңды болды. Олар Қырым татарларының отырықшы өмірі мен көптеген қалалары болғандығын атайды. Алайда қырымдықтар құл саудасымен белсенді айналысып, көрші христиан елдеріне жорықтар жасап отырды. Сондықтан Еуропалықтар татарларды Осман империясының одақтасы деп жау ретінде қабылдады.

Кілт сөздер: Қырым хандығы, Османдар, еуропалықтар, ағылшындар, француздар, голландықтар, алмандар, италияндықтар, тарихшылар, саяхатшылар, географтар.

(Я.В. Пилипчук. Қырым хандығы Батыс Еуропа тарихшылары, географтары және саяхатшылары көзімен)

Özet

Makale Batı Avrupa tarihçileri, coğrafyacıları ve seyyahlarının Kırım Hanlığı hakkında verdiği bilgileri tahlil etmektedir. Avrupalılar Kırım Hanlığıyla ilgili Giray'ın Türk tahtına oturma hakkı hakkında, sayısız askerler hakkında, puta tapma hakkında çoğu mit hikayeleri oluşturmuştur. İngiliz ve Hollandalılar ise, Kırım Hanlığı tarihini Rus belgeleriyle kabul etmiştir. Alman ve İtalyanlar orada kendileri bulunan İ.Barbaro ve E.Dortilli'nin yanında Kırım Hanlığı tarihiyle ilgilenmemiştir. Alman İ.Tumann 18.yy. sonunda Kırım Hanlığı'nı iyice açıklamıştır. Fransızlar da Kırım Tatarlarını Polanya bilgileriyle kabul etmiştir. Onlar için Tatarlar savaş ve kul ticaretiyle yaşayan yabancı halk olarak saymışlardır. İngilizler de bu görüşteydi. Ancak Kırım Hanlığı'nda kendileri yaşayan Fransızlar ve İngilizlerin görüşleri iyiydi. Onlar Kırım Tatarlarının yerleşik hayatı ve birçok şehirleri olduğunu söylemektedir. Ancak Kırımlılar köle ticaretiyle aktif bir şekilde uğraşıp komşu Hristyan ülkelerine savaş açtılar. Onun içindir ki, Avrupalılar Tatarları Osman Devleti'yle dost ülke olarak düşman kabul etmişlerdir. Almanlar, İtalyanlar, tarihçiler, seyahatçileri, coğraficiler.

Анаhtar келімелер: Кırım Hanlığı, Османлылар, İngilizler, Fransızlar, coğrafyacılar Hollandalılar.

(Y.V. Pilipchuk, Batı Avrupa Tarihçileri, Coğrafyacıları ve Seyyahları Gözüyle Kırım Hanlığı)

МАЗМҰНЫ / CONTENTS / İÇİNDEKİLER / СОДЕРЖАНИЕ

Тіл тарихы және құрылымы / Dil Tarihi ve Yapısı History and Structure of Language / История и структура языка		
Мансұров Н.Б. (Түркістан)	Тілдік ұғымдағы «әулие» сөзінің қолданысы The Use of the Word “saint” in a Linguistic Concept Dilde “Evliya” Kelimesinin Kullanımı	10–21
Mansurov N.B. (Turkestan)	Использование слова «святой» в лингвистической концепции	
Schamiloglu U. (Nur-Sultan)	Kıpçak Türkçesi Yazı Dillerinin Tarihinde Bazı Meseleler Some Issues in the History of Kipchak Turkic Written Languages	22–31
Шамилоглу Ю. (Нұр-Сұлтан)	Қыпшақ жазба ескерткіштері тілі тарихының кейбір мәселелері Некоторые вопросы в истории кыпчакской тюркской письменности	
Чертыкова М.Д. (Абакан)	Концептуальное пространство «лень и нежелание действовать» в хакасской языковой картине мира Conceptual Space «Laziness and Unwillingness to Act» in the Khakass Language Picture of the World	32–48
Chertykova M.D. (Abakan)	Хакас әлемінің тілдік бейнесіндегі «Жалқаулық және әрекет етуді қаламау» тұжырымдамалық кеңістігі Hakas Dünyasının Dilsel Görüntüsündeki Tembellik ve Harekete Geçme İsteksizliğinin Kavramsal Genişliği	
Demirbilek S. (Samsun)	<i>Kuanşi im Puser</i> ’da Ardışık Cümlelerde Sözcüksel Bağdaşıklık Unsurları Lexical Compatibility Elements in Consecutive Sentences in <i>Kuanşi im Puser</i>	49–60
Демирбилек С. (Самсун)	Куанши Им Пусардағы дәйекті сөйлемдердегі лексикалық сәйкестік элементтері Элементы лексической совместимости в последовательных предложениях в Куанши Им Пусаре	
Әдебиеттану және фольклор / Edebiyat ve Folklor Literature and Folklore / Литературоведение и фольклор		
Özdemir C. (Samsun)	Âşık Edebiyatında <i>Muhannet</i> Tipi <i>Muhannet</i> Type in Minstrel Literature	61–82
Өздемир Ж. (Самсун)	Түрік халық әдебиетінде сараң адам бейнесі Гнусный тип в народной устной литературе	

Әбжет Б.С. (Түркістан) Құдасов С.Ж. (Шымкент) Abzhet B.S. (Turkestan) Kudasov S.Zh. (Shymkent)	Алаша хан – Жошы хан Khan Alasha-Khan Joshi Alaşa Han – Cuci Han Алаша хан – Жошы хан	83–99
Тарих және этнография / Tarih ve Etnografya History and Ethnography / История и этнография		
Tansü Y.E. Çerkezoğlu S. (Gaziantep) Тансү Е.Е. Черкезоглу С. (Газиантеп)	Yeni Çağda Bir Türk Devleti: Kazan Hanlığı Üzerine A Turkish State in the New Age: About Kazan Khanate Жаңа дәуірдегі түрік мемлекеті: Қазан хандығы туралы Турецкое государство в новую эпоху: о Казанском ханстве	100–119
Пилипчук Я.В. (Киев) Pylypchuk Ya.V. (Kyiv)	Крымское ханство глазами западноевропейских историков, географов и путешественников The Vision of the Crimean Khanate in the Works of Western-European Historians, Geographers and Travelers Қырым хандығы Батыс Еуропа тарихшылары, географтары және саяхатшылары көзімен Batı Avrupa Tarihçileri, Coğrafyacıları ve Seyyahları Gözüyle Kırım Hanlığı	120–165

ҒЫЛЫМИ МАҚАЛАЛАРҒА ҚОЙЫЛАТЫН ТАЛАПТАР

«Түркология» журналына мақала жариялау үшін қазақ, түрік, орыс және ағылшын тілдерінде бұрын жарияланбаған, түркологиялық бағыттағы іргелі және қолданбалы зерттеу нәтижелері мазмұндалған өзекті, проблемалық, шолу, пікірталастық мәселелерді қамтитын материалдар қабылданады. Сонымен қатар рецензиялар, ғылыми тезистер мен сұхбаттар жарияланады. Журнал жылына 6 рет жарық көреді.

Ақылдастар алқасы мына мәселелерге назар аударуларын сұрайды:

– «Түркология» журналына сілтеме жасау құпталады;
– мақалада пайдаланған дереккөздер, қайнаркөздің 50% соңғы 5 жылда жарық көрген болуы тиіс (тарихи тақырыптардан басқа).

1. ЭОЖ (УДК) – әмбебап ондық жіктегіш индексі және Ғылыми-техникалық ақпараттық мемлекетаралық рубрикаторы (FTAMP).

2. Авторлардың аты-жөні мәтіннің жоғарғы жағына беріледі және автордың жұмыс орны аффилиациямен көрсетіледі.

3. Мақаланың тақырыбы 4 тілде (қазақ, түрік, ағылшын және орыс).

4. Аңдатпа 4 тілде (қазақ, түрік, ағылшын және орыс, 100-150 сөз).

5. Кілт сөздер 4 тілде (қазақ, түрік, ағылшын және орыс, кемінде 5 сөзден кем болмауы керек).

6. Мақала мәтіні. Ғылыми мақаланың оңтайлы көлемі кемінде 10 беттен кем болмауы тиіс. Бір интервал аралықта теріліп, параметрлері: жоғары жағы – 2,0; төменгі жағы – 2,0; оң жағы – 2,0; сол жағы – 2,0 болуы тиіс. Шрифт – 14, Times New Roman, аңдатпа, кілт сөздер шрифт – 12, Times New Roman.

7. Журналда пайдаланылған әдебиеттерге реттік сілтемелік әдіс жүйесі қолданылады, яғни мақаланың ішінде әдебиеттердің реттік нөмірі және сілтеме жасалған беттер тік жақшамен [1, 20-б.] көрсетіледі. Ол нөмір әдебиеттер тізіміндегі нөмірге сәйкес келуі тиіс. Пайдаланылған әдебиеттер тізімінде автордың аты-жөні, монографияның, жинақтың (мерзімді басылымның аты/(екі бөлшекпен) жазылады) атауы, қаланың аты, баспасы, жылы, томы, нөмірі, еңбектің жалпы беті көрсетіледі.

7.1 Үлгі:

1. Қасқабасов С. Қазақтың халық прозасы. – Алматы: Ғылым, 1984. – 272 бет.

2. Жанұзақова Қ.Т., Дүйсекеева Б.Б. Монологтың көркем шығармадағы түрлі функционалдық қызметі // ПМУ Хабаршысы. Филология сериясы, 2014. № 4 Б.273

7.2 Мақаланың мәтінінде сурет (иллюстрация) міндетті түрде ескеріледі, оларды орналастыру орны автордың қалауына сәйкес болады. Суреттер компьютерде орындалады. Барлық керекті әріптер мен таңбалар анық жазылуға тиіс.

7.3 Кестелер тақырыбымен нөмірленіп берілуі тиіс. Олар міндетті түрде мәтінде еске алынуы керек.

8. Әдебиеттер тізімі мақала жазылған тілде және латын әріптермен транслитерация жасалып жазылады (кирилл әріптерімен жазылған мақалалар).

9. Журналда жарияланған мақала авторларының ой-пікірлеріне редакция жауап бермейді. Ғылыми мақалалар сараптау комиссиясының шешімінен кейін өндіріске жіберіледі. Қолжазбалар өңделеді және авторларға қайтарылмайды.

YAZIM KURALLARI

Türkoloji dergisinde makale yayınlamak için Türkçe, Kazakça, İngilizce ve Rusça olmak üzere, daha önce yayınlanmamış, Türkoloji çalışmaları alanındaki temel ve uygulamalı araştırmalara dayalı makaleler kabul edilir. Ayrıca, bilimsel ve kültürel incelemeler ile haberlere de yer verilmektedir. Türkoloji dergisi yılda altı kez yayınlanmaktadır.

Makalelerin, aşağıda belirtilen yazım kurallarına uygun biçimde yazılması gerekmektedir:

1. **Başlık: Makalelerin başlığı dört dilde** (Türkçe, Kazakça, İngilizce ve Rusça) **olmak üzere** içerikle uyumlu ve **koyu** puntolarla yazılmalıdır.

2. **Yazar ad(lar)ı ve e-posta(lar)ı:** Yazar(lar)ın ad(lar)ı ve soyad(lar)ı **koyu ve** dört dilde (Türkçe, Kazakça, İngilizce ve Rusça) verilmeli, e-posta ise normal puntolarla ve metnin üstünde yazılmalı; yazar(lar)ın görev yaptığı kurum(lar), haberleşme ve e-posta adres(ler)i belirtilmelidir. Yazarlar hakkında detaylı bilgi dört dilde (Türkçe, Kazakça, İngilizce ve Rusça olmak üzere adı ve soyadı, akademik ünvanı, görev yaptığı kurum, adres, cep telefonu, e-posta) ek bir sayfada gösterilmelidir.

3. **Özet:** Makalelerin başında, konuyu kısa ve öz biçimde ifade eden ve en az 100 fazla 150 kelimeden oluşan özet bulunmalıdır. Özet içinde, yararlanılan kaynaklara, şekil ve çizelge numaralarına değinilmemelidir. Özeti altında bir satır boşluk bırakılarak, en az 5 sözcükten oluşan anahtar kelimeler verilmelidir. Anahtar kelimeler makale içeriği ile uyumlu ve kapsayıcı olmalıdır. Makalenin sonunda; yazı başlığı, özet ve anahtar kelimelerin İngilizcesi bulunmalıdır. Özet ve anahtar kelimeler MS Word programında, *Times New Roman* yazı karakteri ile 12 punto, 1 satır aralığıyla yazılmalıdır.

4. **Metin:** MS Word programında, *Times New Roman* yazı karakteri ile 14 punto, 1 satır aralığıyla yazılmalıdır. Sayfa kenarlarında 2.0 cm boşluk bırakılmalı ve sayfalar numaralandırılmamalıdır. Yazılar özet ve kaynakça dahil en az 10 sayfadan oluşmalıdır. Metin içinde vurgulanması gereken kısımlar, koyu değil *italik* puntolarla yazılmalıdır.

5. **Bölüm Başlıkları:** Makalelerde, düzenli bir bilgi aktarımı sağlamak üzere ana, ara ve alt başlıklar kullanılabilir. Ana başlıklar (ana bölümler, kaynaklar ve ekler) ile ara ve alt başlıklar, yalnız ilk harfleri büyük ve koyu karakterde yazılmalıdır.

6. **Tablolar ve Şekiller:** Tabloların numarası ve başlığı bulunmalıdır. Tablo numarası üste, tam sola dayalı olarak yazılmalı; tablo adı ise, her sözcüğün ilk harfi büyük olmak üzere *italik* yazılmalıdır. Tablolar metin içinde bulunması gereken yerlerde olmalıdır. Şekiller siyah beyaz baskıya uygun hazırlanmalıdır. Şekil numaraları ve adları şeklin hemen altına ortalı şekilde yazılmalıdır. Şekil numarası *italik* yazılmalı, nokta ile bitmelidir. Hemen yanından sadece ilk harf büyük olmak üzere şekil adı normal puntolarla yazılmalıdır.

7. **Resimler:** Yüksek çözünürlüklü, baskı kalitesinde taranmış halde makaleye ek olarak gönderilmelidir. Resim adlandırmalarında, şekil ve çizelgelerdeki kurallara uyulmalıdır.

Şekil, çizelge ve resimler toplam 10 sayfayı (yazının üçte birini) aşmamalıdır. Teknik imkâna sahip yazarlar, şekil, çizelge ve resimleri aynen basılabilecek nitelikte olmak şartı ile metin içindeki yerlerine yerleştirebilirler.

8. **Kaynaklar: Kaynaklar, metnin sonunda makalenin yazıldığı dilde yazılır ve Latince transliterasyonu yapılır. Kaynaklar, köşeli parantez içinde yandaki şekilde yazılmalıdır:** [1, s. 20]. **Metnin sonunda, kullanıldığı sırasına göre düzenlenmelidir. Kaynaklar, aşağıda verilen örnekteki gibi yazılmalıdır:**

Örnek: Develi H., *Osmanlı Türkçesi Kılavuzu*, Kesit Yayınları, İstanbul, 2000, 440 s.

Örnek: Tomar C., "Yemen'de Bir Türk Devleti: Resûliler ve Âlim Sultanları", *Osmanlı Araştırmaları*, 2000, s. 209–224

9. Makaleler yayın kurulunun kararından sonra yayınlanabilir ve makale içeriklerinden makale yazarları sorumludur.

WRITING RULES

In order to publish articles in the journal *Turcology*, articles based on basic and applied research in the field of *Turcology* studies, written in Turkish, Kazakh, English and Russian, are accepted. Furthermore, scientific, cultural studies and news are included. *Turcology* journal is published six times a year.

Articles must be written in accordance with the following rules:

1. Title: Titles of articles should be written in four languages (Turkish, Kazakh, English and Russian) and should be coherent with the theme and written in bold type.

2. Author name (s) and e-mail (s): Name (s) and surname (s) of the author (s) in bold and four languages (Turkish, Kazakh, English and Russian) should be given, e-mail should be written with normal fonts and on the top of the text; the institution(s), communication and e-mail address(s) of the author (s) should be indicated. Detailed information about the authors should be provided on an additional page in four languages (Turkish, Kazakh, English and Russian, name and surname, academic title, office, address, mobile phone, e-mail).

3. Abstract: At the beginning of the article, an abstract of at least 100 and 150 words should be given. The abstract should not refer to the sources, figures and tables. Keywords with at least 5 words should be given in one line below the summary. Keywords must be comprehensive and compatible with the content. At the end of the article; the title, abstract and key words should be in English. Abstract and keywords should be written in MS Word program with Times New Roman font with 12 font size and 1 line spacing.

4. Text: Text should be written in MS Word program, Times New Roman font with 14 font, 1 line spacing, 2.0 cm margins should be left on the page edges and pages should not be numbered. Manuscripts should be at least eight pages including abstract and bibliography. The sections that should be highlighted in the text should be written in italics not bold.

5. Section Headings: In Articles, main, intermediate and sub-headings can be used in order to provide a regular information transfer. Main headings (main chapters, references and attachments) in capital letters; intermediate and sub-headings' first letters only should be written with capital letters and in bold.

6. Tables and Figures: Tables must have the number and title. The table number should be written on the top, left to right; the name of the table, the initial letters of each word should be written in uppercase and italics. Tables, in the text, should be located where they should be. Figures should be prepared for black and white printing. Figure numbers and their names should be written in the middle just below the figure. The figure number should be written in italics and end with a dot. The figure name should be written with normal characters and initial letters capitilized only just next to the figure.

7. Pictures: High resolution, scanned in print quality should be sent in addition to the article. In the image designation, the rules in the figures and tables must be followed.

Figures, tables and pictures should not exceed 10 pages (one third of the manuscript). Authors with technical means may place the figures, tables and pictures in their place within the text provided that they can be printed exactly.

8. References: References are written in the language of the article at the end of the text and Latin transliteration is done. References should be written in square brackets: [1, p. 20]. At the end of the text, it should be arranged in the order it was used. References should be written as follows:

Example: Develi H. Ottoman Turkish Guide. Istanbul, Kesit Publications. 2000. 440 pages.

Example: Tomar C. A Turkish State in Yemen: Resuliis and Sultans of the Wise. // Ottoman Studies. 2000. P. 209–224.

9. Articles can be published after the decision of the editorial board and article authors are responsible for the contents of the article.

ТРЕБОВАНИЯ К НАУЧНЫМ СТАТЬЯМ

В журнале «Тюркология» публикуются наиболее актуальные, проблемные, обзорные и дискуссионные материалы на казахском, турецком, английском и русском языках, а также результаты фундаментальных и прикладных исследований в области тюркологии. Кроме того, опубликованию подлежат рецензии, новости о научной и культурной жизни. Журнал «Тюркология» выходит 6 раз в год.

Редколлегия просит обратить внимание на следующие вопросы:

- *приветствуются ссылки на журнал «Тюркология»;*
- *в статье 50% источника должны быть использованы за последние 5 лет (за исключением исторических тем).*

1. УДК – Универсальный десятичный классификационный индекс и государственный рубрикатор научно-технической информации (ГРНТИ).

2. Ф. И. О. автора (-ов) указывается перед текстом, а место работы автора выражено в виде аффилиации.

3. Название статьи на 4 языках (казахский, турецкий, английский и русский).

4. Аннотация на 4 языках (казахский, турецкий, английский и русский, не менее 100-150 слов).

5. Ключевые слова на 4 языках (казахский, турецкий, английский и русский, не менее 5 слов).

6. Текст статьи. Список литературы составляется на языке статьи и в виде транслитерации латинским алфавитом. Оптимальный объем научных статей должен составлять не менее 10 страниц. Текст должен набираться одиночным интервалом, при параметрах: сверху – 2,0; снизу – 2,0; справа – 2,0; слева – 2,0. Шрифт – 14 пунктов, Times New Roman. Аннотация и ключевые слова набираются шрифтом 12 пунктов, Times New Roman.

7. Журнал использует последовательную систему цитирования, т.е. в статье по ходу изложения в квадратных скобках указывается порядковый номер процитированного источника, соответствующий номеру в списке литературы [1, с. 20]. В списке использованной литературы указывается Ф. И. О. автора, название монографии, сборника (название журнала пишется при помощи двойного слэша //), название города, название издательства, год, том, номер, общее количество страниц.

7.1 Образец:

1. Курбанов А.М. Современный Азербайджанский литературный язык. – Баку: Просвещение, 1985. – 408 с.

2. Гасанова Э.Э. Восприятие концепта «путешествие» носителями английского и азербайджанского языков // Вестник Костромского государственного университета им. Н.А. Некрасова, 2012. № 2. – 285 с.

7.2 Иллюстрации обязательно должны быть упомянуты в тексте. Они размещаются в соответствии с авторскими пожеланиями. Место их расположения в тексте должно быть отмечено с авторской точки зрения (сноски на полях: рис. 1. и т.д.), они выполняются на компьютере с обозначением всех необходимых букв и символов.

7.3 Таблицы должны быть с заголовком и пронумерованы. Они обязательно должны быть упомянуты в тексте.

8. Список литературы транслитерируется на языке статьи и латинскими буквами (статьи написанные на кириллице).

9. Редакция не отвечает за содержание публикуемого материала. Научные статьи публикуются после принятия решения экспертной комиссией, состоящей из ученых университета. В редакции статьи обрабатываются и не возвращаются авторам.

БАЙЛАНЫС

Түркология ғылыми-зерттеу институты
Түркістан/ҚАЗАҚСТАН
Телефон: 8 (72533) 3-16-78; 6-36-36/1245
Web-сайт: turkology.ayu.edu.kz
e-mail: turkology.institute@ayu.edu.kz
turkologi@mail.ru

CONTACT

Research Institute of Turcic studies
Turkestan/KAZAKHSTAN
Telefon: 8 (72533) 3-16-78; 6-36-36/1245
Website: turkology.ayu.edu.kz
e-mail: turkology.institute@ayu.edu.kz
turkologi@mail.ru

РЕДАКЦИЯНЫҢ МЕКЕНЖАЙЫ:

161200, Қазақстан Республикасы, Түркістан
облысы Түркістан қаласы
Бекзат Саттарханов даңғылы, 29
Басылым: Ахмет Ясауи университетінің
«Тұран» баспаханасы

ADDRESS:

Bekzat Sattarhanov Str., 29, Turkestan, Republic
of Kazakhstan, 161200
Press: H.A.Yassawi University printing-house
“Turan”

Көркемдеуші редактор А. Авжы
Ағылшын тілі редакторы А. Евлер
Орыс тілі редакторы Р. Бердалиева
Қазақ тілі редакторы Ж.Танауова

İLETİŞİM

Türkoloji Araştırmaları Enstitüsü
Türkistan/KAZAKİSTAN
Telefon: 8 (72533) 3-16-78; 6-36-36/1245
Website: turkology.ayu.edu.kz
e-mail: turkology.institute@ayu.edu.kz
turkologi@mail.ru

КОНТАКТ

Научно-исследовательский институт
Тюркологии
Туркестан/КАЗАХСТАН
Телефон: 8 (72533) 3-16-78; 6-36-36/1245
Web-сайт: turkology.ayu.edu.kz
e-mail: turkology.institute@ayu.edu.kz
turkologi@mail.ru

ADRES:

Bekzat Sattarhanov Caddesi No:29, 161200
Türkistan, Kazakistan
Baskı: Ahmet Yesevi Üniversitesi
«Turan» Matbaası

АДРЕС:

161200, Республика Казахстан, г. Туркестан,
ул. Бекзата Саттарханова, 29
Издание: Типография «Туран» университета
им. Х.А.Ясауи

Grafik-Tasarım A. Avcı
İngilizce Tercüme A. Evler
Rusça Tercüme R. Berdalyeva
Kazakça Tercüme J.Tanauova

Авторлардың мақалаларындағы ой-пікірлер редакцияның
көзқарасын білдірмейді.

Қолжазбалар өңделеді және авторға қайтарылмайды.
«Түркология» журналына жарияланған материалдарды сілтемесіз көшіріп басуға болмайды.

Басуға 27.04.2020 ж. қол қойылды.
Көлемі 70x100 1/16. Қағазы офсеттік.
Шартты баспа табағы 11,9
Таралымы 300 дана. Тапсырыс 630.